

जगद्गुरुश्रीमच्छंकरभगवत्पादाः

॥ श्री ॥

विवेकचूडामणिः

श्रीशंकरभगवत्पादप्रणीतः

शृंगगिरिजगद्गुरुश्रीचन्द्रशेखरभारतीस्वामिभि.

अनुगृहीतया व्याख्यया सनाथ.

शृंगगिरिजगद्गुरुसंस्थानद्वारा प्रकाशितः

हेमलंबवत्सर शा. श. १८७९

बेंगळूर प्रेस्

१९५७

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्टम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
IV	५	तनेय	तेनेय
"	१३	भवेयु	भूयासु
,	१५	शुग	शृङ्ग
२	१७	शरीरलभ	शरीरलाभ
३	९	सुखमाधत्व	सुखसाधनत्व
"	११	दु खभाव	दु खाभाव
,	२९	धर्मं	धर्मं
४	२३	ततश्चोपरति	ततस्ततश्चोपरति
५	१९	परादर्शन	पारदर्शन
६	८	समीहितात्मा	समाहितात्मा
,	२२	अस्तीसन्	अस्तीतिमन्
७	११	बन्धुररानमता	बन्धुरानमता
"	"	दशान्तो	शान्तो
८	"	चिदान्द	चिदानन्द
९	९	प्रत्यातिरस्कृत	प्रत्यमातिरस्कृत
	१३	च्छनग्	च्छतग्
१०	९	भन्त्या	भ्रान्त्या
१३	१०	समीहितात्मा	समाहितात्मा
"	१४	अखण्डवार	अखण्डावार
१५	१६	शमादिष्टक	शमादिषट्क
,,	२४	मिथ्यव	मिथ्येत्येव
१६	२१	वर्तिनोर्जन	वर्तिनोर्जुन
१७	१	सोमममृता	सोमममृता
"	४	आमृता	अमृता
१९	१	सर्वं	सर्वं
२०	१४	प्रगात्मत्वेन	प्रागात्मत्वेन
२१	१५	तीव्रवैराग्य	तीव्रवैराग्य
"	१७	वैराग्य	वैराग्ये
"	२४	माह्य	माह्य
२१	२८	सल्पिवन्	मल्लिवन्
२२	२	सल्मिवन्	मल्लिवन्

पृष्टम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२	२७	अन्ति	भ्रान्ति
२४	७	विशेषणानां	विशेषणाना
२५	१५	भवाब्धो	भवाब्धौ
२६	२१	तापमाक्षो	तापमोक्षा
२९	६	भिचेत्यर्थं	भिन्नेत्यर्थं
३२	२६	योगी	योगी
३३	२५	भवान्मुखात्	भवन्मुखान्
३५	७	सार्थं	मार्थं
,,	२०	समुद्धता	समुद्धृता
३७	१३	त्यय	त्यर्थं
,,	२६	शक्नुयात	शक्नुयान्
३९	२०	इति	इति
४३	२६	यथात्म्य	याथात्म्य
४४	११	सपुप्तो	सुषुप्तौ
,,	२२	अविद्यादिन्तु	अविद्यादि
४५	६	क्षीर्मो	क्षीर्मा
,,	२८	उदीयते	उदीर्यते
,,	'	अविहित	अवहित
४६	१८	सर्व	गर्व
४८	२१	रक्त	रक्त
४९	११	मिलितान	भिन्नानि
,,	१२	नभो	नभौ
५०	१७	श्रेयौ	श्रयो
,,	२०	बध्या	बुद्ध्या
५१	२१	मराणान्त	मरणान्त
५३	१०	तन्	तान्
५४	२४	तोषा	तेषा
५५	१२	दुरात्यज	दूरात्यज
५७	७	तदात्म्य	तादात्म्य
,,	२२	नुवनयति	अनुवर्तयति
,,	२३	पची	पञ्ची
६०	९	पूव	पूर्व
,,	२०	ज्ञान	ज्ञानु
,,			

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	१	घाण	घ्राण
"	१२	कर्तु	वर्तुं
६३	१६	समती	गभवती
६४	१४	उपादिनीयत्वात्	उपपादनीयत्वात्
६५	२८	दर्शयतु	दर्शयितु
६६	२३	स्वप्न	स्वप्ने
६७	११	स्वभाविक	स्वाभाविक
६८	२०	तादात्म्यभिमानेन	तादाम्याभिमानेन
६९	१२	भोक्तृंत्वे	भोक्तृत्वे
७४	१३	सृष्टिरेपि	सृष्टेरपि
७५	७	नोदक	मोदक
"	१३	योजकत्वभावाच्च	योजकस्वाभावाच्च
७६	२४	भन्त्या	भ्रान्त्या
७७	२१	किंच	किञ्च
७८	७	विधातक	विघातक
,	१८	सताराय	समाराय
७९	९	मिनिष्टा	मिष्टा
"	२५	जान्यान्या	जन्यान्या
८०	१४	कृच्छ	कृच्छ्र
"	१९	उपहत	उपहत
८१	"	म्यामन	व्यसन
८३	२	व्यत्यातु	व्युत्थातु
"	२२	साधारणण्य	साधारण्य
८४	१०	प्रत्यह	प्रत्याह
८५	१४	प्रबोधे	प्रबोधे
"	"	गर्वं	सर्वं
८६	१	नित्यमह	नित्यमह
"	४	नस्तदात्म्या	नस्तादात्म्या
८८	५	कोशाना	कोशाना
९०	२८	कृनीति	प्रकृनीति
९१	१८	पचम्य	पञ्चम्य
९३	१	कर्णेनास्यय	कर्णेनास्यैव
९५	१३	शरीनी	शरीनी

पृष्टम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२२	२७	भ्रन्ति	भ्रान्ति
२४	७	विशपणानां	विशपणाना
२५	१५	भवाब्धो	भवाब्धौ
२६	२१	तापमाक्षो	तापमोक्षौ
२९	६	लिचेत्यर्थं	मिञ्चेत्यर्थ
३२	२६	योगी	योगी
३३	२५	भवान्मुखात्	भवन्मुखात्
३५	७	माथ	माथ
,	२०	समुद्धता	समुद्धृता
३७	१३	त्यय	त्यय
,,	२६	शक्नुयात	शक्नुयात्
३९	२०	इति	इति
४३	२६	यथात्म्य	याथात्म्य
४४	११	सपुप्ती	सुषुप्तौ
,,	२२	अविद्यादि-ठु	अविद्यादि
४५	६	क्षीर्मो	क्षीर्मा
,,	२८	उदीयते	उदीयते
,	,	अबिहित	अवहित
४६	१८	सर्व	सर्व
४८	२१	रक्त	रक्त
४९	११	मिलिताान	मिलितानि
,	१२	श्रमो	नभो
५०	१७	श्रयी	श्रयो
,	२०	बध्या	बुद्ध्या
५१	२१	मराणान्त	मरणान्त
५३	१०	तन	तान्
५४	२४	तोषा	तेषा
५५	१२	दुरात्यज	दूरात्यज
५७	७	तदात्म्य	तादात्म्य
,,	२२	नुवनयति	अनुवर्तयति
,	२३	पन्ची	पञ्ची
६०	९	पूव	पूव
	२०	ज्ञात	ज्ञानु

पृष्टम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१	१	घाण	घ्राण
,,	१२	कर्त्तु	कर्तुं
६३	१६	सभती	सभवती
६४	१४	उपादिनीयत्वात्	उपपादनीयत्वात्
६५	२८	दर्शयतु	दर्शयितु
६६	२३	स्वप्न	स्वप्ने
६७	११	स्वभाविव	स्वाभाविक
६८	२०	तादात्म्यभिमानेन	तादात्म्याभिमानेन
६९	१२	भोक्त्तृत्वे	भोक्तृत्वे
७४	१३	सृष्टिरेपि	सृष्टेरपि
७५	७	नोदव	मोदक
,,	१३	योजकत्वभावाच्च	योजकत्वाभावाच्च
७६	२४	भन्त्या	भ्रान्त्या
७७	२१	विच	विश्व
७८	७	विघातव	विघातक
,,	१८	ससाराय	ममाराय
७९	९	मिनिष्टा	मिष्टा
,,	२५	जात्यान्या	जन्यान्या
८०	१४	घृच्छ	कृच्छ्
,,	१९	उपहृत	उपहत
८१	,,	व्यासनं	व्यसन
८३	२	व्यत्यातु	व्युत्पातु
,,	२२	साधारणम्य	साधारम्य
८४	१०	प्रत्यह	प्रत्याह
८५	१४	प्रबोधे	प्रबोधे
,,	,,	सर्वे	सर्वं
८६	१	नित्यमहृ	नित्यमह
,,	४	नस्तदात्म्या	नस्मादात्म्या
८८	५	कोसना	कोशाना
९०	२८	धृतीनि	प्रहृतीनि
९१	१८	पचम्य	पञ्चम्य
९३	१	कन्मास्यव	कन्शास्यैव
९५	१२	करीती	करोती



॥ ओम् ॥

प्रास्ताविकम्

लोकानविद्यान्धतमसात् उद्धर्तुमेव कृतावतारो भगवान् वासुदेव प्रपन्नायार्जुनाय "अध्यात्मविद्या विद्यानाम्" इत्यध्यात्म विद्यामेव सकलविद्यावरिष्ठा प्रत्यपादयत्। साचाध्यात्मविद्या वेदशिरोभिरुपनिषद्भि प्रतिपत्तव्या। तत्र सदिहानाना पुरुषाणा सन्देहा वैयासिकशारीरकमीमासानिर्धारितन्यायैरेव परिहर्तव्या। उपनिषदा सारसग्रहभूता भगवद्गीता। उपनिषद ब्रह्मसूत्राणि, भगवद्गीता, इत्येतत्त्रय भगवान् शकर परमहस-परिव्राजकरूपधृक् प्रसन्नगभीरै पदनिगुम्भै व्याख्याय औपनिषदमात्मतत्व स्फुट प्राचीकशत्। उपनिषदाद्यर्थपरिशीलनेन समेषामेव आत्मतत्वावगमन दुरुहकमिति मन्वान श्रीशकराचार्य सुलभावगाहान् बहून् विवेकचूडामण्यादीन् प्रबन्धान् प्राणैषीत्। विवेकचूडामणिनामाय प्रबन्ध तेषु चूडामणिरिव प्रकाशमान सर्वत्र प्रचुरप्रचुर समुपलभ्यते। दुरुहमप्यात्मतत्व करतलामलकवत् तत्र स्फुटीभवति। उपनिषद्भाष्यादिषु दुर्लभप्रवेशानामपि अत्र प्रवेश सुलभ।

एतादृशस्य ग्रन्थरत्नस्य यदि काचित् प्रामाणिकी व्याख्यापि स्यात् तर्हि हेम्न परमामोद इति परिकलय्य अस्मदाचार्यपादा स्फुटप्रतिपत्तये गभीरावगाहाय च व्याख्या काचन व्यरचयन्। व्याख्याया उत्तमत्वविषये नास्माभि किंचिदपि वक्तव्यमस्ति। श्रीचन्द्रशेखरभारतीतिप्रथितप्रातस्मरणीयनामधेया अस्मदाचार्यपादा कृततपश्चर्या सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा शास्त्रोपदिष्टार्थानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठा, अपरोक्षीकृतात्मतत्वा, जीवन्मुक्ता

अभूवन्नित्येतदेव व्याख्याया उत्कर्षबोधनायालम्। व्याख्याया अपरिपूर्ति किञ्चिदिव मनस्तोदमावहति। व्याख्यापूरणाय आचार्यपादान् कदाचिद्वय प्रार्थयाम। "वक्तव्या अत्रैव सगृहीता निदिध्यासनमन्तरा नाधुनान्यत्र चित्त व्यापृणोति' इति आशय-माविरकुर्वन्। तनयमपरिपूर्ति न न्यूनतामावहतीति अस्माक मति।

एतद्ग्रन्थमुद्रणविषये विशेषत दर्शितश्रद्धान् विहित-सेवाश्च श्री एस् वकटश्वरार्यान् (चीफ् कास्ट् अकौन्ट्स्-आफीसर्, भारताधिशासनम्) तथा मुद्रणसशोधनादिषु बद्धा-दरान् पण्डितराजश्रीरामचन्द्रशास्त्रिणश्च भगवानुमाजानि श्रेयासि वितीर्य परिपालयतु।

ग्रन्थमिम सम्यगधीत्य आत्मतत्वमधिगत्य सर्वेपि लोका कृतकृत्या भवेयु इत्याशास्महे।

अभिनवविद्यातीर्थ
शृगगिरिजगद्गुरु श्रीचन्द्रशेखरभारती-
स्वामिना करकमलसञ्जात ।

॥ श्री विवेकचूडामणिः सव्याख्यः ॥

कस्यैव शास्त्रेऽधिकारात् प्रथम नरजन्मप्राशस्त्य-कथनमुखेन शरीरव्यतिरिक्ता-त्मास्तित्व तावद्धनयति जन्तूना नरजन्म दुर्लभमिति । उक्त च शारीरकभाष्ये 'शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वा आत्मन परलोक-सम्बन्ध-मधिक्रियते' इति । जन्तूना जनन-शीलाना प्राणिना नरजन्म मानुष्यक दुर्लभमिति । तत्र एकेनैव कृद्गु जन्मसु प्राप्तव्येषु किल नरजन्म दुर्लभमिति वक्तुशक्य, शरीर-सम्बन्धस्यैव जन्म-शब्दार्थत्वात् । यदा चैकस्य अनेकशरीरयोग तदा शरीर-व्यतिरिक्तत्व आत्मन सूचितमेव। प्रसिद्ध खल्वनेकै कुसुमै युज्यमान सूत्र तेभ्योऽतिरिच्यत इति, अनेकानि वासासि क्रमेण युगपद्वा परिदधच्छरीर तेभ्यो भिद्यत इति च । तथाच सुखहेतुशरीरप्राप्तये दु खहेतु-शरीरनिवृत्तये च पुण्ये प्रवृत्ति पापान्नि-वृत्तिश्च युज्यत इति, विधिनिषेधात्मक-कर्मशास्त्रे आस्तिकस्यैवाधिकार । एव ज्ञानेन सकल-कर्म-निर्हरणार्थ मोक्षशास्त्रेऽपि । यदि शरीरमेवात्मा स्यात् तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य " इत्यादि-दर्शन-साधन-विधान कथमुपपद्येत । "शुभैराप्नोति देवत्व निषिद्धैर्नारकी तनुम् । उभाभ्या पुण्यपापाभ्या मानुष्य लभतेऽवश " इति चैकस्यैव शुभाशुभ-मिश्रकर्मभि विजातीय-शरीरलभ दर्शयति । कथमन्यथा लोकप्रसिद्ध सुखदु खादिवैचित्र्यमुपपद्यते । यदि कर्मनिरपेक्ष ईश्वर एव कांश्चित् प्राणिन सुखिन कांश्चिदन्यादृशांश्च सृजेत् वैषम्य-नैर्घृण्ये भजेत । तथाचेश्वरत्व हीयेत । तदुक्त "वैषम्य-नैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति" "न कर्माविभागादिति चेन्नाना-दित्वात्" "उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" इतिसूत्रै ईश्वरस्य कर्मसापेक्षत्व ससारस्यानादित्व च । धर्मभूत ससार एव अनादिश्चेत् तदाश्रयस्य ससारिणो अनादित्व कैमुतिकन्यायसिद्धम् । तत् सिद्धमात्मन शरीर-व्यतिरिक्तत्वम् । शरीरातिरिक्ता-त्मास्तित्ववाद्येवास्तिक इति । शास्त्र-व्यवहारनिदान-मास्तिक्य इति जन्तूना नरजन्म दुर्लभमित्यनेन सूचित । तत पुस्त्व, स्त्रिया वेदेऽधिकाराभावात् । उपनिष-देक-समधि-गम्यआत्मा नैव ज्ञातु शक्यत इत्यभिप्राय । तत्रापि त्रैवर्णिकाना वेदाधिकार-सत्वेऽपि क्षत्रियवैश्ययो राज्यपरिपालन-कृष्यादिरूपाणा चित्तविक्षेप-हेतुभूताना बाह्यव्यापाराणा सत्वादैदपर्येण आत्मविचार दुर्घट इति "मुखजानामयधर्म वैष्णव लिङ्गधारण । बाहुजातोरु-

जाताना नाय धर्मो विधीयते ।" इति स्मृत्यनुसारेण ऐदंपर्येण ब्रह्म-विचार-साधन-सन्यासस्य अनवकाशात् एकस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्माधिगम तयोर्दुर्लभ इति द्योतनार्थ द्विजत्व तत इत्यनुक्त्वा ततो विप्रतेत्युक्तम् । "ब्राह्मणस्य तु देहोय नोपभोगाय कल्पते । इह क्लेशाय महते प्रेत्यानन्त सुखाय च"।। इति वसिष्ठस्मृत्या वेदविहित-प्रवृत्तिनिवृत्ति-धर्मानुष्ठानेन एकस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्माधिगत शक्य ब्राह्मणेनति भाव । अत एव तस्मा-द्वैदिकधर्ममार्गपरतेत्युक्तम् । न केवल विप्रतया लब्धव्य लभ्यते, अपितु ता लब्ध्वा तदुचितधर्मानुष्ठानेनेति भाव । 'धर्मो विश्वस्य जगत प्रतिष्ठा" 'धर्मेण पापमपनुदति" इति श्रुत्या धर्मस्यैव सुखसाधत्व दु खहेतुपापनिवर्तकत्व, तन्निवृत्त्या दु खाभावहेतुत्व चेति, सुख मे भूयात् दु ख मे माभूत् इति सकलजन-कामनाविषय-सुखदु खभावरूप पुरुषार्थ-साधनत्व तस्यैवेति द्योतयितु धरतीति धर्म ध्रियतेऽनेनेति वा धर्म " इति व्युत्पत्त्याजगत्प्रतिष्ठाहेतुत्व तस्य श्रुतिबोधित सूचयितु वैदिकधर्म-मार्गपरतेत्यनुक्त्वा धर्ममार्गेत्युक्त वैदिककर्मण धर्मत्वेपि कर्मशब्देन विवक्षितार्थालाभात् । यदि धर्मव्यतिरिक्त किंचित्सुखसाधन दु ख-निवृत्तिसाधन च स्यात् तत्साधनसपादनेन सर्वो लोक सर्वदापि सुखी, निवृत्तदु खश्च स्यादेव । धर्मस्य तु अतीन्द्रियत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् जनाना तज्ज्ञानस्य शास्त्रमन्तराऽसभवात् साधनालाभात् फलालाभ इति प्रतिपादयितु शक्यते । तदुक्त वैदिकेति । धर्मस्य लक्षण "चोदना-लक्षणोऽर्थो धर्म " इति जैमिनिमहर्षिणा सूत्रित यत् वेदप्रमाणकत्व तद्वैदिकेति विशेषणेनावगमितम् । नहि वेद विना प्रमाणातर धर्मविषये पदमाधातुमीष्टे तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य तत्राप्रसरात् । अत एव नानुमान तत्र प्रसरति, प्रत्यक्षमूलकत्वादनुमानप्रवृत्ते । अत एव वेद व्यतिरिक्तशब्दोपि न त बोधयितु पारयति प्रत्यक्षादिनावधारितस्यैवार्थस्य लौकिकशब्देन बोधयितु शक्यत्वात् । स्मृतीनामपि पौरुषेयत्वेन पुरुषाणा भ्रमप्रमादादिसभवेन वक्तृदोषनिबन्धनाप्रामाण्यशङ्कया अपौरुषेयतया दोषगन्धानाघ्रातश्रुतिमूलकतयैव प्रामाण्यस्य वक्तव्यतया वेदव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य धर्मे स्वत अप्रमाणत्वात् । किंच स्मृतिकर्तारो वा अतीन्द्रिय धर्म कथ व्यजानन् ? योगजसामर्थ्येनेति चेत् तत्सामर्थ्यं कथ तै सम्पादितम् ? धर्मानुष्ठानेनेति चेत्, स धर्म कथ

ज्ञात ? अत एव "यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं, यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति प्रथम सृज्यमानस्य हिरण्यगर्भस्यापि ईश्वरानुगृहीतवेद-मूलकमेव धर्मज्ञानमिति बोधयति श्रुति । किं वक्तव्यमितरेषा ! अतस्सुष्ठूक्त वैदिकेति। "अब्भक्षा वायुभक्षा" इतिवत् वेदैकमेयत्व धर्मस्य बोधयति । अत्र धर्मशब्देन प्रवृत्तिधर्म निवृत्तिधर्मश्च कथ्यते । उक्त हि गीताभाष्ये "द्विविधो हि वेदोक्तो धर्म प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्ति-लक्षणश्च" इति ॥

धर्म एव परम साधन नित्यसुखावाप्तौ नान्यदपेक्ष्यमस्तीति कर्म-मीमासका, तान् कटाक्षयति मार्गेति। तेन परमपुरुषार्थ-साधनीभूत-ब्रह्मसाक्षात्कार साधनवेदान्त-विचारहेतुत्वेन सन्यासरूपनिवृत्तिधर्मस्य तत्साधनवैराग्य - हेतुभूत - चित्तशुद्धिहेतुत्वेन निष्कामकर्मानुष्ठान-रूप-प्रवृत्तिधर्मस्य च अपेक्षितत्व, न तु साक्षान्निरतिशय मुख्यसाधनत्व तदुभयस्येति सूचितम् । तदुक्त भगवता बादरायणेन "द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदा प्रतिष्ठिता । प्रवृत्तिलक्षणो धर्म निवृत्तिश्च प्रकीर्तित" इति । तथाच ब्राह्मणेन उपनयनानन्तर "वेदो नित्य-मधीयता तदुदित कर्म स्वनुष्ठीयता, तेनेशस्य विधीयतामपचिति काम्य मतिस्त्यज्यता । पापौघ परिधूयता भवसुख दोषोनुसधीयता, आत्मेच्छा व्यवसीयता निजगृहात्तूर्ण विनिर्गम्यताम् ॥ सग सत्सु विधीयता भगवतो भक्तिर्दृढाधीयता, शान्त्यादि परिचीयता दृढतर कर्माशु सत्यज्यताम्" ॥ इति सोपानपचकोपदिष्ट रीत्या ईश्वरार्पणबुध्या कर्म कुर्वाणेन चित्त शोधयित्वा विषयेभ्यो विरज्य कर्मभ्य-स्समुपरमितव्य इत्येतद्बोधितम् । तदुक्त मोक्षधर्मेषु "नैतादृश ब्राह्मणस्यास्ति वित्त यथैकता समता सत्यता च । शील स्थितिर्दण्डनिधानमार्जव ततश्चोपरति क्रियाभ्य" इति ॥ विद्वत्वमस्मात्पर। तत्र प्रवृत्तिधर्मविषये एव योजना। "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति" इति छान्दोग्यश्रुत्या क्रियमाण कर्म, तदगभूत-मन्त्रार्थज्ञानपुरस्सर क्रियते चेत् भूयसे फलायेति बोधित भवति । तदुक्त तत्रैव भाष्ये "दृष्ट हि लोके वणिक्छबरयो पद्मरागमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिक्यात्फला-धिक्यमिति" । निवृत्तिधर्मविषय "सन्यस्य श्रवण कुर्यात्" इति विधानात् सन्यासोत्तरकालिक - वेदान्तवाक्य - श्रवणजन्य - परोक्षज्ञानवत्व

विद्वत्वम् । अस्मात्पर आत्मानात्मविवेचन। इद ग्रथ एवोत्तरत्र स्पष्टयिष्यते । तेन मनन युक्तिभि श्रुतार्थदृढीकरणार्थं-मनुचिन्तनरूप सशयभावनानिरासकमुक्त भवति । तत स्वनुभव , निदिध्यासनपूर्वक-ब्रह्मसाक्षात्कार कथितो भवति । अत एव स्वनुभव इत्युक्त, विपरीतभावना निवर्तकनिदिध्यासनाभावे श्रवणमननाभ्या जायमानानुभव सौष्ठव नास्त्युत इति । एतेन शुभेच्छा विचारणा तनुमानसा सत्त्वापत्तिश्चेति ज्ञानभूमिकाचतुष्टय कथितमासीत् । असंसक्ति पदार्थाभावना तुर्यगाच, 'ब्रह्मात्मना सस्थिति मुक्ति ' इत्यत्र सस्थितिशब्देन वासनाक्षयमनोनाश-सहकृतस्वनुभवबोधकन व्यजिता । तेन सालोक्य सामीप्य-सारूप्य-सायुज्याना मुख्यमुक्तित्वाभावश्च मूचितो भवति । सगुणविषयकतया तेषा चतुर्णामपि मिथ्यात्वात्, परिच्छदन्नयशून्यत्व-रूपब्रह्मत्वस्य सगुणऽसभवात् । ब्रह्मात्मना सस्थिति कल्पित-सकल-विधोपाधिसबध-विधुर-नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्त-प्रत्यगभिन्न-परिपूर्णस्वरूपेणाव-स्थान कैवल्यमेव मुक्ति शतकोटिजन्मसु कृतै पुण्यैविना नो लभ्यते इत्यन्वय ।।

दुर्लभ त्रयमेवैतत् दैवानुग्रहहेतुकम् ।
मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व महापुरुषसश्रय ।।३।।

लब्ध्वा कथचित् नरजन्म दुर्लभ,
तत्रापि पुस्त्व श्रुतिपारदर्शनम् ।
यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधी ,
स आत्महा स्व विनिहन्त्यसद्ग्रहात् ।।४।।

इत कोन्वस्ति मूढात्मा यस्तु स्वार्थे प्रमाद्यति ।
दुर्लभ मानुष देह प्राप्य तत्रापि पौरुषम् ।।५।।

पठन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवान् कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवता ।
आत्मैक्यबोधेन विना विमुक्ति न सिध्यति ब्रह्मशतान्तरेपि ।।६।।

अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेनेत्येव हि श्रुति ।
ब्रवीति कर्मणो मुक्ते अहेतुत्व स्फुट यत ।।७।।

ब्रह्मनिष्ठ " "अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान्ह्यतर्क्यं-मणुप्रमाणात्" इत्यादिश्रुतिभ्य तादृशादेव गुरो सशयभावनादि-विरहित शुद्धात्म-बोधस्य सभवात्। युक्त ह्येतत्, लोकेप्यस्माभिरदृष्टो मार्ग दृष्टतन्मार्गै किल बोधनीय, स्वयमेव कथचिल्लब्धोपि, सशय दृष्टतत्वै किल निरसनीयो भवति। तत्र शुकजनक-सवाद प्रमाणम्। जन्मातरकृत-सुकृत-परिपाकवशात् स्वय ज्ञातज्ञेयोपि पित्रानुशिष्टोपि महानुभविनो जनकस्य वैदेहस्य वचनात्किल ब्रह्मणि विश्रान्तमानसोऽभूच्छुक इति हि वासिष्ठादौ स्मर्यते। तथाच सद्रूपब्रह्माभिन्नत्वात् सद्रूपत्व देशिकस्य। अत एव महत्व विवेचितकोशपचकत्वात् अपरिच्छिन्नत्वम्। यद्वा शास्त्रोक्त-समस्त-सद्गुणमण्डितत्व वक्ष्यते हि ' श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो यो ब्रह्म-वित्तम। अहेतुकदयासिधु बधुरानमता सताम्॥ ब्रह्मण्युपरतश्शान्तो निरिन्धन इवानल " इत्यादिगुणजातम्। शिष्येभ्यो ज्ञान दिशतीति देशिक, त समुपेत्य-यथाविधि उपसद्य तेन गुरुणा उपदिष्टो योर्थ ब्रह्मरूप तत्प्राप्तिप्रकाररूपश्च, तत्रैव सम्यगाहित आत्मा अन्त करण येन तादृशस्सन् विमुक्त्यै प्रयतेत इत्यनेनमुक्तोच्छा विना तत्र प्रयत्नासभवात् मुमुक्षुत्व ध्वनितम्॥ उपदिष्टार्थसमाहितात्मेत्यनेन सतत ब्रह्मसमाहितमानसत्वस्य सर्वकर्मसन्यास विनाऽसभवात् विवेकिना विरक्तेन स्वरूपत सकल-कर्मसन्यासपुरस्सर ब्रह्मनिष्ठ गुरुमुपसद्य सर्वदा ब्रह्मविचार कर्तव्य इत्युक्त भवति॥

उद्धरेदात्मनात्मान मग्न ससारवारिधौ।
योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया॥९॥

सग्रहेणोक्तमर्थं सप्तभि श्लोकैर्विवृणोति। तत्र मुक्त्यर्थं क्रिय-माणप्रयत्नस्य सम्यग्दर्शननिष्ठान्तत्वात्, मोक्षसाक्षात्साधन सम्यग्दर्शन-निष्ठा तत्र मुख्यहेतु परवैराग्यापरपर्याय योगारूढत्व चाह अनेन श्लोकेन॥ "यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते। सर्वसकल्पसन्यासीयोगा-रूढस्तदोच्यते"॥ इति भगवद्वचनात् परवैराग्यपुरस्सर-सम्यग्दर्शन-निष्ठया ससाराब्धिपतितात्मोद्धरणे हेतुरिति भाव। "क्लेशादिपचक-तरगयुत भ्रमाढ्य दारात्मजा-स्तधन-बन्धुझषाभियुक्तम्। और्वानलाभ-निजरोष-मनगजाल, ससारसागरमतीत्य हरि व्रजामि"॥ ससारसागर-

विशाल-कराल-काल-नक्रग्रहग्रसन निग्रहविग्रहस्य। व्यग्रस्य रागनिचयोर्मिनिपीडितस्य लक्ष्मीनृसिंह मम देहि करावलम्बम् ॥ इत्यादिरीत्या अविद्यातद्विलासरूपस्य संसारस्य सम्यग्ज्ञान विना दुस्तरत्वात् वारिधित्वेन रूपणम् । नह्यनात्मानं देहमात्मत्वेन मन्वानस्य तस्मिन् जायमाने म्रियमाणे वा तद्गतधर्म स्वस्मिन्नास्तीति विज्ञातु शक्य, क्षुत्पिपासायुते वा प्राणे सुखिनि दुःखिनि वान्तःकरणे । एवमविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां सततत्वात् कल्लोलादिपञ्चकस्य तरंगतया रूपण, भ्रम एव भ्रम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरेव आवर्त इत्यादि स्पष्टम् । अनाद्यविद्यावशात् अज्ञ कर्ता मनुष्योऽहम्' इत्यादिरीत्या स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरेषु अनात्मसु अहमिति स्वरूपाप्राप्त्या स्थितिरेव संसारवारिधिमग्नत्वम् असगसच्चिदानन्दरूपस्यात्मन । तत्रापि सुषुप्तौ संसारानुभवात् अविवेकिमनोरूपोपाधिमूलकत्वमेव वक्तव्य संसारस्य । श्रूयते हि 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयो । बन्धाय विषयासक्त मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम्' ॥ इति अत विवेचनशून्यस्य मनस शरीरादि ससक्तत्व आत्मन संसारवारिधिमग्नत्वम् । अत श्रवणमननादिशास्त्रीय-संस्कार-संस्कृत मनो यदा भवति तदा भ्रमशून्य आत्मयाथात्म्यज्ञानावाप्त्या भवतीति अविवेकि मन शास्त्रजन्यविवेकवता मनसा उद्धरेत् अनात्मभ्योऽपनयत् । तथाच तस्मिन् पराङ्मुखत्वस्वाभाव्यात् बाह्येषु शरीरादिषु सक्ते वस्तुतोऽसगस्यापि लोहितस्फटिकवत् ससक्तस्येव भासमानस्य आत्मन उपाधरनात्मसबन्धाभावे प्रत्यङ्मुखतयाऽऽत्ममात्रसस्थत्वे च आत्मा उद्धृत इव भवतीति भाव । संसारवारिधौ मग्नमात्मान योगारूढत्वमासाद्य सम्यग्दर्शननिष्ठया आत्मना उद्धरेदित्यन्वय । योगारूढत्व विशदयन्नेव श्रवणमनननिदिध्यासनानि सन्यासोत्तरकालिकानि सम्यग्दर्शननिष्ठावाप्तिसाधनानि तावदाह संन्यस्येत्यादिना ।

> संन्यस्य सर्वकर्माणि भवबन्धविमुक्तये ।
> यत्यतां पण्डितैर्धीरैः आत्माभ्यास उपस्थितैः ॥१०॥

सर्वकर्माणि संन्यस्य कर्मकाण्डोक्तानि स्वरूपतोपि परित्यज्य, भवबन्धविमुक्तये सांसारिकबन्धनिवृत्तिहेतुभूतसम्यग्दर्शननिष्ठायै, पण्डितै

आत्मविषयकपरोक्षज्ञानवद्भि , धीरै वशीकृतबुद्धिभि "पराचि खानि व्यतृणत् स्वयभू तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्। कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" इति श्रुते ॥ धिय रातीति धीर , प्रधानभूता कार्यकरणसघातमध्ये बुद्धि वशयतीत्युक्ते इतरेन्द्रियजय अर्थसिद्ध । एतेन शान्त्याद्युपेतत्व सूचित भवति। अत एव आत्माभ्यासे "तच्चिन्तन तत्कथन अन्योन्य तत्प्रबोधन । एतदेकपरत्व च ब्रह्माभ्यास विदुर्बुधा" इत्यभियुक्तोक्तिरीत्या अनन्यव्यापारतया श्रुतार्थमनन-तत्कथन-परस्पर-प्रबोधनरूप-ज्ञानकाण्डोक्तव्यापारेषु उपस्थितै वर्तमानै, विजातीयप्रत्ययतिरस्कृत-सजातीय-प्रत्यय-प्रवाहरूप - निदिध्यासनानुष्ठानेन यत्यताम् इत्यन्वय । एतादृशस्य पुस सर्वसकल्पसन्यासेन परवैराग्या-परपर्याय योगारूढत्व सिद्धमेव मन्तव्यम् ॥१०॥ ननु "यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयात्" "यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत" "अहरह-स्सध्या-मुपासीत" "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतम् समा" इत्यादिश्रुतिभि यावज्जीव कर्मण कर्तव्यत्वेन चोदितत्वात् सर्वकर्मसन्यासे श्रुत्युल्लघन प्रसज्येतेति चेत्, तासा श्रुतीना अशुद्धचित्तविषयत्वात् । अत एव "एव त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" इतीशावास्यमन्त्रेण नरे नरमात्राभि-मानिनि त्वयि इत कर्मकरणात् अन्यथा अन्यो मार्ग कर्मलेपाभाव-प्रयोजक नास्तीत्युक्तम् । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु । सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्वा" ॥ "प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवर येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यु ते पुनरेवापि यन्ति" "किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वय यक्ष्यामहे" इत्यादिना कर्मसन्यासस्यापि विहितत्वात् निन्दितत्वाच्च कर्मण ॥ "तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" "योगिन कर्म कुर्वन्ति सगत्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये" इत्यादि-श्रुतिस्मृत्यर्थपर्यालोचनया विविदिषासाधनत्व चित्तशुद्धिद्वारा तेषामव-सीयते, नतु सार्वदिकत्व । तथाहि "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादि-सन्यासविधायक-वाक्यव्याकोपापत्ते , कर्मनिन्दानुपपत्तेश्च । "अत एवचाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा" "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुते-रश्ववत्" इति च सूत्राभ्या अयमेवार्थो भण्यते । परमपुरुषार्थ-भूतमोक्षार्थत्व नास्ति कर्मणा, चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानबहिरगत्वमिति, तदिदमाह चित्तस्येति।

चित्तस्य शुद्धये कर्म नतु वस्तूपलब्धये ।
वस्तुसिद्धिर्विचारेण न किंचित्कर्मकोटिभि ॥११॥

स्पष्टोऽथ ।

विचारस्य वस्तूपलब्धिहेतुत्व दृष्टान्तेन विशदयति सम्यगिति

सम्यग्विचारत सिद्धा रज्जुतत्त्वावधारणा ।
भ्रान्त्योदित महासर्प भवदु खविनाशिनी ॥१२॥

मन्दान्धकारे पतिता रज्जु सर्प मन्वान पुरुष बिभ्यत् दीपानयनेन सम्यग्विचार्य वस्तुतत्त्व बुध्वा भयकम्पादिदु ख जहातीति प्रसिद्धम् । तेन रज्वा भ्रान्त्या उदित यो महासर्प तदभव तत्प्रत्ययजन्य यद्दु ख तद्विनाशिनी सम्यग्विचारजन्या रज्जुतत्त्वावधृति । तद्वत भ्रान्त्या जात यद्भवदु ख जन्ममरणप्रयोज्यदु ख तद्विनाशिनी सम्यग्विचार प्रयोज्या तत्त्वावधारणा आत्मयाथात्म्यावधृति ब्रह्मसाक्षात्कार इति सर्वांश प्रकृतोपयोग्यय दृष्टान्त ॥१२॥

आप्तोक्त्यनुसारेण क्रियमाणविचारस्यैव अर्थनिश्चयहेतुत्वम् नान्यस्य कर्मण इत्याह । अर्थस्येति ।

अर्थस्य निश्चयो दृष्टो विचारेण हितोक्तित ।
न स्नानेन न दानेन प्राणायामशतेन वा ॥१३॥

अज्ञानदोषवशात स्वयभ्रान्तस्य पुरुषस्य आप्तोक्तिरूपावलम्बनाभावे भयकम्पाद्यनर्थमनुभवत स्वतो विचारे प्रवृत्तदुर्लभत्वात विचारे हितोक्ति र्हेतूकृता । हितत्व च यथार्थवक्तृत्व यदि भ्रान्त पुरुष हितोक्त्यनुसारेण विचारमविधाय स्नान वा दान वा प्राणायामशत वा कर्म कुर्यात भ्रम निवर्तकापरोक्षप्रमाया अभावे अनर्थप्रयोजक भ्रमानिवृत्त कथ निवृत्ता नर्थो भवेदिति भाव । विचारश्च अर्थयाथात्म्य निश्चयानुकूलो मानसो व्यापार । तथा च हितोक्तिसहकृत विचारस्यैव अर्थप्रमाहेतुत्व भ्रमस्थले प्रत्यक्षसिद्धम् । तथासति प्रकृतेपि श्रुत्याचार्योपदेशानुसारेण आत्मविचार कृत्वा तद्याथात्म्य मपरोक्षीकृत्य अनात्माध्यासरूप ससारादात्मान मोचय दित्युपदेश ॥१३॥

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषत ।
उपाया देशकालाद्या सन्त्यस्या सहकारिण ॥१४॥

तत्तत्कर्मणि समर्थस्यैव तत्तत्कर्मफलभोक्तृत्व-सम्भवात् असमर्थस्य तदयोगात् बाह्यदेशकालादे सहकारित्वमात्र, आन्तरसामर्थ्यस्यैव फल-दायकत्वमित्याह। अधिकारिणमिति।

कर्मणा तावत् दृष्टार्थत्वात् "यदाहवनीये जुहोति" "अश्वस्य पदे जुहोति" "प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत" "साय जुहोति" "प्रातर्जुहोति" "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इत्यादिशास्त्रानुसारेण देशकालयोरप्यसाधारण-कारणत्व-मङ्गीकर्तव्यम्। यद्यपि ज्ञानस्यापि "यथाऽदर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके। यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके।" "इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीत् महती विनष्टि" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण मनुष्यलोक-ब्रह्मलोकयोरेव ज्ञानभूमित्व प्रतीयते, एव "ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्ष तु सेवमानो व्रजत्यध"॥ ब्रह्मचर्य समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" इत्यादिप्रमाणानुसारेण ब्रह्मज्ञानान्तरङ्गभूत-सन्यासस्यापि कालो विधीयत इव प्रतिभाति। अथापि अशुद्धचित्तो राक्षसराजो विरोचन ब्रह्मलोक गतोपि परमगुरुणा परमेष्ठिना उपदिष्टोपि नैवाग्रहीदात्मान। 'ससारमेव निस्सार दृष्ट्वा सारदिदृक्षया। प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहा पर वैराग्यमाश्रिता"। इति 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादिप्रमाणे वक्ष्यमाण-वैराग्यादिसाधन-चतुष्टयमपक्षम्य देशकालौ न विवक्षितौ इत्यभिप्रायेण तयोस्सहकारित्वमुक्तम्॥ अत एव "विद्वान् सन्यस्तबाह्यार्थसुख-स्पृहस्सन्" इति विवेक-वैराग्ये ब्रह्मात्मनावस्थान-लक्षण-मोक्षसाक्षा-द्धेतु-भूतसम्यग्दर्शननिष्ठार्थं मोक्षसाधनोपदेशक-गुरूपसदन-पुरस्सर-तदुप-दिष्टार्थमनस्समाधाने हेतूकृते। एतादृशमनस्समाधानस्य शमदमोपरति-तितिक्षा-श्रद्धानामभावे असम्भवात् मुक्तीच्छाभावे तदर्थं प्रयत्नासम्भवाच्च "अतो विमुक्त्यै" इत्याद्यश्लोके विवेक-वैराग्य-शमादिषट्क-मुमुक्षुत्वाना जिज्ञासा-साधारण-हेतूना सूचन कृतमेव। तथाच "तरति शोकमात्मवित्"

"तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण शोकशब्दित-बन्धनाशकं सम्यग्ज्ञानं सद्गुरूपदिष्टार्थ-विचारमन्तरा न केनापि साधनान्तरेणेति । श्लोके अस्यामित्यस्य सिद्धावित्यर्थः ॥१४॥

अतो विचारः कर्तव्यो जिज्ञासोरात्मवस्तुनः ।
समासाद्य दयासिंधुं गुरुं ब्रह्मविदुत्तमम् ॥१५॥

अतः सर्वानर्थनिवर्तकनिर्णयहेतुत्वात् जिज्ञासोः आत्मानं सम्यग्ज्ञातुमिच्छोः पुरुषस्य आत्मवस्तुनः विचारः कर्तव्यः । तत्र इतिकर्तव्यतामाह दयासिंधुं स्वयं कृतार्थत्वेन स्वस्य प्रयोजनाभावस्सिद्ध एव, इतरेऽपि मा दु:खमनुभूवन्नितिकरुणाया समुद्रं, आधारमित्यर्थं, जलराशिरिव जलाना, गुरुम्, "गुशब्दस्त्वन्धकारस्स्यात् रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वात् गुरुरित्यभिधीयते" इति गुरुगीतोक्तरीत्या स्वोपदेशेन अज्ञानाख्य-हार्दान्धकारहारकमित्यर्थः । यथान्धकारः प्रपञ्चमावृत्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धको भवति एवमज्ञानं आत्मानमावृत्य तत्स्पष्टभान-प्रतिबन्धकं भवतीत्यन्धकारत्वमज्ञानस्य, अत एव तमइत्यादिशब्दैरभिलापश्श्रुतौ "तमोऽऽसीत्, तमसा गूल्हमग्रे" इत्यादौ । एतद्विशेषणद्वयं यत्र सम्भवति तमाह ब्रह्मविदुत्तममिति । ब्रह्म विदन्तीति ब्रह्मविदः तेषामुत्तमं स्थितप्रज्ञमित्यर्थः । अत्र श्रुतयः पूर्वमुदाहृताः । तत्समासादनं च "तमाराध्य गुरुं भक्त्या ब्रह्म प्रश्रयसेवनैः" इति वक्ष्यमाणरीत्या "तद्विद्धिप्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया" इति गीतोक्तरीत्या च तस्य स्वात्माभिमुखीकरणमिति । अतो विमुक्त्यै इत्यष्टमश्लोकस्य इयद्भिश्श्लोकैः विवृतिः कृता ॥१५॥

मेधावी पुरुषो विद्वान् ऊहापोहविचक्षणः ।
अधिकार्यात्मविद्यायाः उक्तलक्षणलक्षितः ॥१६॥

अधिकारिणमाशास्ते फलसिद्धिर्विशेषतः इत्युक्तमधिकारिणं प्रकृते कथयति मेधावीत्यादिना । "धीर्धारणावती मेधा" इति कोशात् श्रुतार्थधारणक्षमबुद्धिमानुच्यते मेधाऽस्यास्तीति व्युत्पत्या मेधावीशब्देन । विद्वानितिअधीत-काव्यकोशव्याकरण उच्यते । ऊहापोहविचक्षण एतेन तर्क-मीमांसा-न्यस्तसत्बुद्धित्वं गम्यते । पदवाक्य प्रमाणज्ञ इति यावत् । उक्तलक्षण-लक्षित इति अष्टमश्लोकादारभ्य पंचदशश्लोकमध्यपाति-

श्लोके समासव्यासाभ्या सूचितविवेक-वैराग्य-शमादिषट्क-मुमुक्षुत्वरूप-साधन-चतुष्टय-सपन्न इत्यर्थं । आत्मविद्यायामधिकारी आत्मविद्याफल मोक्ष अनुभवितुमर्हतीत्यर्थ ॥१६॥

विवेकिनो विरक्तस्य शमादिगुणशालिन ।
मुमुक्षोरेवहि ब्रह्मजिज्ञासा-योग्यता मता ॥१७॥

उक्तानि लक्षणानि स्फुटप्रतिपत्तये क्रोडीकृत्याह विवेकिन इति । यद्वा उक्त लक्षण जिज्ञासुत्व ' अतोविचार कर्तव्यो जिज्ञासोरात्म-वस्तुन " इत्यत्र जिज्ञासुरेव मेधावित्वादि-विशेषणविशिष्ट आत्मविद्या-फलभाक्, इदानी जिज्ञासाया कस्याधिकार इति चेत् पूर्वं अष्टमश्लोके विद्वान् सन्यस्तबाह्यार्थ-सुखस्पृहस्सन् उपदिष्टार्थ-समीहितात्मा इति दशम-श्लोके धीरै इतिशब्दसूचितस्य साधनचतुष्टय-सपन्नविशिष्टस्य इत्याह । विवेकिन इति। विवेकादिस्वरूप स्पष्टयिष्यते मूल एवोपरिष्टात् । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा तत्रावगति-पर्यन्त ज्ञान सन्वाच्याया इच्छाया कर्म। अखण्डाकारवृत्ति-प्रतिफलित चैतन्य जिज्ञासापद-लक्ष्यमाण-विचारस्य फलम्। सामान्यतो ब्रह्मज्ञानस्य विचारात्पूर्वमपि सत्वात् एतादृशमिष्ट सपादनीय चेत् "दद्यामावसर किंचित् कामादीना मनागपि। आसुप्तेरामृते काल नयेद्वेदान्तचिन्तया" इत्युक्तरीत्या सार्वदिक-वेदान्तविचार आवश्यक । "देहात्मज्ञानवज्ज्ञान देहात्मज्ञानबाधक। आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते" इत्युक्त-ज्ञान जनयितु स एव समर्थ ॥१७॥ एतादृश विचारजननी या इच्छा तत्र योग्यता विवेकादि-साधनयुतस्यैव नान्यस्येत्येवकारबोधितमर्थं अन्वयेन व्यतिरेकेण च स्पष्टयति। साधनानीति।

साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभि ।
येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिद्ध्यति ॥१८॥

लोके यस्य तावत् कार्यत्वेनाभिमत-समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्व स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगि-कार्यत्वाभिमत-सत्व वा तस्य तत्कारणत्व न सभवति। यथा पटसमानाधिकरणात्यन्ता-भावप्रतियोगिनी मृत्, मृत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-प्रतियोगिपटवती वा

सा घटकारणत्वं नाश्नुते। अपितु मृत्सत्वे घटसत्वं मृदभावे घटाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहवशात् घटकारणत्वं भजते। एवं विवेकादि-चतुष्टयसत्व एव सति ब्रह्मणि नितरां स्थितिप्रयोजक-ब्रह्मजिज्ञासाया सम्भवात् तदभावे चासम्भवात् अन्वयव्यतिरेक-सहचारग्रहाधीना तेषां विवेकादीनां सच्चिप्लापरपर्याय-फलपर्यन्त-ब्रह्मजिज्ञासा-कारणत्वावगति इत्युक्तम्। मनीषिभिः कथितानीति। तत्र मनीषित्वं च श्रुतितात्पर्य-ज्ञानवत्वं। श्रुत्यवलम्बनाभावे एतादृशाधिकारिविशेषणानां दुर्ज्ञानत्वात्। तादृशाश्च मनीषिणः बादरायणप्रभृतयः। ते किल "अथातो ब्रह्म-जिज्ञासा" इति सूत्रघटकाथशब्देन साधनचतुष्टय-सम्पत्यानन्तर्यं सूत्रयन्त ब्रह्मजिज्ञासाधिकारिण-मेवंविधं सूत्रयामासुः इति शारीरकमीमांसाद्याधि-करण-तृतीयवर्णक-भाष्यादर्थतोऽवगम्यते। एतादृशविशेषणलभकश्रुतयस्तु, "यत्कृतकं तदनित्यं" इति न्यायवती "तद्यथेहकर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" "यो वै भूमा तदमृतम् अतोन्यदार्तं" "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इत्यादिश्रुतिः आत्मनः नित्यत्वं अनात्मनः अनित्यत्वं च बोधयन्तीनित्यविवेक-लम्भिका। "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" "न वा अरे पत्युः कामायेत्यारभ्य आत्मनस्तु कामाय सर्वंप्रियं भवति" इत्यता श्रुतिः अनात्मभाने वैराग्यप्रतिपादिका। शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः-समाहितश्श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इतिश्रुतिः शमादिषट्कं बोधयति। "न स पुनरावर्तते" इति श्रुतिः मोक्षस्य नित्यत्वं वदन्ती तत्रेच्छामादधाति। उपनिषदामर्थवादत्वं वदतां कर्ममीमांसकानां मते एतासां स्वार्थे तात्पर्यनास्तीत्येवं ज्ञानसंभवात् 'ब्रह्मजिज्ञासितव्यं तत्र च एतादृशविशेषणविशिष्टोधिकारीति" ज्ञानस्य दुर्लभत्वात् मनीषिभिः कथितानीत्युक्तम्। तथाच प्रमाणान्तरानधिगत-कालत्रयाबाध्य-परम-पुरुषार्थ-स्वरूपब्रह्म-प्रतिपादकत्वा-दुपनिषदां तात्विकप्रामाण्यस्यात्रैव सम्भ-वात् तत्तद्वाक्य-समर्पित विवेकादिविशिष्टस्यैव "सोन्वेष्टव्यः स विजि-ज्ञासितव्यः" इत्यादिवाक्यविहित जिज्ञासायोग्यतेति सर्वं चतुरस्रम् ॥१८॥ तत्र विवेकिनो विरक्तस्येत्यादिना कथितं विवेकादिकं क्रमतो निर्दिशति आदावित्यादिना।

आदौ नित्यानित्य-वस्तु-विवेकः परिगण्यते ।
इहामुत्र-फलभोग-विरागस्तदनन्तरम् ॥१९॥
शमादिषट्क-सम्पत्तिः मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् ॥

विवेकादीनां मध्ये पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तर-हेतुत्वात् क्रमः समाश्रितः । इदं नित्यं इदमनित्यमिति जानानः किल अनित्याद्विरज्येत । अतः नित्यानित्यवस्तुविवेकाभावे वैराग्यं दुस्सम्पादमिति विवेकस्य वैराग्यहेतुत्वम् । वैराग्यवतः एव पुरुषस्य अन्तर्बहिरिन्द्रिय-निरोधरूप-शान्ति-दान्ती । तत्रापि निरुद्धान्तःकरणस्यैव बहिरिन्द्रिय-निरोधरूपदमः मनस्सम्बन्धाभावे इतरेषामिन्द्रियाणां अकिंचित्करत्वात् । तर्हि शमेसति दमस्य स्वतस्सिद्धत्वात् किमिति तस्य साधनकोटि-प्रविष्टत्वमिति चेत्, "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः" इति गीतोक्तरीत्या बाह्येन्द्रियनिरोधाभावे शमस्य दृढत्वाभावात् । जितेन्द्रियस्यैव उपरमशब्दित-सन्यासः, तस्यैव शीतोष्णादि-द्वन्द्वसहिष्णुत्वरूपा तितिक्षा, तस्यैव बाह्यविक्षेपाभावात् ब्रह्मण्येवपर्यवसान-स्थानं लक्षणं समाधानं, एतादृशगुण-विशिष्टस्यैव "ब्रह्मैकमस्ति जगन्मिथ्यैव" त्युपदिश्यमान-गुरुवेदान्तवाक्य-विश्वासरूप-श्रद्धा इति शमादिषट्कमध्येपि पूर्वापरीभावे कारणं सुवचम् । एतादृशः किल पुरुषधौरेयः मोक्षादन्यन्न कामयते, तत्र विलम्बं च न सहत इति तीव्रमुमुक्षावान् भवितुमर्हति इत्यभिप्रायेण, आदौ नित्यानित्येत्याद्याह । तदनन्तरं इहामुत्रफलभोगविरागः इति च । तेन विवेकानन्तर्यस्य वैराग्ये कथनेन "तदुदितः सहि यो यदनन्तरः" इति न्यायेन विवेककार्यत्वं वैराग्ये उक्तप्रायम् । तदनन्तरमिति उत्तरत्राप्यनुषज्यते वैराग्यानन्तरं शमादिसंपत्तिः, तदनन्तरं मुमुक्षुत्वमिति ॥१९॥

उक्तसाधनानि विवृणोति । ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येत्येवंरूपो विनिश्चयः ।
सोयं नित्यानित्य-वस्तुविवेकः समुदाहृतः ॥२०½॥

ब्रह्म नित्यं जगदनित्यमिति निश्चयसत्वेपि दृढ वैराग्यं न सम्भवति, अनित्यस्यापि प्रायः काम्यमानत्वात् । जगन्मिथ्येत्युक्ते मिथ्याभूतार्थं केनापि न काम्यते । नहि स्वाप्निकं राज्यं कामयन्ते राज्यकामयितारः ।

अत वैराग्यस्य नियतमुत्पत्तये ब्रह्म नित्य जगदनित्य मित्यनुक्त्वा ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्येत्याह। विनिश्चय इति विशेषेण निश्चय इत्यर्थकेन निश्चयेऽप्रामाण्य ज्ञानानास्कन्दितत्वमुक्त भवति। सोयमिति स विवेकिन इत्यत्र विवेकि विशेषणत्वेनोक्त, अय आदौ नित्यानित्यवस्तु-विवेक इत्युक्त इत्यर्थ। अस्यैव ऐहिकामुष्मिक फलभोगविरागहेतुत्व नियतमिति समुदाहृत इत्यत्र समित्युपसर्गेण द्योतितम् ॥२०॥

विवेक निरूप्य वैराग्य निरूपयति। तद्वैराग्यमिति।

तद्वैराग्य जुगुप्सा या दर्शनश्रवणादिभि ।
देहादि-ब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि ॥२१॥

ऐहिकदेहादि-भोग्यवस्तुन दर्शनन आमुष्मिक दिव्यदेहादि-भोग्य-वस्तुन श्रवणेन, आदिपदेन दृष्टजातीयस्य श्रुतजातीयस्य अनुमानन। अनुभूयमान शरीरप्रभृति-ब्राह्ममानेन शतवपजीवि-चतुर्दश भुवनाधिपत्या-वच्छेदक हिरण्यगर्भ शरीरपर्यन्त सर्वस्मिन् भोग्यवस्तुनि अनित्य मिथ्याभूते या जुगुप्सा कदापीदृशपदार्थ-सम्बन्धो माभूदिति काकविष्ठायामिवासह्य-बुद्धि तद्वैराग्यम्। चैत्य हि यत्ता प्रकृतिर्जलस्य इतिवद्विधेय प्राधान्यात् नपुसकनिर्देश तदिति। स्वदेहाशुचि गधन न विरज्यत य पुमान। वैराग्यकारण तस्य किमन्यदुपदिश्यताम सतत प्रवाह्यमाने वृषभे अश्वे खरैर्गजे महिषे। हा कष्ट क्षुत्क्षामे श्रान्तेर्नो शक्यते वक्तुम्' 'तद्यथह कर्मचितो लोक क्षीयते एवमवामुत्र पुण्यचितो लोक क्षीयते'' 'भूम्नोन्यदार्तम् क्षीण पुण्य मर्त्यलोक विशन्ति' 'आब्रह्म भुवनाल्लोका पुनरावर्तिनोर्जुन' सूतसहिताया यज्ञवैभवखण्डे सप्तदशो-ध्याय, सर्ववेदान्त सिद्धान्तसारसग्रहस्था 'कुक्षौ स्वमातुर्मलमूत्रमध्य'' इत्यादिना 'पुण्यक्षये पुण्यकृतो नभस्थै निपात्यमानान् शिथिलीकृताङ्गान्। नक्षत्ररूपेण दिवश्च्युतास्तान् विचार्य कोवा विरति न याति' 'यत्रास्ति लोके गतितारतम्य' इत्यन्तास्त्र श्लोका वैराग्यविषयऽनुसधेया। मातृपदेहादे रोगाद्युपप्लुतत्व, पश्वादीनामत्यन्त पारतत्र्य मूकत्वादि, देवाना राक्षसादिपीडितत्व, शब्दादीना विषयाणा बहुविधानर्थप्रदत्व कुरगादिदृष्टान्ते अनुसन्दधानस्य सर्वत्रानात्मसु जुगुप्सा मुल्भेति भाव। एतच्च "शब्दादिभि पचभिरेव' त्यादिना स्वयमुत्तरत्रस्पष्टयिष्यते।

यद्यपि "अपाम सोममममृता अभूम" "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति" इति श्रुत्यवलोकनेन कर्मफलस्यापि नित्यत्वं प्रतीयते। अथापि "यत्कृतकं तदनित्यं" इति न्यायसहकृत, तद्यथेह कर्मचितेत्यादिश्रुत्यनुसारेण आमृताक्षय्यपदयोः सङ्कुचितार्थकत्वस्या-वश्यंवक्तव्यत्वात् न दोषः। उक्तं हि "आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति ॥२१½॥

शमस्वरूप ब्रवीति विरज्येति।

विरज्य विषयव्रातात् दोषदृष्ट्या मुहुर्मुहुः।
स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसश्शम उच्यते ॥२२½॥

आद्यन्तवत्व-बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्व-परिणति-विरसत्वादि-दोषान् पुनः पुन. विषयेषु पश्यत पुरुषस्य तत्र वैराग्य नियतमिति विषयदोषदर्शनं वैराग्यहेतुरिति। तस्मिंश्च वैराग्ये सति मनस्स्वलक्ष्ये सगुणे निर्गुणे वा नियतमवतिष्ठमान निश्चल निर्विकारं भवतीति मनोनियतावस्थारूप-शमस्य वैराग्यजन्यत्वमाह विरज्येति। तत्र ल्यपा उत्तरकालिकत्वस्य बोधनात् वैराग्यजन्यत्व बोधित भवति ॥२२½॥

दम निरूपयति विषयेभ्य इति।

विषयेभ्य परावर्त्य स्थापन स्वस्वगोलके।
उभयेषामिन्द्रियाणा स दम. परिकीर्तितः ॥२३½॥

मनस विषयविचार-सामर्थ्यसत्वात् स्वत एव विरज्येत्युक्तम्। बाह्येन्द्रियाणा श्रोत्रादीना ज्ञानकरणाना, वागादीना कर्मकरणाना च स्वतस्तत्र सामर्थ्याभावात् प्रग्रहस्थानीयेन मनसा अश्वस्थानीयाना बहिरिन्द्रियाणा शब्दादिरूप-विषममार्गेभ्यः परावर्त्य पराङ्मुखीकृत्य स्वस्वगोलके कर्णशष्कुली-वदनादि-देशेषु स्थापन उपरतव्यापारतासम्पादनं यत् स दमः परिकीर्तितः। मनआदीना प्रग्रहादिरूपत्वं कठोपनिषद्युक्तम् "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धि तु सारथिंविद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहु विषयांस्तेषु गोचरान्" इति। मार्गानित्यर्थः ॥२३½॥

दमरूप-बहिरिन्द्रिय-निग्रहमाध्यामुपरतिमाह बाह्येति।

बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा ॥२४॥

तटाकोदकस्य तटाकच्छिद्रद्वारा निर्गत्य यथा क्षेत्राद्यात्मना परिणाम, एवमन्तस्थस्य मनस श्रोत्रादिच्छिद्रद्वारा बहिरागत्य शब्दादिविषयाकारेण परिणामरूपा वृत्तिर्जायते। निगृहीतेषु च बहिरिन्द्रियेषु अन्तस्थं मन न बाह्याकारेण परिणमत इति भाव ॥२४॥

यदा बाह्य नालम्बते चित्त तदा शीतोष्णादि-द्वन्द्वस्य अप्रतीयमानत्वात् मर्मकालादिवशात् तत्प्रसक्तावपि तत्सहनरूपा तितिक्षा सिद्धयतीत्याह। सहनमिति।

सहनं सर्वदु खाना अप्रतीकारपूर्वकम्।
चिन्ताविलापरहित सा तितिक्षा निगद्यते ॥२५॥

कम्बलव्यजनादिभि शीतोष्णादि-दु खप्रतीकार लोकसिद्ध। तादृश-सामग्र्यभावे किमस्माभिर्दीनै करणीयमिति चिन्ता, प्रलापश्च। विचारसाधन-तितिक्षायास्तथात्व व्यावर्तयति अप्रतीकार-पूर्वक चिन्ता-विलापरहित यत्सहन सा तितिक्षेति। दु खाना दु खहेतु-शीतोष्णादीना-मित्यर्थ। चिन्ताविलापादि-सहितस्य मनस विचारस्य दूरापास्तत्वा-दिति भाव ॥२५॥

इदानी वस्तूपलब्ध्यसाधारण-कारण श्रद्धा निरूपयति। शास्त्रस्येति।

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुध्यावधारणा।
सा श्रद्धा कथिता सद्भि यया वस्तूपलभ्यते ॥२६॥

लोकेऽपि आप्तवाक्ये विश्वासाभावे नैव तदनुसारेण प्रवर्तते पुरुष विवाहादौ। किमुतातीन्द्रिये शास्त्रार्थे, अत सा परमकारण। उक्त हि गीताया "अश्रद्दधाना पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप। अप्राप्य मा निवर्तन्ते मृत्युसंसार-वर्त्मनि।" इति। यस्तावत् शान्तो दान्त उपरत-स्तितिक्षुश्च स एव "ब्रह्मैवमेव सत्य तदेव त्व अन्यत्सर्व मिथ्या" इति गुरुणा वेदान्तैश्चबोध्यमान वस्तु विश्वसिति इदमेवमवेति। नान्यस्तादृश-साधनहीन इति श्रद्धा तदनन्तर परिगणिता गुरुवेदान्त-वाक्यविषयिणी। शास्त्र तत्त्वमस्यादिशास्त्र गुरुवाक्य तदनुसारि "नासित्व ससारी किन्तु

नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्तस्वभाव पर ब्रह्मैव अन्यत्सर्वं मिथ्या " इत्यादिवाक्य, तस्य, सत्य अबाधितार्थबोधक इतिबुध्या, अवधारणा दृढविश्वास, यया वस्तूपलभ्यते सा श्रद्धा इति सद्भिः कथितेत्यन्वय ॥२६॥

एतादृश-श्रद्धावतएव समाधान सम्यक्सिद्धयतीति तदनन्तर समाधान निरूपयति । सम्यगिति ।

सम्यगास्थापन बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्समाधानमित्युक्त न तु चित्तस्य लालनम् ॥२७॥

यद्यपि स्वलक्ष्ये नियतावस्थारूप-शमापेक्षया भेदो न लक्ष्यते ईदृशे समाधाने, " तथापि मुहुर्मुहु दोषदृष्ट्या विषयेभ्यो विरज्य स्वलक्ष्ये नियतावस्था " इत्यनेन " यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् । ततस्ततो नियम्यैतत् आत्मन्येव वश नयेत् ।" इति गीतोक्तरीत्या शमावस्थाया प्रयत्नविशेषोऽपेक्ष्यते सकल्प-विकल्पात्मकस्य मनस स्थिरीकरणे। अत एवात्र अध्यवसायात्मिकाया बुद्धे शुद्धे ब्रह्मणि सम्यगास्थापन सर्वदा इत्यनेन-सकल्प-विकल्प-विनिर्मुक्तत्व अन्त करणस्य प्रकृते कथित भवति। अत एव मनश्शब्द विहाय निर्णयात्मक-वृत्तिमद्बुद्धि-शब्द प्रायोजि। तत्रापि शुद्धे ब्रह्मणीति निर्गुण कथ्यते सर्वोपाधिविनिर्मुक्त। शमनिरूपणावसरे स्वलक्ष्ये नियतावस्थेत्यनेन सगुणे नियतावस्थानेऽपि शान्तत्व मनसो वक्तु शक्यम्। शम इति साधन कथ्यते, समाधान तस्य फल तस्यैव परिपाक इति यावत्। लोके बालका विशेषतो रुदन्ति चेत् तदिष्ट दत्वा समादधते जना, तद्वत् मनसो यथेष्ट विषयमार्ग-सचरण न समाधानमित्याह न तु चित्तस्य लालनमिति। यद्वा " शुभाशुभाभ्या मार्गाभ्या वहन्ती वासनासरित्। पौरुषेणप्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि "। अशुभेषु समाविष्ट शुभेष्वेवावतारयेत्। स्वमन पुरुषार्थेन बलेन बलिना वर। अशुभाच्चालित याति शुभ तस्मादपीतरत्। अशुभाच्चालित तु शिशुवत् तस्मात्तच्चालयेद्बलात्। समतासान्त्वनेनाशु न द्रागिति शनैश्शनै । "पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् "। इति वासिष्ठरीत्या चालन लालन वा शमादिसाधनत्वेन पूर्वमपेक्ष्यते। न तु फलीभूतसमाधानावस्थाया, तदाभ्यास विनापि शमादिसपादनकाले कृतप्रयत्नेनैव क्षीण-

बाह्यवासनस्य मनस सगुणात्प्रच्यावनमात्रस्य निर्गुणे स्थापयितु-मपेक्षितत्वात् इति ॥२७॥

एतादृश-साधनगण-मण्डितस्यैव मुमुक्षुत्व सम्भवति नान्यस्येती-दानी मुमुक्षुत्वमाह अहकारादीति ।

अहकारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञान-कल्पितान् ।
स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता ॥२८॥

"अन्त करणमेतेषु चक्षुरादिषु वर्ष्मणि । अहमित्यभिमानेन तिष्ठत्याभास-तेजसा । अहकार स विज्ञेय " इत्युक्त्या चित्प्रतिफलनो-पेत-मन्त करण अहकार । यद्वा भोक्ता जीवोऽहकार आनन्दमयकोश-नामा, स्वात्मनिरूपणे "सुप्तिगतै स्सुखलेशै अभिमनुते सुखीभवामीति । आनन्दकोशनामा सोऽहकार कथ भवेदात्मा" इत्युक्तत्वात् । तस्या-प्यज्ञानकल्पितत्व मनोरूपोपाधिवशाद्विकारत्व च गौण वक्तु शक्यम् । तथाच आनन्दकोश-प्रभृतिविज्ञानमय-मनोमय-प्राणमयान्नमयान्तान् बन्धान् स्वरूपसाक्षात्कारात्प्रागात्मत्वेन मन्यमानान् स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तु पुनस्तत्र यथाऽहन्ता न स्यात् तथा त्यक्तु बाधितुमित्यर्थं । या इच्छा सा मुमुक्षुता । स्वस्वरूपावबोधे हि "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्" इति श्रुत्या स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यापि भानाभावेन कोश-पचकात्मक-बन्धनिवृत्तिरत्यन्तमिति भाव ॥२८॥

इय तावत् मुमुक्षुता त्रिविधा मन्दा मध्यमा प्रवृद्धा चेति । मोक्षस्य नित्यसुखरूपत्वेऽपि सासारिक-वासना-वासितात करणाना मोक्षेच्छैव दुर्लभा । अध्यात्मशास्त्र-श्रवणकाले जातासा न कार्यमादधाति । यदा पुरुष श्रवणानन्तर-जातविवेकेन विषयेषु सासारिकेषु दोषान् दर्श दर्श तत्र वैराग्य लब्ध्वा विधिवत्सन्यस्य सर्वकर्माणि, विचारार्थ गुरुग-सदनादौ प्रवर्तते तदा, अध्यात्मशास्त्रश्रवणकाले जाता तात्कालिक्येव मुमुक्षुता मन्देति नामार्हैव मध्यमत्व प्राप्नोति । यथा यथा तीव्र वैराग्य मनश्चोपशान्त समाधिस्सति गुरुश्चास्मिन्प्रसीदति "क्षिप्रमय तरतु भवाब्धिमिति" तदा पुरुष नित्यसुखरूप-मोक्षादन्यन्न कामयते तत्र विलब च न सहन इति प्रवृद्ध-मुमुक्ष मुख्याधिकारी भूत्वा क्षिप्र लभते फलमित्याह । मन्देति ।

मन्दमध्यम-रूपापि वैराग्येण शमादिना ।
प्रसादेन गुरोस्सेय प्रवृद्धा सूयते फलम् ॥२९॥

इत्थ च मुमुक्षाया मोक्षेच्छारूपत्वेपि यदा सा प्रवृद्धा तदैवफल प्रसूत इत्यनेन तत्प्रवृद्धयर्थ विषयवैराग्य-शमादिषट्क-गुरुप्रसादलाभार्थं प्रयत्न कर्तव्य पुरुषेणेत्युक्त भवति ॥२९॥

साधनचतुष्टयमध्ये द्वितीयतुरीयसत्वे सर्वं तत्रास्ति नान्यत्रेत्याह । वैराग्यमिति ।

वैराग्य च मुमुक्षुत्व तीव्र यस्य तु विद्यते ।
तस्मिन्नेवार्थवन्त स्यु फलवन्त शमादय ॥३०॥

अर्थवन्तश्शमादय इत्यत्र शमादयइत्यस्य शमादिशब्दा इत्यर्थ । तस्मिन्पुरुषे शमादयस्सन्तीति व्यवहारस्सार्थक इति भाव । अथ शान्तो दान्त इत्यादिशब्दभाक् तीव्रवैराग्यवान् तीव्रमुमुक्षुतावाश्चेत्यर्थ तीव्र-मुमुक्षुत्वस्यैव शमादिफलत्वात् । यदि तीव्रमुमुक्षुत्व तदा साधन विना फलालाभात् कार्यात्कारणमनुमीयत इति शमादिमत्व तस्य सुवच । एव शमादिसाधन तीव्रवैराग्य यदा तस्मिन्जायते, साधने सतिफलावश्य-भावात् शमादिमत्व तस्मिन्नपर्जमीयम् । इत्थ च शमादिसाधने सति तीव्रवैराग्यशमादिफले च तीव्रमुमुक्षुत्वे स्वसाधन-फलमध्यवर्ति स्वय निरपवादमिति भाव । तीव्रवैराग्ये शमादिशब्दा अर्थवन्त, तीव्र-मुमुक्षुत्वे शमादय फलवन्त इति विभाग । शमादीना इतरान्तःकरण-निष्ठाना दुर्ज्ञानत्वात् कारणकार्याभ्या अवगन्तव्यत्वमुक्तम् । स्वयमपि पुरुषेण शान्त्यादिक समपादीति कथ ज्ञेय इत्युक्तौ पुष्कलकारणे तीव्र-वैराग्ये विशिष्टफले तीव्रमुमुक्षुत्वे च सति तयेति स्वस्मिन् परस्मिश्च कारणकार्ये ज्ञापके इति भाव । "काकस्य विष्ठावदसत्यबुद्धि-र्भोग्येषु सा तीव्रविरक्तिरिष्यते । विरक्तितीव्रत्व-निदानमाहु र्भोग्येषु दोषेक्षणमेव सन्त." इति वैराग्ये तीव्रत्व तत्साधन च कथित सर्ववेदान्त-सिद्धान्त-सार-सग्रहे । मुमुक्षुत्वे तीव्रत्व प्रवृद्धत्वमेव । तत्तु प्रागभिहितम् ॥३०॥

एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्व-मुमुक्षयो. ।
मरौ सलिलवत्तत्र शमादेर्भानमात्रता ॥३१॥

यत्र यस्मिन्पुरुषे एतयो विरक्तत्वमुमुक्षयो मन्दता तात्कालिकत्व मरौ सलिलवत्, निदाघसमये मरुभूमौ चण्डकिरणसपर्के दूरस्थस्य तत्र जलमस्तीति भ्रान्तिर्भवति न जललाभ तत्र नैव पिपासानिवृत्ति , प्रत्युत श्रान्तस्य तत्र जलधिया जलार्थं गमनेन श्रमाधिक्यमेव, तद्वत्तीव्रवैराग्य-मुमुक्षुत्वयो-रभावे मरुसलिलवत् शमादेस्तत्र भानमात्रता न शमादिफल तस्य, नापीतरै शान्त इत्यादिशब्दै-र्व्यवह्रियते च इति भाव ॥३१॥

एव सर्वेषा वेदान्ताना अद्वितीय-ब्रह्मणि प्रत्यगभिन्ने नित्य-शुद्धबुद्ध-मुक्त-स्वभावे तात्पर्यनिर्णयानुकूल-व्यापाररूप-श्रवणात्मक-ब्रह्म-विचाराधिकारिणो विशेषणानि विवेकादीनि निरूप्य आत्मसाक्षात्कार-साक्षात्साधन भक्ति पूर्वोक्तविचारसाध्यामाह। मोक्षेति।

मोक्षकारण-सामग्र्या भक्तिरेव गरीयसी।
स्वस्वरूपानुसन्धान भक्तिरित्यभिधीयते ॥३२॥

स्वस्वरूपानुसधानमिति निदिध्यासनमुच्यते। तस्यैव साक्षात्कार प्रति साक्षात्साधनत्वात्। श्रुत्याचार्योपदेशेन स आत्मा तत्वमसीति श्रुत योऽर्थ तव स्वरूप ब्रह्म तदेव त्वमिति, तदनुसधान तद्भावनाधारा विजातीय-प्रत्ययातिरस्कृत-सजातीय-प्रत्यय-प्रवाहरूपा साक्षात्कारे असा-धारण कारणमिति भाव। शमादीना विचारद्वारक-निदिध्यासनद्वारा कारणत्व ज्ञाने, अस्य तु साक्षादिति भाव। अत एव मोक्षस्य कारण अभिव्यजक यज्ज्ञान तत्सामग्र्या तत्साधनसमुदायमध्ये भक्तिरेव गरीयसी साक्षात्कारणत्वादित्युक्तम्। सा च सामग्री विवेकादिनिदिध्या-सनान्ता ॥३२॥

अपरेषा मतमाह।

स्वात्मतत्वानु-सधान भक्तिरित्यपरे जगु ॥३२½॥

स्वात्मन स्वस्य जीवस्य तत्वानुसधान। तस्य भावस्तत्त्वम् तत्पदवाच्यार्थत्वम् परमात्मत्वमित्यर्थ। तस्यानुसधान, वास्तविकभेद-सत्वेपि अभेदेनोपासन अहङ्ग्रहोपासनमिति यावत्। तत् भक्तिरिति अपरे जगु इति भेदबुद्धिपुरस्सराया भ्रान्तिरूपाया अस्या मुख्यभक्तित्व नास्तीति सूचितम्।

पूर्वोक्त-साधनसपन्नस्य कृत्यमाह। उक्तेति।

उक्तसाधनसपन्न तत्वजिज्ञासुरात्मन ।
उपसीदेद्गुरु प्राज्ञ यस्माद्बन्धविमोक्षणम् ॥३३½॥

उक्तसाधनसपन्न उक्तानि विचारसाधनत्वेन कथितानि यानि विवेकादीनि साधनानि तैं सपन्न युक्त, पुमानिति शेष। आत्मन स्वस्य तत्व ज्ञातुमिच्छु स्वयाथात्म्यज्ञानकाम उपसीदेत् शरण गच्छेत्, क? गुरुमुपदेशकम्। कीदृशम्? प्राज्ञ, प्रकृष्टा निरतिशया ज्ञा अवगति प्रज्ञा ब्रह्मसाक्षात्कार "ब्रह्मात्मनोश्शोधितयो-रेकभावावगाहिनी। निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्ति प्रज्ञेति कथ्यते" इति वक्ष्यमाणत्वात्। सास्यास्तीति प्रज्ञ स एव प्राज्ञ, त ब्रह्मनिष्टमित्यर्थं। तेन स्वस्य फलमाह। यस्मात्तादृशगुरो सकाशात्, बन्धविमोक्षण बन्धस्य अज्ञान-कल्पितस्य अहकारादिदेहान्तस्य विमोक्षण विशेषेण परित्याग इति। तादृशगुरूपसदने तदुपदेशजन्य-स्वयाथात्म्यज्ञानेन बन्धनिवृत्तिरूपमोक्ष-स्सिध्यति इति भाव ॥३४॥

तादृश गुरु लक्षयति, श्रोत्रिय इत्यादिना।

श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतो यो ब्रह्मविदुत्तम ।
ब्रह्मण्युपरतश्शान्तो निरिन्धन इवानल ॥३४½॥

"*श्रोत्रियश्छन्दोधीते*" इति पाणिनिनाऽनुशिष्टत्वात् अधीतोप-निषत्क इत्यर्थं। उपनिषदमधीत्य कृततदर्थ-विचारस्यैव साक्षात्कार-हेतुत्वात्। अवृजिन निष्पाप इत्यर्थं "नाविरतो दुश्चरितात् नाशान्तो नासमाहित। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैन-माप्नुयात्" इति श्रुते। तत्र कारणमाह अकामहत इति। कामेन विषयाशया हत कामहत अभासितस्वस्वरूप इत्यर्थं। न कामहत अकामहत यस्तावत्स्व-रूप आनन्द न जानाति स एव बहिरानन्दोस्तीति त प्राप्तु कदाचित्पापमपि कुर्यात्। अस्य तावत् ब्रह्मवित्तमस्य साक्षात्क्रियमाण-स्वरूपानन्दत्वात् "विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन। रसवर्ज रसोप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते" इति गीतोक्तरीत्या निवृत्तरागत्वरूपावामहतत्व च सिध्यत्येवेति निष्पापत्व तस्मिन्। कामस्यैव पापहेतुत्वात्। तदुक्तम् गीतासु "अथ

नमस्कार-तत्पादसवहन-तदुक्तकरणादीनि नैस्तमाराध्य ससेव्य, ऋज्व्या तया सेवया प्रसन्न स्वाभिमुख त अनुप्राप्य यथासमयनिर्देश तत्सन्निधौ यथाविधि स्थित्वा आत्मन ज्ञातव्य यज्जिज्ञासित आत्मयाथात्म्यविषये तत्पृच्छेत्। भक्त्या प्रह्व प्रश्रयसेवनैराराध्य इत्यनेन आराधयितु-र्मनसि वचसि कायेच शुद्धत्वरूप-त्रिकरणशुद्धिरुक्ता ॥३६॥

भक्तिपुरस्सर-याचिकाराधन-प्रकार दयया दर्शयति भगवान् जिज्ञासुम्य । स्वामिन्नमस्ते इत्यादिना तथा वदन्तमित्यन्तम्।

स्वामिन्नमस्ते नतलोकवन्धो कारुण्यसिन्धो पतित भवाब्धौ।
मामुद्धरात्मीय-कटाक्षदृष्ट्या ऋज्व्यातिकारुण्य-सुधाभि-
वृष्ट्या ॥३७॥

नतलोकवन्धो नताना कृतनतीना लोकाना जनाना वन्धु दु ख-मोचक तस्य सवुद्धौ नतलोकवन्धो, स्वामिन् प्रभो, ते तुभ्य नम , प्रह्वीभाव अस्त्विति शेष । यतस्त्व नतलोक दु खमोचक अतस्त्वा दु खमुक्त्यै नमामीति भाव । तत्र हेतुमाह कारुण्यसिन्धो इति सबोधनेन। विवृतमेतत् अहेतुक-दयासिन्धुरित्यत्र। स्वकीय दु ख निवेदयति भवाब्धौ पतित, जन्मजरारोग-मरणानर्थ-सकुले ससारसमुद्रे पतितमित्यर्थ । इदानीं तन्निवृत्ति प्रार्थयते मामुद्धरेति। जन्मादि-वन्धनिर्मुक्त कुर्वित्यर्थ । तत्र साधन याचते आत्मीयकटाक्षदृष्ट्येति। स्वकीयलोचन-प्रान्तेनेत्यर्थ । ब्रह्मसाक्षात्कार-निर्धूत-सकल-मलस्य भवत पवित्र-कटाक्षपाते सकलपाप-निर्मुक्तोऽह ससार-सागर तरामीति भाव । उक्त हि "यस्यानुभवपर्यन्ता बुद्धि सत्वे प्रवर्तते। तद्दृष्टि-गोचरास्सर्वे मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै " इति। एतेन शिष्येण गुरोस्साक्षात्पुर न स्थेयमिति विनयप्रकारो दर्शितो भवति। किंच सम्पूर्णावलोकन कटाक्षपात एव अतस्तत्कामयेऽहमपि भाव । नित्यशुद्ध-ब्रह्मानन्द-मग्नस्य मनस चक्षु प्रान्तद्वारापूर्णतया मयि पाते सर्वथापि पूत दु खविमुक्तो भवेयमहम् इति भाव । यद्वा आत्मीय-कटाक्षदृष्ट्या स्वकीय-सानुग्रहवीक्षणेनेत्यर्थ । ऋज्व्या स्वभावसरलया, तद्विक्षेपणेन यथा लोके अगाधजलपतित ऋजो रज्जु यष्टिं वा अवलम्ब्य उद्धृतो भवति तथाह भवत्कटाक्ष-दीर्घदीर्घनवलम्ब्य ससाराब्धे-रुद्धृतो

भवामीति भाव व्यंजित । सूर्यमण्डलाद्वा दीपाद्वा किरणा पुजीभूय रज्जुवद्यथा निष्क्रामन्ति तथा चक्षुषोपि तेजस्त्वात् निष्क्रान्ता रश्मय एतस्मिन् सक्रान्ता ब्रह्मनिष्ठ-मनस्स्युक्तत्वादेन-मुद्धरतीति भाव । अति-कारुण्यसुधाभिवृष्टया अत्यत कारुण्य अतिकारुण्य तदेव सुधा, सकलताप-हारकत्वात् सुधेति रूप्यते । सुधा नामामृत तस्या अभितो वृष्टि यस्या दृष्ट्या सा अतिकारुण्यसुधाभिवृष्टि तया अतिकारुण्य-सुधाभि-वृष्ट्या । अमृताभिवर्षणेन पुरुष जरामरणादि-वर्जितो भवतीति प्रसिद्ध । युद्धे मृता वानरा इन्द्रकारितामृत-वर्षणेन उज्जीविता इति रामायणे प्रसिद्धम् । तादृशामृतस्यैव तयात्वे ब्रह्मनिष्ठानुकम्पा-मृतवर्षणदृष्टि असशयित जरामरणादि-वर्जितत्व दास्यतीति भाव ॥३७॥

स्वोद्धरणे विलम्ब-मसहिष्णु स्वकीयतीव्र-मुमुक्षुत्व प्रकटीकरोति दुर्वारेति ।

> दुर्वार-ससार-दवाग्नितप्त दोधूयमान दुरदृष्टवातै ।
> भीत प्रपन्न परिपाहि मृत्यो शरण्यमन्ययदह न जाने ॥
> ॥३८॥

ससार एव दवाग्नि सर्वतो व्याप्य-तापहतुत्वात् वनानल, स भवदीय-सदुपदेशजनितज्ञान विना न वारयित शक्य इति दुर्वार वारयित स्वयमशक्य इत्यर्थ । दुर्वारश्चासौ ससारदवाग्नि तेन तप्तम् दग्ध, वनानलस्य वातसहितत्वे बहुव्याप्य तापकत्व प्रसिद्ध । तथा दुरदृष्टवातै दुरदृष्टानि पापानि तान्येव वाता प्रतिकूलवायव तै दोधूयमान मुहुर्मुहु कम्प्यमान, अनुकूलश्चेद्वात एतमन्यत्र नयत् प्रतिकूलस्तु वात अग्नौ पातयति अग्नि वा अस्मिन् । एव दवाग्नि-तप्तस्य अमृतवर्षण तापमोक्षो भवतीत्यभिप्रायेण पूर्वं दृष्टे अतिकारुण्यसुधाभिवृष्ट्येति विशेषण दत्तम् । तत्र बहुव्रीहि-मकृत्वा दृष्ट्या करणेन अतिकारुण्यसुधाभि-वृष्ट्या सुधाभिवर्षणेन इत्यपि वक्तु शक्यते । तेन दवाग्नितप्त मा मृत्यो परिपाहीत्यन्वय । इत्थ च स्वकीय-कटाक्षदृष्ट्या ऋज्व्या मामुद्धरेति पूर्वमन्वय । तया अतिकारुण्यसुधाभिवर्षणेन ससारदवाग्नि तप्त मा मृत्यो परिपाहीत्युत्तरत्रान्वय । मृत्यो-भीत, प्रपन्न शरणागत, मा मृत्यो परिपाहीत्युभयत्रा-न्वय । भवदनुग्रहादात्मज्ञान सति मम

शरीरोत्क्रमणरूप-मरण नसभवतीति भाव । "नतस्य प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते" इति श्रुते । तथाच "ध्रुव जन्म मृतस्य च" इत्युक्तत्वात् मरणाभावे जन्माभावस्य सिद्धत्वात् जन्ममरण-प्रवाहरूपससारात् मुक्तो भवामि भवदनुग्रहे इति भाव । स्वस्यानन्यशरणत्व गुर्वाभिमुख्याय प्रघटयति शरण्यमन्य यदह न जाने इति। भवदन्य शरण्य मद्रक्षक यत् यस्मात् अह न जाने। अतोऽनन्यशरणोय नोदासितव्य इति भाव । ॥३८॥

श्लोकद्वयेन भवादृशा सत्पुरुषाणा अस्मासु करुणा निर्व्याजैवेत्याह शान्ता इति।

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहित चरन्त ।
तीर्णास्स्वय भीमभवार्णव जनानहेतुनान्यानपि तारयन्त ॥३९॥

अय स्वभावस्स्वत एव यत्पर-श्रमापनोदप्रवण महात्मनाम्।
सुधाशुरेष स्वयमर्क-कर्कश-प्रभाभितप्ता-मवति क्षिति किल ॥४०॥

वर्षासु वृष्टिबाधा, ग्रीष्मे ताप, शरदि प्रारम्भे सुख, नभासद्वये कार्तिकान्तिम-भागस्य यमदष्ट्रात्वकीर्तनात्, हेमन्त-शिशिरयो-श्शैत्य, सुगन्धिकुसुमाकर वसन्तर्तु कात्स्न्येन लोकस्य सुख जनयतीति वसन्तवदित्युक्तम् तदा वर्ष-ताप-शैत्यरोगादीनामभावात्। स ऋतु यथा सुखमेव जनयति तथा लोकस्य सुखमेव तन्वाना शान्ता निर्विकारमनस्का अत एव महान्त, अपरिच्छिन्नब्रह्म-साक्षात्कारवन्त, अत एव सादृशसद्ब्रह्माभेदेन सन्त "ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवतीति श्रुते, स्वय भीम भयकर य भवार्णव ससारसागर त तीर्णा असससारिण इत्यर्थ । स्वस्य आप्तकामत्वेन प्रयोजनाभावात् अहेतुना हेतु विना, अन्यानपि तारयन्त भवाम्भोधि-मग्नानिति भाव । हेतु विना कथ तेषा उत्तारणे प्रवृत्ति निर्निमित्त-प्रवृत्त्यभावात् इति शङ्कायामाह अय स्वभाव इत्यादिना। नहि स्वभावे कारण गवेषणीयम्। नहि शर्कराया माधुर्य किंनिमित्तमिति प्रश्नो युज्यते तत्र तस्य स्वभाविकत्वादित्यभिप्राय । परश्रमाप-

नोदप्रवण परेपा यश्श्रम दु ख तस्यापनोद निवारण तत्र प्रवण भावप्रधानो निर्देश प्रवणभाव प्रवणता सक्तता वैयग्रमित्यर्थ । इति यत् अय स्वभाव महात्मना स्वत एव। परप्रेरणादिक तत्र नापेक्ष्यत इत्यर्थ । तत्र दृष्टान्तमाह सुधाशुरित्यादिना । अर्क-कर्कश-प्रभाभितप्ता अर्कस्य सूर्यस्य या कर्कशा तीक्ष्णा प्रभा प्रकाश तया अभित तप्ता क्षिति भूमि, सुधाशु अमृतकिरणश्चन्द्र एप प्रसिद्ध समीपवर्ती, स्वय परप्रेरित अवति रक्षति, किलेति प्रसिद्धौ ॥४०॥

एव विनीतवेषेण तदनुसारिण्या वाचा तदभिव्यजितभक्तिभाव आर्त अनन्यशरणीय सर्वथा रक्षणीय इत्यभिप्रायेण स्वाभिमुख स्वात्मान सानुग्रहानुकम्पामृत वर्षिकटाक्षै पावयन्त देशिकोत्तम स्वबन्धमोचकोपदेशाय धैर्येण प्रार्थयते । ब्रह्मानन्दरसादिना।

ब्रह्मानन्द-रसानुभूति-कलितै पूतै सुशीतै सितै
युष्मद्वाक्कलशोज्झितै श्रुतिसुखै वाक्यामृतै सेचय।
सतप्त भवतापदावदहन-ज्वालाभिरेन प्रभो
धन्यास्ते भवदीक्षण-क्षणगते पात्रीकृता स्वीकृता ॥४१॥

हे प्रभो सर्वशक्त भवदीक्षणक्षणगते भवता यदीक्षण दयार्द्र-विलोकन, तस्य क्षणगते क्षणप्राप्ते, पात्रीकृता आस्पदीभूता, यद्वा भवता यदीक्षण नयन तस्य क्षणगते क्षणसयोगस्य पात्रीकृता आश्रयीभूता क्षणमात्र वा भवत्नेत्रपातलक्ष्या इति यावत। अत एव स्वीकृता आत्मीयत्वेन वृता ये पुरुषा ते धन्या कृतार्था । तस्मादहमपि भवत्कटाक्षेण पातिततमा पावितितमश्च धन्योस्मि। अतिक्षिप्र सासारिकाग्नि-ताप शिशमयिषु एप प्रार्थय इति सूचयति। "श्रेयसि केन तृप्यते" इति न्यायेन कटाक्षपात्र मा स्वीकृत्य भवताप दावदहन-ज्वालाभि भवस्य ताप भवताप, ससारशोक स एव दावदहन वनाग्नि, तज्ज्वालाभि सतप्त अत्यन्तदग्ध, एन पुरोवर्तिन, मा ब्रह्मानन्द एव रस इव आस्वाद्यत इति रस, तदनुभूतिकलितै तदनुभवमिश्रै, अत एव पूतै सकलकल्मष हारकत्वेन पवित्रै 'न हि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यते" इति स्मृते । तादृग्ज्ञानवन् वाक्याना सकल-पापापहारक-

ज्ञानोपदेशरूपत्वेन पूतत्वम्। सुशीतै आन्तराणा आध्यात्मिका-धिदैविका-धिभौतिक तापाना नाशकत्वात्। सितै रजस्तमो-मार्गनिवर्तनद्वारा सत्वमार्गैक-प्रापकत्वेन निर्मलै। युष्मद्वाक्कलशोज्झितै युष्माक वाक् युष्मद्वाक्, वागिन्द्रिय तत्स्थान मुख वा स एव कलश घट ततो निर्गलन्ति वाक्यामृतानीति, तेन उज्झितै विसृष्टै, श्रुतिसुखै कर्णानन्ददायकै, वाक्यामृतै वाक्यान्येवामृतानि तैरित्यर्थ। सेचय मा सिचेत्यर्थ। स्वार्थे णिच्। पूतत्व सुशीतत्व सितत्व कलशोज्झितत्व वाक्येष्वमृते चाविशिष्ट-मिति वाक्यान्यमृतत्वेन रूपितानि। पूतत्वे हेतु ब्रह्मानन्द-रसानुभूति-कलितैरिति, श्रुतिसुखैरिति श्रवणकालेपि आनन्दकरैरित्यनेन तदर्थमनुसधाय यद्यनुभवउत्पद्येत तात्त्विक आनन्द किमु वक्तव्य इति भाव ॥४१॥

पूर्व भीत प्रपन्न इत्यत्रोक्ता भीति स्पष्टयति सहसा स्वस्मिन्ननु-ग्रहसिध्यर्थम्। कथमित्यादिना।

> कथ तरेय भवसिधुमेत का वा गतिर्मे कतमोस्त्युपाय।
> जाने न किंचित्कृपयाव मा प्रभो ससारदु ख-क्षतिमातनुष्व ॥४२॥

एत बहुविध-दुर्वार-दु खजालजटिल भवसिधु कथ तरेयम्। एवमेव यदि वर्तेय मे कावा गति? मया कि तावत्प्राप्य? सर्वथा दु खमेवेति भाव। अत कतमोस्त्युपाय एतद्भवसिधु-तरणे कोवोपायोस्ति? अह तावत् किंचिदपि न जाने। मामय एव भीत परिपाहि। अथच स्पष्टम् प्रार्थयते ससारदु ख-क्षतिमातनुष्वेति। सासारिक-शोक समूल-घात जहीत्यर्थ ॥४२॥

इदानी गुरो कर्तव्यमुपदिशति, तथेत्यादिना, श्लोकद्वयेन।

> तथावदन्त शरणागत स्व, ससारदावानल-तापतप्तम्।
> निरीक्ष्य कारुण्यरसार्द्र-दृष्ट्या दद्यादभीति सहसा महात्मा ॥४३॥
>
> विद्वान्स तस्मा उपसत्तिमीयुषे मुमुक्षवे साधु यथोक्त-कारिणे।
> प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय तत्त्वोपदेश कृपयैव कुर्यात् ॥४४॥

तथावदन्तमित्युक्त्या वाग्व्यापारेण तदीयाधिकारस्य आन्तरस्य सम्यग्ज्ञातुं शक्यत्वात् अधिकारिणं ज्ञात्वैव अभयदानोपदेशादिकं गुरुभि कर्तव्यमिति द्योतितम्। संसारदावानलतापतप्तं स्वं मामात्मानं शरणागतं रक्षकत्वेन मत्वा प्राप्तं कारुण्यरसार्द्रदृष्ट्या निरीक्ष्य महात्मा अक्षुद्रबुद्धि, गुरु सहसाऽभीति दद्यादित्यनेन भीता सहसा भीत्या मोचनीया इति व्यजितं। अभयदानेन निवृत्तभीतेरेव पुरुषस्य उपदिष्टार्थग्रहणादौ सामर्थ्यं सम्भवतीति भाव। भीतस्य भयं सकलं बहुकाल न स्थापनीय इति च सहसेत्युक्तम्। भीतस्याभयदानं प्रथमत कर्तव्यमित्युक्त्वा अधिकारानुसारेण उपदेश अनन्तरकार्य्य इति बोधयति विद्वानि त्यादिना।

स विद्वान् ब्रह्मवित्तमो देशिक उपसत्तिमीयुषे विधिवत्समीपं गताय मुमुक्षवे मोक्षं कामयमानाय साधुयथोक्तकारिणे सम्यग्विहितानुष्ठान। एतेन शिष्यत्वमुक्तम्। नाविरतो दुश्चरितात् नाशान्तो नासमाहित। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् इत्युक्तत्वात्। श्रोत्रियत्व अवृजिनत्व मोक्षकामव्यतिरिक्त-कामशून्यत्वम् च शिष्ये अपेक्षणीयमिति भाव। प्रशान्तचित्ताय देहादिब्रह्मपर्यन्तभोग्यवस्तुना विरज्य स्वलक्ष्ये नियतावस्थितमनस्काय शमान्विताय निगृहीत-बहिरिन्द्रियाय एतेन शमादिषट्कमुक्तं अधिकारिविशेषणं। तस्मै वैराग्यादि गुणगणमण्डिताय तत्त्वोपदेश कृपया तदीयदुःखप्रहाणेच्छया आप्तकामस्य स्पृहान्तराभावात् कुर्यादित्येवकारो नियमार्थ। अधिकारिणि लब्धे नोदासितव्यम् पात्रे दत्ता ब्रह्मविद्या लोकानुग्रहाय प्रतिष्ठिता भवतीति भाव। इत्थं च सर्वानर्थहेतुभूताविद्यानिवर्तक ब्रह्मविद्यापारपर्यादिच्छेद स्वशिष्यमोचन च उपदेशस्य फल। तत्र गुरुशिष्यसंवादरूपेण प्रकरण प्रणयनम् सुलभतया तत्त्वस्य श्रोतृबुध्यारोहाय। अत एव किलाख्यायिका तत्र तत्र श्रुतिरपि। तेन गुरुलक्षणं शिष्यलक्षणं प्रष्टव्याश्च सर्वे अनायासेन अस्माभि ज्ञातु शक्यन्ते इति॥३४॥

परमकारुणिको गुरु शिष्येण कथं तरेय भवसिन्धुमेत इत्यादिना दर्शितां भीतिं झटिति निराकरिष्यन्नाह। माभैष्टेति।

मामैष्ट विद्वस्तव नास्त्यपाय ससारसिंधोस्तरणेऽस्त्युपाय ।
येनैव याता यतयोऽस्य पार तमेव मार्ग तव निर्दिशामि ॥४५॥

हे विद्वन् भवान मामैष्ट भवतो भय माभूदिति सहसा अभीतिर्दत्ता। विद्वन्निति सबोधयन् विवेकादिक सपाद्य गुरुकरुणा विना दुःखतरण नभवतीति मा प्राप्तस्त्व ज्ञातव्य जानीप एव इति सूचयति तादृशस्य तव साधुयथोक्त कारिण नास्त्यपाय नहि कल्याणकृत्कश्चित दुर्गति तात गच्छति इति स्मृते । अत कथ तरयम कावा गतिरिति मैव भैषीरित्यर्थ । एव मा भैष्ट तव कल्याणकर्तु अपायो नास्तीति तगाश्वास्य कतमोऽस्त्युपाय इत्यस्य उत्तरमाह ससारसिंधोस्तरणस्त्युपाय इति। तत्र सम्यग्विश्वासोत्पत्त्यर्थ तमुपाय सप्रमाण कथयति। येनैव मार्गेण अस्य ससारसिंधो पार अन्त यतय प्रयत्नशीला सन्यासिन याता तमव मार्ग तव निर्दिशामि उपदिशामीत्यथ ॥४५॥

तादृशमार्ग-शुश्रूषाया मौत्कट्य शिष्यय पुनरपि सामान्यरूपर्णव उपाय निर्दिशति- अस्तीति।

अस्त्युपायो महान्कश्चित् ससारभयनाशन ।
तेन तीर्त्वा भवाम्भोधिं परमानन्दमाप्स्यसि ॥४६॥

ससारभयनाशन महान बह्वायास साध्यसाधनसाध्य कश्चि दुपायोऽस्ति, तेन वक्ष्यमाणोपायेन भवाम्भोधि दुस्तर ससारसागर तीर्त्वा तन्मूलभूता अविद्या भक्त्वा परमानन्द निरवधिक शाश्वत सतोष आप्स्यसि लप्स्यस इत्यर्थ । तेन दुःखनिवृत्तिश्व त्वया काम्यते मयोपदेक्ष्यमाणो- पायन तु दुःखमप्यत्यत निवर्तते॰ नित्यनिरतिशयानन्दाविर्भावश्च तव भवतीति शिष्य अत्यन्तमाप्यायित इति भाव ॥४६॥

तमुपाय विशेषतो निर्दिशति। वेदान्तेति।

वेदान्तार्थ-विचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम् ।
तेनात्यतिक-ससारदुःखनाशो भवत्यनु ॥४७॥

वेदानामन्ता वेदान्ता उपनिषद तासा योऽर्थ तद्विचारेण, उपक्रमोपसहारादि षड्विध-तात्पर्यलिंगै प्रतिपाद्यमान सजातीय-

विजातीय-स्वगतभेदरहित नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्त-स्वभाव परमात्मा तस्य विचारण तन्निर्णयानुकूलमानस-व्यापारेण उत्तम ज्ञान सशयभावनाद्य-शबलित ज्ञान निर्णय जायते। तेन निर्णयेन आत्यतिक-समारदु खनाश स्वसमानाधिकरण-दु खप्रागभावासमानकालिक दु खनाश अनु तन्निर्णया-नुपद भवति भविष्यतीत्यर्थ ॥४७॥

इदानी तादृशनिर्णया-साधारण-हेतनाह। श्रद्धेत्यादिना।

श्रद्धाभक्ति-ध्यानयोगान् मुमुक्षो मुक्तेर्हेतून् वक्ति साक्षाच्छ्रुतेर्गी ।
योवा एतेष्वेव तिष्ठत्यमुष्य मोक्षोऽविद्याकल्पिताद्देहबन्धात् ॥४८॥

तत्र श्रद्धा-गुरुवेदान्त-वाक्यविश्वास शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्यसत्यादिना लक्षिता। भक्ति स्वस्वरूपानुसधान निदिध्यासन। ध्यान, तत्र प्रत्ययैक तानता ध्यान इति सूत्रित सम्यगास्थापन बुद्ध शुद्ध ब्रह्मणि सव देति लक्षितम् समाधान। योग योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति सूत्रित। तत्र श्रद्धा सर्वत्र हेतु। भक्तिध्यानयोगाना मध्ये उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्व। चित्तवृत्तिनिरोध समाधानस्य तस्मिन् श्रुताचार्योपदेशमनु स्वस्वरूपानुसधानरूपनिदिध्यासनस्य सम्भवात्। यद्वा ध्यै चिन्तायामिति धातो युक्तिभिरनुचिन्तनरूप मनन निदिध्यासन-साक्षात्कारणमुच्यते ध्यान-शब्देन, ज्ञानप्रतिबन्धक-कल्मदुरित निवर्तक सगुणध्यान वा। अत्रोभय-त्रापि चित्तवाह्यवृत्ति निरोधरूप-योगस्य हेतुत्व अस्त्यव। यद्वा युज्यते सम्बध्यते आत्मसाक्षात्कारणानन्तर योग भक्तिश्चासौ योग ध्यान च तद्योग इति भक्तियोग ध्यानयोग इति वा सबन्ध। मुमुक्षो पुरुषस्य मुक्ते बन्धनिवृत्त, हेतून् श्रुतेर्गी 'श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि' इति कैवल्योपनिषत साक्षाद्वक्ति प्रत्यक्षश्रुतिरित्यथ। यद्वा मुक्ते मुक्तिहेतु ज्ञानस्य साक्षाद्धतून साक्षात्कारणानीति अवेहीति पदघटिता श्रुति वक्ति इति वा अन्वय। यो वै पुरुष एतेष्वेव श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगषु तिष्ठति श्रद्धालु भक्तिमान ध्याता योगी च सदा भवति, अमुष्य अदश्शब्द-प्रयोगण तादृशाधिकारिण दुर्लभत्व सूचयति अदसस्तु विप्रकृष्ट-

मित्युक्ते । तस्य अविद्याकल्पितात् अज्ञानमूलकात् देहबन्धात् अहकारादि-देहबन्धात्, मोक्ष निवृत्ति सिध्यत्येवेति शेष । योवा इत्यत्र वै इत्यवधारणे, सअन्तो सम्बन्धनीय । एतेष्वेवेत्यत्र अवधारण उक्त-साधनान्य-निष्ठत्व वारयति ॥४८॥

इदानी गुरु सग्रहेण शिष्य प्रति ससृतिहेतु तन्निदान तन्निवृत्युपाय च सकारणमुपदिशति । अज्ञानयोगादिति ।

अज्ञानयोगात्परमात्मनस्तव ह्यनात्मबन्धस्तत एव ससृति ।
तयोर्विवेकोदित-बोधवह्नि अज्ञानकार्य प्रदहेत्समूलम् ॥४९॥

परमात्मनस्तव अज्ञानयोगात् अनाद्यविद्यासवन्धात्, अनात्मबन्ध अनात्मसु स्थूलसूक्ष्म-कारणशरीरेष्वात्मत्वबुद्धि । तत एव जन्मजरामरण-सुखदु खजडत्वादि-धर्माध्यासरूपा ससृति । तयो आत्मानात्मनो. विवेकोदितबोधवह्नि विवेक भेदज्ञान तेन उदितो जात बोधवह्नि. साक्षात्काररूपाग्नि समूल अज्ञानरूपबीजोपेत अज्ञानकार्य अहकारादि-देहान्तबन्ध तत्प्रयोज्य-जन्मजरामरणादिरूप-ससार च प्रदहेत् प्रकर्षेण भस्मीकुर्यादित्यर्थ । तथाच ससृतिकारण अनात्मबन्ध, तत्र कारण तवाज्ञानयोग, तन्निवृत्युपाय परमात्मबोध तत्र कारण आत्मानात्म-विवेक इति सग्रहेणोक्तम् । तेन वेदान्तविचारजन्योत्तमज्ञानस्य ससारदु ख-नाशकत्वविषये उपपत्ति. प्रदर्शिता आज्ञानिकस्य बन्धस्य ज्ञानादेव निवृत्ति. नान्यत इति ॥४९॥

इत्थ गुरुमुखारविन्द-निर्गलित-वाक्सुधास्यन्दानन्दित शिष्य तन्मुख-कलश-निर्गल-निर्गलद्वाक्य-पीयूषपारावारे गाढ निमग्न स्वकीय-सकल-सदेह-भजनाय त प्रष्टु विनयेन प्रार्थयते ।

शिष्य उवाच ।

कृपया श्रूयता स्वामिन् प्रश्नोय क्रियते मया ।
यदुत्तरमह श्रुत्वा कृतार्थ. स्या भवान्मुखात् ॥५०॥

एतेन गुरुसन्निधावनिवेद्य प्रश्नो न कर्तव्य इति शिष्यधर्मो बाधित । यस्य उत्तर यदुत्तर। तत्र प्रश्नोय क्रियते मयत्यनुक्त्वा प्रथम कृपया श्रूयतामिति प्राथनोत्तर तदुक्त्या गुरो स्वस्मिन दयाभिवृद्धय मानसमादव क्षिप्रजिज्ञासुत्व च सूचितम। भव मुखाच्छ्रुत्वेत्यनन स्वस्य अनन्यशरणत्व गमितम ।।५०।।

पृच्छति। कोनामति।

को नाम बन्ध कथमेष आगत
कथ प्रतिष्ठास्य कथ विमोक्ष ।
कोसावनात्मा परम क आत्मा
तयोर्विवेक कथमेतदुच्यताम ।।५१।।

प्रथम बन्धस्वरूप पृच्छति कोनाम बन्ध इति तस्मिन ज्ञाते तन्निवृत्ति युक्तेन उपायेन सुकरेति । तत्र कारण पृच्छति कथमेष आगत इति तस्य स्थितौ हतु पृच्छति कथ प्रतिष्ठास्यति अस्य बन्धस्य प्रतिष्ठा चिरकाल स्थिति कथ कुत बन हतुनति यावत। विमोक्ष निवृत्ति । गुरुणा परमात्मनस्तवानात्मबन्ध इत्युक्तत्वात कोसावनात्मा परम आत्मा क ? तयोर्विवेकोदितेत्युक्तत्वात तयो अनात्मपरमात्मनो विवेक भवग्रह कथ जायते एतत्सव उच्यता दयया विस्तरण उच्यतामिति भाव । यद्यपि श्रीचरणसग्रहोक्त्या परमात्मनो म अनात्मयोगात अनात्मबन्ध इत्युक्त्या कथमेष आगत इति किंचिज्ज्ञातमिव तयो विवेकोदित इत्यपि विमोक्ष इत्यपि किंचिज्ज्ञात बोधवह्नि रज्ञानकाय समल प्रदहेदित्यनन कथ विमोक्ष इत्यपि किंचिज्ज्ञात मिव अथापि बवत्र शब्दमात्रश्रवणेन किंचिज्ज्ञातार्थस्यापि विस्तरेण तन्निरासाक्षनिर्णयार्थ वस्तुस्वरूपस्य तत्स्थितिहेतो आत्मानात्मविवेकस्य च सुतरामज्ञातत्वात एतत्सव सम्यक्छावयित्वा कृतार्थयितव्य दीन दीनोय जन इति भाव ।।५१।।

अनया प्रश्नवत्यर्या पूर्वज्ञातविवरणबुध्या च ब्रह्मविद्यायामुत्तमाधिकारिण मत्वा ब्रह्मविचार घटिति तस्य प्रवेशाय इलाघते। ब्रह्म विदुत्तमनमहात्मना श्लाघित स्वमनोगत सवन्दु ख दूरीकृत्य विचारो त्मना एवपर्यण परमात्मानं विचाय घटिति कृताथ स्यादिति भाव ।

श्री गुरुरुवाच।

श्रीयुतश्चासौ गुरुश्च श्रीगुरु, "ऋचस्सामानि यजूषि, सा हि श्रीरमृता सताम्" इति श्रुत्या ऋगादीना शब्दरूपाणामेव अमृतसपद्रूपत्वे सकलवेदान्तान् तत्प्रतिपाद्यमर्थं च साक्षात्कृतवतो गुरोश्श्रीमत्वे किं वक्तव्यम्? सूर्यादि-सकल-तेजोभानहेतुभूतब्रह्मतेजसा सम्पन्न इत्यर्थः। तादृश शिष्यान्तरान्धकारनिरोधक श्रीगुरु शिष्येण पृष्टस्य उत्तरमुवाच।

आदौ तन्मनोविकासार्थं श्लाघते। धन्योसीति।

धन्योसि कृतकृत्योसि पावित ते कुल त्वया।
यदविद्याबन्धमुक्त्या ब्रह्मीभवितुमिच्छसि ॥५२॥

धन्य धनार्ह, "न खलु धनत्व जाति यस्य यदिष्ट तदेव तस्य धन। तत्तदिव पामराणा आकिचन्य धन विदुषाम्" इत्युक्तरीत्या विद्वद्भिः धनत्वेन सम्मतवैराग्यादिभाग्य-भागसीत्यर्थ । तत्र हेतु कृतकृत्योसीति, शास्त्रविहित-कर्मानुष्ठानेन शुद्धचित्तोसीत्यर्थं तदभावे ससारे वैराग्यानुत्पत्ते। कृतानि कृत्यानि शास्त्रविहितानि येन स्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि साध्वनुष्ठाय चित्त सशोध्य जाततीव्रवैराग्य मुमुक्षुरसि। त्वया एतादृशेन ते कुल वश, सर्वोपि पावितम् पवित्रीकृत। उक्त हि "कुल पवित्र जननी कृतार्था विश्वभरा पुण्यवती चतेन। अपार-सच्चित्सुख-सागरेस्मिन् लीन परे ब्रह्मणि यस्य चेत" इति "स्नात तेन समस्ततीर्थ-सलिले सर्वापि दत्तावनी, यज्ञाना च सहस्रमिष्टमखिला देवाश्च सपूजिता। ससाराच्च समुद्धता-स्वपितर-स्त्रैलोक्यपूज्योप्यसौ, यस्य ब्रह्मविचारणे क्षण-मपि स्थैर्यं मन प्राप्नुयात्" इति च। यद्यपीदानी तस्य ज्ञान न जात, अथापि गुरूपदेशश्रवण-समनन्तरमेव उत्तमाधिकारित्वात् स ज्ञानवानो भवति। "परिपक्वमते सकृच्छ्रुत जनयेदात्मधिय श्रुतेर्वच" इति माधवीयशकरविजये श्रीमदाचार्योक्ते। "अत्यन्तवैराग्यवत समाधि" इत्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वाच्च। क्षिप्रमेव ब्रह्मविलीनमनस्को भूत्वा कुल भुव च पावयिष्यतीति भाव। "न विषयभोगोभाग्य, योग्य यदुपत्र जन्मात्रमपि। ब्रह्मेन्द्ररुद्रमृग्य भाग्य विषयेषु वैराग्यम्" इति वैराग्य-भाग्यवत्त्वेन महापुण्यशालित्वात् इदानीमपि तस्य यथार्थविनुत्वमस्त्येव।

तत्र हेतुं स्पष्टयति यद्यस्मात् कारणात् अविद्याबन्धमुक्त्या अविद्या-प्रयोज्याहंकारादि-देहान्तबन्धपरित्यागेन, ब्रह्मीभवितुं ब्रह्मस्वरूपेणैव वर्तितुं इच्छसि तस्मादिति अनेन तीव्रवैराग्यानन्तरभावित्व-तीव्रमुमुक्षा उक्ता। एतादृश अस्मिन्नेव जन्मनि परं ब्रह्म साक्षात्कृत्य कुलं जगच्च पवित्र-यिष्यसीत्यभिप्राय। ननु ब्रह्मीभवितुमित्यत्र "अभूततद्भावे च्वि" इत्यनुशासनानुसारेण अभूतं पूर्वमस्थितं ब्रह्मभावं पश्चाद्भविष्यतीति प्रतीयते, तर्हि ब्रह्मभावस्य आगन्तुकत्वात् तद्रूपस्य मोक्षस्या प्यनित्यत्व-मिति चेन्न, यद्यपि ब्रह्मैव जीवरूपेण वर्तते इति सर्वदा ब्रह्मभाव इष्ट एव वर्तते, अथापि इदानीमज्ञातत्वात् अज्ञातत्व-ज्ञातत्वकृत-विशेषमाश्रित्य ब्रह्मी-भवितुमिति च्वि-प्रत्ययप्रयोग इति मन्तव्यम्। इदानी-मज्ञानवशात् अब्रह्म-रूपेण ब्रह्मण एव सतः स्थितिः, ज्ञानानन्तरं तु ब्रह्मात्मनैवावस्थानमित्या-शय। एतेन ब्रह्मभावस्या-गन्तुकत्वशङ्का पगास्ता ॥५२॥

तत्र प्रथमतः सर्वेषां भवबन्धविमुक्त्यर्थं प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं तस्याः विमुक्ते स्वस्वमात्रलभ्यत्वं लोकानुजिघृक्षया उपदिशति गुरुः। तत्र जनाउदासीना भूत्वा ईश्वरानुग्रहलब्धं जन्म व्यर्थयित्वा दुःखपरंपरां मानुभूवन्नित्यभि-प्रायेण। ऋणमोचनेति।

ऋणमोचनकर्तारः पितुस्सन्ति सुतादयः।
बन्धमोचनकर्ता तु स्वस्मादन्यो न कश्चन ॥५३॥

लोके तावत् पुत्रपौत्रादयः पितुः ऋणमोचनकर्तारः सन्ति। ऋणात् शास्त्रीयात् लौकिकाद्वा मोचयन्ति पुत्रप्राप्त्या तद्वाक्यानुपालनेन अर्थ-समर्पणेन वा। बन्धमोचनकर्ता तु अनात्माहंकारादि-देहान्तबन्धमोचयिता तु स्वस्मादन्यो न कश्चन, स्वस्य अन्तःकरणावच्छिन्नात्मनि वर्तमानाध्यासः स्वेनैव निवर्तनीय नान्यस्तत्र प्रभुरित्यर्थः ॥५३॥

स्वीयतद्विषयकप्रत्यक्षप्रमाणाएव स्वीयतद्विषयक-प्रत्यक्षभ्रमनिवर्तक-त्वात्। यदि पिता मन्दान्धकारे पतिता रज्जुं सर्पं मत्वा बिभेति, तत्पुत्र ता रज्जुं साक्षात्कुर्वन्नपि पितुः साक्षात्कारमन्तरा तद्भयं निवर्तयितुमीष्टे, तद्वत् स्वानुभवसिद्धो बन्धः स्वेनैव निवर्तनीयः नान्येनेत्यमुमर्थं बहुभिर्दृष्टान्तै द्रढयत्याचार्य, दृढनिश्चितैतदर्थाः सहसा प्रवर्तन्ता जनाः स्वबन्धमुक्तये इति। मस्तकेति।

मस्तकन्यस्तभारादे दु खमन्यैर्निवार्यते ।
क्षुधादिकृतदु ख तु विना स्वेन न केनचित् ॥५४॥

मस्तके न्यस्त भार यस्य, आदिपदेन शृङ्खलादि-निगडित-करचरणादि तस्य दु ख अन्यैर्निवार्यते भाराधस्स्थापनादिना शृङ्खलादि-मोचनेन वा । क्षुधादिकृतदु ख स्वेन विना केनचिदन्येन न निवार्यत इत्यर्थ । नह्यन्यस्मिन् पुत्रादौ भुञ्जाने वारि पिबति वा पितु क्षुत्पिपासा-निवृत्तिर्दृष्टा ॥५४॥

दृष्टान्तान्तरमाह । पथ्यमिति ।

पथ्यमौषधसेवा च क्रियते येन रोगिणा ।
आरोग्यसिद्धिर्दृष्टास्य नान्यानुष्ठितकर्मणा ॥५५॥

येन रोगिणा पथ्य सेव्यते औषधसेवा च क्रियते तस्यैवारोग्यसिद्धि दृष्टा । अन्येन पथ्यमौषधसेवा च क्रियते । चेत् अन्यदीयरोगनिवृत्ति न दृष्टेत्यर्थ । पथ्यमौषधसेवा चेति द्वयकथनेन दृढतरसाधनचतुष्टय-सपत्ति वेदान्तश्रवण च ज्ञानहेतुरिति व्यञ्जितम् ॥५५॥

वस्तुस्वरूप स्फुटबोधचक्षुषा स्वेनैव वेद्य न तु पण्डितेन ।
चन्द्रस्वरूप निजचक्षुषैव ज्ञातव्यमन्यैरवगम्यते किम् ॥५६॥

स्फुट निर्मल सशयत्वाद्यनास्कन्दित यो बोध श्रवणमनन-निदिध्यासनजात साक्षात्कार तेन वस्तु-स्वरूप आत्मरूपवस्तुयाथात्म्य परमात्माभिन्नत्वमिति यावत् । स्वेनैव वेद्य विषयीकर्तव्यम् नतु स्वाभिन्नेन येनकेनचित्पण्डितेन वेद्य । शुकवामदेवादय पर ब्रह्म साक्षात्कृत्य मुक्ता बभूवु । तेन इतरेषा किं जातमिति भाव । तत्रानुरूप दृष्टान्तमाह तापवारणाह्लादजनक-चन्द्रस्वरूप निजचक्षुषैव ज्ञातव्यम् । अन्यै चक्षु-र्हीनै अवगम्यते किम् ? यद्वा चक्षुष्मद्भिरप्यन्यै स्वभिन्नैरवगम्यते चेत् *एतदीयताप हरति वा एतमाह्लादयति वा चन्द्रस्वरूप ? तद्वदित्यर्थ.* ॥५६॥

लोकप्रसिद्ध-पाशादिबन्ध अन्यो मोचयितु शक्नुयात नानादि-सिद्धबन्धमित्याह । अविद्येति ।

अविद्याकाम-कर्मादिपाशबन्ध विमोचितु।
कश्शक्नुयाद्विनात्मान कल्पकोटिशतैरपि ॥५७॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरहेतुत्व स्वस्वरूपाज्ञानात बाह्येषु काम तत कर्मणि प्रवृत्ति नहि कश्चिमाक्षात्कारो किंचित्कामयते कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामा रसोप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्य । कामाभावे कर्म कुत ? यद्यद्धि कुरुते जन्तु तत्तत्का मस्य चेष्टित इति स्मृत । तथाच अज्ञानाद्यधर्माधर्म रूपपाशप्रयुक्त बन्ध अनात्माध्यास विमोचित आत्मसाक्षात्कारेण विना च्यवन कल्प कोटिशतैरपि कल्पाना कोटय तेषा शतानि तैरपि आत्मान विना कोवा शक्नुयादित्यर्थ । अतीतानन्तरश्लोकोक्तरीत्या स्वस्वरूपस्य स्वेनैव साक्षात्कर्तव्यत्वात न विना अज्ञाननिवृत्तौ कामकर्मादि नैव निवृत्तिरिति भाव । आदिपदेन जन्मजरामरणसुख दु खादिपरिग्रह ॥५७॥

इदानी वदतु शास्त्राणि इत्यनोक्तरीत्या गुरुशिष्यसवाद रूपस्मिन ग्रन्थ तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय ज्ञानादेव तु कैवल्यम इत्यादिश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मात्मैकत्वबोधव्यति रिक्तस्य मोक्षहेतुत्व व्यासेधति । न योगेनेति ।

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षस्सिध्यति नान्यथा ॥५८॥

मोक्ष ब्रह्मस्वरूपेणावस्थान-लक्षणमोक्ष ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन ब्रह्म च आत्मा च ब्रह्मात्मानौ तयोरेकत्वमभेद तद्बोध तत्साक्षात्कार तेन सिध्यति अभिव्यज्यते ।। नान्यथा अन्येन प्रकारेण न सिध्यतीत्यर्थ । तदेव विशदयति योगेन मोक्षो न सिध्यति योगशास्त्रजन्यज्ञानेन भेद विषयेण चित्तवृत्तिनिरोध रूपयोगेन वा मोक्षो न भवतीत्यर्थ । एव सांख्येन कपिलमहर्षिप्रणीत सांख्यशास्त्रज यज्ज्ञानेन वा नानात्मविषयेण मोक्षो न सिध्यति । कर्मणा पूर्वकाण्डविहित-यज्ञादिकर्मणा न सिध्यति । न विद्यया उपनिषद्विहितयापि विद्यया सगुणोपासनया कैवल्यरूपमोक्षो न सिध्यतीति । तत्र योगसांख्य शास्त्रज यज्ज्ञानस्य भेदविषयत्वात यदाह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तर कुरुते । अथ तस्य भय भवति इति अभयप्रापकत्व

मेव नास्ति। "नास्त्यकृत कृतेन, अमृतत्वस्य नाशास्ति वित्तेन" इत्यादि-श्रुतिभ्य नित्यमोक्षाभिव्यञ्जकत्व कर्मण नास्तीत्यवगम्यते। नित्यत्व च मोक्षस्य "न स पुनरावर्तते" इति श्रुत्यावगम्यते, स ब्रह्मलोक गत सगुणोपासक पुरुष पुनर्नावर्तते न ससारीभवति, जन्मभाङ्न भवतीत्यर्थ। तत्र कारण मुक्तत्वमेव। तच्च ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमेव। तथाच ब्रह्मण "यो वै भूमा तदमृत" "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म" "नित्यो नित्याना" इत्यादिश्रुतिशतेभ्य नित्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् तत्स्वरूपमोक्षस्यापि नित्यत्वम्। उक्त च शास्त्रान्तिमाधिकरणभाष्ये "सम्यग्दर्शन-विध्वस्त-तमसा तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणाना सिद्धैवानावृत्ति। तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामपि अनावृत्तिसिद्धिरिति"। तेन ब्रह्मलोकगताना तत्रैव कृतसाक्षात्काराणा कैवल्यरूपमोक्ष। ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मान प्रविशन्ति पर पदम् इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योवगम्यते। तत्र परामृतात् वेदान्तविचारजनितोत्कृष्टज्ञानात् इत्यर्थ। कृतात्मान कृतात्मसाक्षात्कारा इत्यर्थ। यथा कण्ठगतमेव चामीकर कञ्चुकादिना तिरोहित अन्विष्यान्विष्य श्रान्त आप्तवाक्येन, वर्तते विलग्नैव तव कण्ठे कुतो वा भ्राम्यति भवान् इत्यनेन बोधित अप्राप्तमिव प्राप्नोति स्थितस्यैव चामीकरस्य अभिव्यञ्जक तदाप्तवाक्यजन्यज्ञान, एव सिद्धस्यैव ब्रह्मभाव-रूपमोक्षस्य अभिव्यञ्जक तत्वमसीत्यादि-गुरूपदिश्यमान-महावाक्यजन्य-साक्षात्कार इति न ज्ञानजन्यत्वशङ्का तत्र कार्या। यथा पूर्वमेव कौन्तेय-स्सन्नपि कर्ण बाल्यात्प्रभृति राधया पोषितत्वात् स्वात्मान राधेय मन्वान कुन्तीवाक्यादात्मान कौन्तेय मेने। न तावता तेन कौन्तेयत्व नूतनमलम्भि। अपितु पूर्वमज्ञात कुन्तीवाक्याज्ज्ञात। एव प्रकृतेपि वेदितव्यम्। यथावा श्रीरामेण आत्मान मानुष मन्ये राम इत्याद्यनुसारेण स्वात्मान मनुष्य मन्वान एकश्शृङ्गो वराहस्त्व इत्यादिपरमेष्ठिवाक्यै महाविष्णुरेव त्वमिति बोधितेन स्वस्वरूप ज्ञान न तत्र अविद्यमान महाविष्णुत्वमागत अपितु स्थितमभिव्यञ्जित तद्वच्चेति सेयम्। तथाच उत्पाद्याप्य-सम्स्कार्यविकार्याणा अन्यतमस्य कर्मफलत्व दृष्ट, यथा स्वर्गस्य यागोत्पाद्यत्व, तदङ्गाग्नि-रूपवेदस्य अध्ययनाप्यत्व, व्रीहीणा प्रोक्षणादि-सस्कार्यत्व, अव-घातादिभि वैतुष्यसम्पादनद्वारा विकार्यत्व तेषा। तत्र नित्यत्वान् नोत्पाद्य

मोक्षस्य, आत्मस्वरूपत्वादनाप्यत्व, नित्यशुद्ध-ब्रह्मस्वरूपत्वात् न संस्कार्यत्व, निर्विकारब्रह्मस्वरूपत्वात् न विकार्यत्वम्। एतत्तु समन्वय-सूत्रभाष्ये विस्तरेणोपपादित भगवत्पादै। अत कर्मफलत्वव्यापकोत्पाद्यत्वाद्यन्यतम-धर्माभावात् कर्मणा नो सिध्यतीत्यर्थ। विद्या चाविद्या च, विद्यया तदारोहति, इत्यादौ विद्याशब्दस्य उपासनापरत्व सिध्यति। अत विद्यापदस्य आत्मविद्याव्यतिरिक्तापरविद्यार्थ। तया ब्रह्मस्वरूपावस्थान-लक्षणमोक्ष न साक्षात्सिध्यतीत्यर्थ ॥५८॥

ब्रह्मात्मैकत्वबोधेनैव मोक्ष सिध्यति नान्यथेत्यमुमर्थ दृष्टान्तेन विशदयति। वीणाया इति।

वीणाया रूपसौंदर्य तन्त्रीवादनसौष्ठवम्।
प्रजारञ्जनमात्र तन्न साम्राज्याय कल्पते ॥५९॥

रञ्जनाद्राजा 'राजा प्रकृतिरञ्जनात्' इत्युक्तानुसारेण कश्चिद्वैणिक रूपेण जनमनोहरा काञ्चिद्वीणामादाय तत्तन्त्री सुष्ठु वादयति चेत् यद्यपि रज्यन्ते प्रजा सुन्दरवीणादर्शनेन सौष्ठवोपेत-तत्तन्त्रीवादनेन च। अथापि तद्रञ्जन न वैणिकस्य साम्राज्याय सम्राड्भावाय कल्पते। तद्वदात्मैक्यबोधेन विना योगशास्त्रादिजन्यज्ञान वा कर्म वा उपासन वा न साक्षात्कैवल्याय कल्पत इति भाव। वीणाया रूपसौंदर्य सुन्दररूपवत्त्वमिति यावत्। तन्त्र्या वादने सौष्ठव वैणिकनिष्ठ-प्रजारञ्जनमात्र तत् न साम्राज्याय कल्पत इत्यर्थ ॥५९॥

केवल शब्दश्रवणमात्रेण मनोरञ्जकविषये कथयित्वा अर्थतोऽपि ये मनो रञ्जयन्ति तेषामपि पूर्वोक्तज्ञानाभावे नैव मुक्तिरित्याह। वाग्वैखरीति।

वाग्वैखरी शब्दझरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम्।
वैदुष्य विदुषा तद्वद्भुक्तये न तु मुक्तये ॥६०॥

वाग्वैखरी सरलपदबन्धविशिष्टा वाक्, शब्दझरी निरर्गलनिर्गलन्ती वाक् वाक्प्रयोगचातुर्य शब्दप्रवाह, शास्त्रव्याख्यानकौशल शास्त्रस्य व्याख्यान "पदच्छेद पदार्थोक्ति विग्रहो वाक्ययोजना, आक्षेपस्य समाधान व्याख्यान पञ्चलक्षणम्" इत्युक्तरीत्या शास्त्रार्थकथने कौशल, प्रावीण्य।

एतादृश विदुषा वैदुष्यमपि, तद्वत् वीणावादनादिवत् भुक्तये प्रतिष्ठा-सपादनादिद्वारा भवति। मुक्तये तु न भवति। तत्र पूर्वोक्तसाक्षात्कार एव कारणम् इति भाव ॥६०॥

ननु तात्कालिकसुखजनक वैणिक-कौशल क्व, श्रवणानन्तरमपि सम्यगन्त प्रविश्य आनन्दहेतुभूत विदुषा वैदुष्य क्व, अतस्तस्य तद्वदिति वैणिककौशलसाम्य न वक्तव्यमिति चेत्, अस्त्वेव तत्रान्तर, अथापि आत्मतत्त्वसाक्षात्काराभावे शास्त्राध्ययन तज्जन्यकौशल वा यथोक्तफल-प्रदम्भवतीत्याह अविज्ञात इति।

अविज्ञाते परे तत्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला।
विज्ञातेपि परे तत्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ॥६१॥

परे कालत्रयाबाध्यत्वेन स्वयप्रकाशानन्दरूपत्वेन च मिथ्याभूत-जडदु खादि-रूप देहादिमायान्त-सकल-कार्यकारणापेक्षया उत्कृष्टे, तस्य सर्वस्याधिष्ठानभूते तत्वे निर्गुणे ब्रह्मणि, अविज्ञाते असाक्षात्कृते सति, शास्त्राधीतिस्तु अर्थविचारपर्यन्तवेदान्ताध्ययनमपि निष्फला। यदयं विचार शास्त्रविहित तस्यालाभे निष्फलत्व तत्र तत्फललाभपर्यन्त यथोक्तफलशून्यस्वरूप सिद्धमेवेति भाव। जन्मान्तरकृतसाधनवशात् गर्भस्थेनापि वामदेवेनेव परे तत्त्वे विज्ञाते साक्षात्कृतेपि अनन्तर फलस्य निष्पन्नत्वात् शास्त्राध्ययनादिक न कार्यमिति भाव ॥६१॥

यथा महारण्य प्रविष्ट पुरुष दिशमज्ञात्वा भ्राम्यति मुधा तथा केवलशब्दजालात्मक-शास्त्रस्यापि विक्षेपहेतुत्वात् तन्निष्ठत्वमपि परित्यज्य परमात्मसाक्षात्कारवतो देशिकात् आत्मयाथात्म्य साक्षात्कर्तव्यमित्याह। शब्दजालमिति।

शब्दजाल महारण्य चित्तभ्रमणकारण।
अत प्रयत्नात् ज्ञातव्य तत्त्वज्ञात्तत्त्वमात्मन ॥६२॥

उपनिषद्रूप-शास्त्रादेव आचार्योपदेशा-त्तत्त्वस्य ज्ञानव्यत्वेपि शास्त्र-कौशलतो नाश्रयणीय तद्वासनाया अपि ज्ञानप्रतिबन्धकत्वात्। "लोकवासनया जन्तो शास्त्रवासनयापि च। देहवासनया ज्ञान यथावन्नैव जायते" इति वक्ष्यमाणत्वादिति भाव ॥६२॥

ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकं नान्यदित्याह। अज्ञानेति।

अज्ञानसर्पदष्टस्य ब्रह्मज्ञानौषधं विना।
किमु वेदैश्च शास्त्रैश्च किमु मन्त्रैः किमौषधैः ॥६३॥

अज्ञानमेव सर्पः अत्यन्तानर्थकरत्वात्, तेन दष्टस्य आवृतिविक्षेपाभ्यां प्रापितमोहस्य, ब्रह्मज्ञानमेवौषधं ब्रह्मज्ञानौषधं तेन विना, वेदैः ऋगादि-वेदैः, शास्त्रैः व्याकरणादिशास्त्रैश्च किमु प्रयोजनं। मन्त्रैः सप्तकोटिभिः किमु। औषधैः सञ्जीविन्यादिमूलिकाभिर्वा किमु फलं तेषां मध्ये केषामपि अज्ञानसर्पदंशन-प्रयोज्यमोहनिवर्तकत्वाभावादिति भावः ॥६३॥

शब्दमात्रस्य मोक्षाहेतुत्वं दृष्टान्तेनाह। न गच्छतीति।

न गच्छति विना पानं व्याधिरौषध-शब्दतः।
विनापरोक्षानुभवं ब्रह्मशब्दैर्न मुच्यते ॥६४॥

व्याधिः रोगः पानं विना औषधपानं विना, तद्बोधकात् औषध औषधमिति शब्दोच्चारणात् न गच्छति न निवर्तते तद्वत् अपरोक्षानुभवं आत्मसाक्षात्कारं विना केवलमुपनिषद्घटकैः ब्रह्मशब्दैः न मुच्यते, निवृत्तबन्धो न भवतीत्यर्थः ॥६४॥

तमेवार्थं तत्त्वज्ञानं परमकारण-कथनद्वारा भङ्गयन्तरेणाह। अकृत्वे-त्यादिना।

अकृत्वा दृश्यविलयं अज्ञात्वा तत्त्वमात्मनः।
बाह्यशब्दैः कुतो मुक्तिरुक्तिमात्रफलैर्नृणाम् ॥६५॥

दृश्यविलयं दृश्यस्य शब्दाजन्यवृत्तिविषयस्य चिद्विषयस्य वा, तेन शृङ्गादे ब्रह्मणस्तु वारणं अज्ञानान्तस्य जडस्य सर्वस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य, विलयं ब्रह्मणि प्रविलापनं अकृत्वा, आत्मनः तत्त्वमज्ञात्वा सजातीय-विजातीय स्वगतभेदरहितसर्वाधिष्ठान-सत्य-स्वयप्रकाशानन्दरूपतामज्ञात्वा उक्तिमात्रफलैः उच्चारणमात्रप्रयोजनैः बाह्यशब्दैः आन्तरानुभवं विना उच्चार्यमाणैः अहब्रह्मास्मीत्यादिशब्दैः नृणां मुक्तिः कुतः नैव सभव-तीत्यर्थः। किंशब्दः निषेधार्थकः ॥६५॥

एतेन आत्मतत्त्वज्ञाने समस्तदृश्य-प्रविलापनपुरस्सर ब्रह्ममात्राव-शेषण परमकारणमित्युक्त व्यतिरेकमुखेन अकृत्वेति, दृश्यप्रविलापने तत्त्व-ज्ञान नान्यथेति। एव तत्त्वज्ञाने मुक्ति नापरथेति च, मुक्तिहेतुत्व ज्ञानस्य व्यतिरेकमुखेन कथितम्। तत्रानुरूप दृष्टान्तमाह। अकृत्वेति।

अकृत्वा शत्रुसहार अगत्वाखिलभूश्रिय।
राजाहमितिशब्दान्नो राजा भवितुमर्हति ॥६६॥

स्वकीयराज्यभोगप्रतिबन्धकाना शत्रूणा विलयमकृत्वा अखिल-भूश्रिय समस्तपृथ्वीसपद, अगत्वा अप्राप्य, केवलमह राजेतिशब्दात् नो राजा भवितुमर्हति राजा भवितु नो अर्हतीत्यन्वय। राजत्वे सकलशत्रु-विलयपुरस्सर समस्तभूश्रीप्राप्ति यथा कारणमेव सकलदृश्य-प्रविलापन-पुरस्सर आत्मतत्त्वज्ञान मुक्तावपीति भाव ॥६६॥

केवलशास्त्रशब्दै न मुक्ति अत प्रयत्नात् तत्त्वज्ञात् आत्मन तत्त्व ज्ञातव्यमित्यमुमर्थ सदृष्टान्त विस्तरेण कथयति। आप्तोक्तिमिति।

आप्तोक्ति खनन तथोपरिशिलाद्यपकर्षण स्वीकृति,
निक्षेप समपेक्षते न हि बहि शब्दैस्तु निर्गच्छति।
तद्वद्ब्रह्म-विदोपदेश-मननध्यानादिभिर्लभ्यते,
मायाकार्य-तिरोहित स्वममल तत्त्व न दुर्युक्तिभि ॥६७॥

लोके तावत् भूमेरन्तस्स्थापित निक्षेप हिरण्यादिनिधि, प्राप्त-व्यश्चेत् स दृष्टवता वा, अजनविशेषादिना त विज्ञाय सत्य कथयता वा आप्ताना उक्ति श्रुत्वा भुव खनित्वा, तत्र निधेरुपरि वर्तमानाच्छादक-शिलाया अपकर्षण अपसारण कृत्वा प्राप्तव्य। न तु निक्षेप निक्षेप इति शब्दै बहि निर्गच्छति। तदिदमुक्त यन्निक्षेप हिरण्यादिनिधि स्वफले आधेये आप्तोक्ति खनन भुव तथा उपरिशिलापकर्षण तदनतर स्वस्य स्वीकृति स्वीकार च समपेक्षते, नहिशब्दैस्तु न निर्गच्छति, तु-शब्दोव-धारणे नैव निर्गच्छतीति हि लोके प्रसिद्ध। तद्वत् शिलया भूम्या च आव्रिय-माणनिधिरिव, स्व स्वकीय अमल स्वतश्शुद्ध तत्त्व यथात्म्य ब्रह्मेति यावत्, मायाकार्यतिरोहित मायया अज्ञानेन तत्कार्येरव अहकारादिदेहान्तै कोशै,

तिरोहित प्रतिवद्धस्फुटमान ब्रह्मविदोपदेश मनन ध्यानादिभि लभ्यते आ समन्तादुपदेश ओपदेश ब्रह्मविद आपदेश ब्रह्मविदोपदेश । यद्वा ब्रह्म विदेति व्यस्त पद तृतीयान्त तेन उपदेश तत्कतत्त्व लभ्यत । ब्रह्म विरक्तुकोपदेश श्रवण मनन युक्तिभिरनुचिन्तन ध्यान निदिध्यासन आदि पदेन निर्विकल्पकसमाधि परिग्रह । तल्लभ्यते साक्षात्क्रियते । अत्र ब्रह्म लाभ साक्षात्कार स्वानयवात अयावद्य लाभासभवात । कण्ठचामी- करादिवद्धलाभस्थ सवनाप्यवमव वक्तव्यत्वात । न दुयक्तिभिलभ्यते नपा तर्केण मनिरापनया इति श्रुते । श्रुत्यनुसारिण्य युक्तयस्तु अभ्युपेय त एव । पण्डितो मधावी गान्धारानवोपसपद्यत इति श्रुत्यव सत्तकस्याभ्युपतत्वात । दशयति किल श्रुतिरेव महासत्स्यादि दृष्टान्तेन असगत्वमात्मन सपुप्तौ प्रपचपरित्यागन सदात्मना सपक्तै निष्प्रपचसदात्मत्व कायकारणानयत्वयायन मत्पिण्डादिदृष्टान्त एक विज्ञानन सर्वविज्ञान प्रपचस्य ब्रह्माव्यतिरेक ऊर्णनाभ्यादिदृष्टान्त अभिन्ननिमित्तोपादानत्व तस्करदृष्टान्तेन मर्याभिसन्धस्य मुक्ति मिथ्याभि राधस्य बन्ध इत्यादियुक्तिजात । अत उक्त दुयक्तिभिरिति ॥६७॥

तस्मात्सवप्रयत्नन भवबन्धविमुक्तय ।
स्वेनव यत्न कतव्या रोगादेरिव पण्डितै ॥६८॥

तस्मादिति । यस्मादेव स्वीयव ध अन्यन निवतयितु न शक्यते स्वेनापि साधनचतुष्टय सम्पत्तिमता गुरुमुपसद्य तन्मुखत वेदान्तान श्रुत्वा तदथ मत्वा निदिध्यास्य निर्विकल्पकनिष्ठया ब्रह्मतत्त्व स्फुटमवगम्य मोक्तव्य न कवल बाह्यशब्दादिभि मुक्ति सिध्यति तस्मादित्यथ । सवप्रयत्नउक्तश्रवणादिरूपप्रयत्नन भवब धविमुक्तय सासारिकाविद्यादि दु देहान्तव धनिवत्तय स्वरेव य तावत व धमनुभवन्ति तस्स्वरेव पण्डित बुद्धिमद्भि रोगादे रोगक्षुत्पिपासादे विमुक्तय यथा अगदसेवनाद्यभ्यव हार जलपानादिक स्वय क्रियते एव यत्न कतव्य । विवेकादिसाधन चतुष्टय स्थिरतम सपाद्य सद्गुरूपसदनीय इति भाव । अत्र सव प्रयत्नन भवबन्धविमुक्तय यत्न कतव्य इति द्विवारमुक्तत्वात एवमर्थो युक्त इति भाति ॥६८॥

एवं तीव्रमुमुक्षावन्तं शिष्यं प्रशस्य तदीय-प्रश्नं श्लाघते। यस्त्वयेति।

यस्त्वयाद्य कृतः प्रश्नो वरीयान् शास्त्रसम्मतः।
सूत्रप्रायो निगूढार्थो ज्ञातव्यश्च मुमुक्षुभिः ॥६९॥

न केवलं तीव्रमुमुक्षया उत्तमाधिकारित्वं ते, अपितु मुमुक्षु-ज्ञेयान्यूनानतिरिक्तविषयान् प्रश्नीकृत्य यदप्राक्षीर्मां, तेनापि मेधावित्व-विद्वत्त्वोहापोहविचक्षणत्वादि-धर्ममण्डितस्त्वं मुमुक्षूणां सर्वेषां ज्ञातव्य-मार्ग-दर्शकोऽसीति महात्मना गुरुणा श्लाघितः भक्तिश्रद्धाभरितमना क्षिप्रमुक्तं गृह्णातीत्यभिप्रायेण "यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" इति श्रुतेः ॥ अथ इदानीं, यः प्रश्नः को नाम बन्धइत्यादिरूपः कृतः स वरीयान् अत्यन्तं वरः। तत्र हेतुमाह शास्त्रविन्मतः, ये तावत् अत्यन्तं शास्त्रविदः तैरेवैवं प्रष्टुं शक्यत इति भावः। तत्र हेतुमाह सूत्रप्राय इति बन्धमोचक-साक्षात्कारार्थं यावत्प्रष्टव्यं सर्वस्यात्रैव पृष्टत्वात् अल्पाक्षरेण सगृहीतेन शब्देन। शब्दस्तु अल्पाक्षरः ज्ञेयार्थस्सर्वोऽपि अत्र निगूढः इति वदन् सूत्रप्रायत्वं विशदयति निगूढार्थ इति। एतत्प्रकरणग्रन्थस्य उत्तरस्य सर्वस्यापि एतदुत्तरत्वपरत्वात् प्रतिपादनीयार्थस्सर्वोऽप्यत्र बुद्धिमता शिष्येण उपक्षिप्त इति भावः। अत एव मुमुक्षुभिः ज्ञातव्यः, आत्मानात्म-विवेकजन्य-साक्षात्कारेण हि सहेतुक-बन्धनिवृत्तिरूपमोक्षः उक्तः अज्ञानयोगा-दित्यादिना गुरुणा। सहसा गुरुक्तिं विज्ञाय प्रष्टव्यांशस्य सर्वस्याप्यनव-शेषं अनतिरेकेण पृष्टत्वात् मेधावित्वादिकं शिष्यस्य सम्यगवगम्य गुरुस्तं नितरां श्लाघयामास ॥६९॥

एवं महात्मना श्लाघितं स्वात्मानमन्यधन्यं मन्वानं शिष्यं स्वोक्तार्थ-ग्रहणार्थं अवधापयति। शृणुष्वावहित इति।

शृणुष्वावहितो विद्वन् यन्मया समुदीर्यते।
तदेतच्छ्रवणात्सद्यो भवबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥७०॥

हे विद्वन्! मेधावित्वाद्युक्तात्म-विद्याधिकारविशिष्ट, मया यत्समुदीयते सग्रहेण विस्तरेण च सम्यग्ज्ञानाय यदुच्यते, तत् अवहितः

विषयान्तरमनस्सचाररहित, श्रद्धया शृणुष्व। एतच्छ्रवणात् यथाविधि मदुक्तवाक्यश्रवणात् सद्य श्रवणसमनन्तरमेव, आत्मानं साक्षात्कृत्य भवबन्धात् ससारबन्धात् कर्तृत्वभोक्तृत्व-जन्मजरामरणादि-रूपबन्धाद्विमोक्ष्यसे नितरा मुच्यस इत्यर्थ ॥७०॥

इदानी तदीयप्रश्नानुसारेण तेन जिज्ञासितमर्थं विवक्षु प्रथमत कथ विमोक्ष इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह। ननु "को नाम बन्ध कथमेष आगत, कथ प्रतिष्ठास्य" इति प्रथमत कृतप्रश्नत्रयस्य उत्तरमनुक्त्वा तुरीयस्य कथ विमोक्ष इत्यस्य उत्तरवचनमनुचितमिति चेन्न, नह्यत्यतमग्निना दह्यमाने गृहे क्षिप्र जलसेकादिना अग्निशान्तिमकृत्वा कुतोऽग्नि पतित, कथ पतित, इति विचारणेन कालयापन युक्त तथामति निरवशेष गृहस्य दह्यमानत्वात्। तथा सर्वैरप्यज्ञानिभि सासारिकबन्ध अनुभूयत एव तीव्र, तन्निरासे सहसा यत्न आस्थेय इत्यभिप्रायेण ज्ञातव्यामन्य मध्ये "अनन्तशास्त्र बहु वेदितव्य अल्पश्च कालो बहवश्च विघ्ना। यत्सारभूत तदुपासितव्य हसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम्" इत्यभियुक्तोक्त्या सारभूतमश गुरुरादावाह मोक्षस्यत्यादिना, क्षिप्र मोक्षहेतु विज्ञाय तल्लाभेन सहसा बन्धान्मुक्त नित्यानन्दमनुभवत्वित्यभिप्रायेण। किंच आत्मानात्मज्ञान विना बन्धस्वरूपस्य वक्ष्यमाणस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च, तत्सर्वं पश्चाद्वक्ष्यामीति-धिया च प्रथम कथ विमोक्षइत्यस्य उत्तरमाह। मोक्षस्येत्यादिना।

मोक्षस्य हेतु प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्य-वस्तुषु।
ततश्शमश्चापि दमस्तितिक्षा न्यास प्रसक्ताखिलकर्मणा भृशम्। ॥७१॥

स्फुट।

ततश्श्रुतिस्तन्मनन सतत्त्वध्यान चिर नित्यनिरतर मुने।
ततोऽविकल्प परमेत्य विद्वान् इहैव निर्वाणसुख समृच्छति ॥७२॥

अनित्यवस्तुषु देहादिब्रह्मपर्यन्तेषु अत्यन्त वैराग्य मोक्षस्य प्रथमो हेतुर्निगद्यते, बहुतरविक्षेप-हेतुभूतासाशून्यस्यैव मनस स्वलक्ष्ये नियता-

वस्थारूप-शमादे सम्भवात्। ततश्शमश्च उक्तलक्षण। चशब्द उक्त-समुच्चायक। अत्र सर्वेषामपि वैराग्यादीना ज्ञानकालेऽप्यावश्यकत्वात् अन्तरङ्गत्वात् पूर्वापरभावसत्त्वेपि कुलालपितृवत् अन्यथासिद्धिशङ्का न कार्या अत चशब्देन अपिशब्देन च समुच्चय कथ्यते। तथा दम तितिक्षा प्रसक्ताखिलकर्मणा वर्णाश्रमविहितत्वेन प्रसक्ताना प्राप्ताना अखिलाना सर्वेषा कर्मणा वैराग्योत्पत्तिपर्यन्त अनुष्ठेयत्वात्, उत्पन्ने च तीव्रवैराग्ये भृश न्यास, स्वरूपतोपि परित्याग, पूर्व चित्तशुद्ध्यपरपर्यायवैराग्यार्थ फलमनभिसधाय ईश्वरार्पणबुध्या कर्मणामनुष्ठान इदानी फलस्य निष्पन्न-त्वात् सुतरा तेषा परित्याग इति भाव। तत सर्वकर्म-सन्यासानन्तर, श्रुति अर्थत गुरुमुखात् वेदान्तवाक्यश्रवण, वेदान्तवाक्यार्थनिर्णयानुकूल-व्यापार, तन्मनन श्रुतार्थस्य दार्ढ्याय उपपत्तिभिश्चिन्तन। तत असम्भावना-सभावनयो श्रवणमननाभ्या निरस्तयो सतत्त्वध्यान परमार्थतत्त्वस्य ध्यान, तदपि चिर कर्तव्य अनात्मस्वात्मत्व वासनाया अनादिकालप्रवृत्ताया निरासार्थ, चिर क्रियमाणमपि यदि विच्छिद्य विच्छिद्य नियत विच्छेदकालिक वृत्तिभि आत्मवृत्तेरभिभूयमानत्वात् निदिध्यासन-मेव न सिध्येत्, अत नित्यनिरतरमित्युक्त। तेन स तु दीर्घकाल-नैरतर्य-सत्कारासेवितो दृढभूमि" इति योगसूत्रोक्तरीत्या दिवसैर्वा मासैर्वा निदिध्यासन सिध्यतीति न वाञ्छेत्। तदा विद्यमानाश्चत्वार एव वेदा सानध्येतु गतस्य माणवकस्य पच दिवसा अतीता नाद्याप्यसौ समागत इति मढवचनानुसारेण ध्याता स्यात्। अपितु सवत्सरं जन्मभिर्वा आदरपूर्वक सर्वदा सेवितव्यमिति चिर, नित्यनिरतर इति विशेषण "अनेकजन्मससिद्धस्ततो याति परा गति" इति स्मृते। नित्य अविच्छेदेन बहुकालपर्यन्त निदिध्यासन सिध्यति चेत् इहैव जन्मनि तत परिपक्वान्निदि-ध्यासनात् अविकल्प निर्विकल्पक-समाधि, पर सविकल्पकात्पर उत्कृष्ट एत्य प्राप्य विद्वान् आत्मसाक्षात्कारवान्, निर्वाणसुख मुक्तिसौख्य, समृच्छति निरर्गलमनुभवतीत्यर्थ ॥ ७२ ॥

अस्मिन्नेव जन्मनि मोक्ष प्राप्तु वक्तव्य सग्रहेणोक्त्वा, विद्वानिहैव निर्वाणसुख समृच्छतीत्युक्त्या धनी सुखीत्यादौ यथा धनप्रयोज्यत्व सुखे भासते "उद्देश्यविधेयभावस्थले असति बाधके उद्देश्यतावच्छेदक-

प्रयोज्यत्व विधेये भासते" इति लोकसिद्धत्वात् विद्वद्विशेषणभूत विद्या-प्रयोज्यत्वस्य निर्वाणमुखे भातत्वेन तस्याश्च विद्याया आत्मानात्मविवेचन-जन्यत्वेन तदादौ विशदयति। यद्बोद्धव्यमिति।

यद्बोद्धव्य तवेदानीमात्मानात्म-विवेचनम्।
तदुच्यते मया सम्यक्छ्रुत्वात्मन्यवधारय ॥७३॥

एतेन "कोऽसावनात्मा परम क आत्मा" इति प्रश्नोऽप्युत्तरितो भवति। तव इदानी मोक्षहेतु ज्ञानबोधात्प्राक् तद्धेतुत्वेन आत्मानात्म-विवेचन अयमात्मा अयमनात्मा इतिमदज्ञानानुकूलव्यापार बोद्धव्य ज्ञातव्य, तत्तस्मात्कारणात् मया सम्यक्स उच्यते। त श्रुत्वा आत्मनि मनसि अवधारय निश्चिनुहीत्यर्थं ॥७३॥

तत्र अनात्मद्वारैव आत्मन ज्ञातव्यत्वेन अनात्मन स्थूलत्वेन प्रथम ज्ञात शक्यत्वेन तस्मिश्च ज्ञाते सूक्ष्मस्याप्यात्मन ज्ञान सुलभ भवतीति प्रथमतोनात्मनो निरूपयति अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि' इत्यत। तत्रादौ सकल-बुद्धिगम्य स्थूलशरीर निरूपयति अहतया विस्पष्ट-व्यवहारगम्यत्वात्। मज्जेत्यादिना।

मज्जास्थिमेद पल-रक्तचर्म-त्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम्।
पादोरुवक्षो-भुजपृष्ठ-मस्तकै-रङ्गैरुपाङ्गै-रुपयुक्तमेतत् ॥७४॥
अह ममेति प्रथित शरीर मोहास्पद स्थूलमितीर्यते बुधै ॥

अशितस्य स्थूलमध्यम-सूक्ष्मात्मना परिणममानस्य इति सर्वत्र ज्ञेयम्। तैजसो घृतादे मध्यमो भाग मज्जा, तस्य स्थविष्ठो भाग अस्थि, तस्य पूर्वपरिणाम मेद, पल मास, अशितस्य अन्नस्य मध्यमो भाग, रक्त लोहित पीताना अपा मध्यमो भाग चर्म स्थूलावरण त्वक् सूक्ष्मावरण, आन्तरान्धातून् नाड्यादींश्च सप्तावरणानि आवृण्वन्ति। तत्र अन्तर्बहि-र्भेदेन स्थूलसूक्ष्मविभागो ज्ञेय। मज्जेत्यादि येषा आह्वय धातूना तै सप्तभि धातुभि अन्वित युक्त। षडङ्गान्याह पादेत्यादिना, स्पष्टम्। पादोरुवक्षोभुजपृष्ठ मस्तकैरङ्गै इद हस्तस्याप्युपलक्षणम्। उपाङ्गै गुल्फ-जानुजङ्घादिभि उपयुक्त सहित, एतत् प्रत्यक्षमिदम्। अह गच्छामि

तिष्ठामि लघयामि गृह्णामीत्यादि-व्यवहारेण अहतास्पद मम पाद हस्त मस्तक शरीरमिति प्रथित प्रसिद्धम् शरीर, अनेकविधदोषाश्रयत्वेपि अतिप्रेमास्पदत्वेन मोहास्पद आत्मत्वभ्रमस्याश्रय विषय, स्थूलमिति बुधै-रीर्यते। अस्य अनेकपदार्थसघातरूपत्वात् सहताना स्तभकुड्यादिरूपेण वर्तमानाना गृहादीना यथा स्वाम्यर्थत्व, एव परार्थत्वमिति ज्ञापयितु मज्जास्थीत्याद्युक्तम्। एतेन आत्मभिन्नत्व उक्तप्रायम्। आत्मन एव स्वामित्वात् तदर्थत्वाच्छरीरस्य ॥७४३॥

अनित्यत्वादपि नित्यात्मरूपत्व तस्य नास्तीति वक्तुम् तस्य कारणान्याह। नभइत्यादिना।

नभोनभस्वद्दहनाम्बुभूमय सूक्ष्माणि भूतानि भवन्ति तानि ॥७५॥

परस्परांशैर्मिलितानि भूत्वा स्थूलानि च स्थूलशरीरहेतव ॥

नभश्च नभस्वाश्च दहनश्च अम्बु च भूमिश्च नभोनभस्वद्दहनाम्बु-भूमय। नभ गगन नभस्वान् वायु, दहनोग्नि, अबु जल, भूमि पृथ्वी, इद भूतपचक जायमान सूक्ष्म जायते पश्चात् स्रष्ट्रया देवतया तासा त्रिवृत त्रिवृत एकैका करवाणीति सकल्पवशात् एकैक भूत पचीक्रियते। तैत्तिरीयकश्रुत्यनुसारेण आकाशवाय्वो छान्दोग्ये तेजस प्रथममुपसहर्तव्य-त्वात् त्रिवृत्करणस्य पचीकरणोपलक्षणार्थत्वात्। तत्प्रकारस्तु "पचाना भूताना एकैक द्विधा विभज्य स्वार्धभाग विहाय अर्धभाग चतुर्धा विभज्य इतरेषु योजिते पचीकरण भवतीति' भाष्यकारवाक्यानुसारेण ज्ञातव्य। अयमर्थ श्लोकेन सगृहीत पचदश्या विद्यारण्यगुरुचरणै "द्विधा विधाय चैकैक चतुर्धा प्रथम पुन। स्वस्वेतरद्वितीयाशै योजनात् पच पच ते" इति। तथाच स्थूलेषु भूतेषु प्रत्येक स्वीयोर्धभाग इतरस्य भूतस्य अष्टमो भाग। एव परस्परांशैर्मिलितानि सवद्धानि भूत्वा स्थूलानि गगनादि-शब्द-व्यवहारार्हाणि, स्थूलशरीरहेतवश्च भवन्तीति योजना ॥७५॥

भतप्रसगात् तद्धर्मान्छब्दादीन् विषयान् तत्र वैराग्योत्पत्त्यर्थ निरूपयति। मात्रा इति।

मात्रास्तदीया विषया भवन्ति शब्दादय पञ्च सुखाय
भाक्तु ॥७६॥

मीयन्ते विषयीक्रियन्ते भुज्यन्त इति वा मात्रा तदीया आकाशादि भूतसम्बन्धिन्य शब्दादय क्रमेण शब्दस्पर्श रूपरस गन्धा पञ्च विषया विषयाण सिञ्चन्तीति विषया षिञ्धातो विपूर्वकात बन्धनकर्मण विषय शब्दस्य निष्पत्त । भाक्तु ससारिण जीवस्य सुखाय सुखाभासाय भवन्ति । शब्दादय शास्त्र तत्र तत्र पञ्चतन्मात्रा इति व्यवह्रियन्त इति मात्रास्तदीया इति कथितम तत्तदग्रन्थसवादाय ॥७६॥

इदानी तषा बन्धकत्व विशदयति । य एष्विति ।

य एषु मूढा विषयषु बद्धा रागोरुपाशेन सुदुर्दमेन ।
आयान्ति निर्यान्त्यध ऊर्ध्वमुच्चैः स्वकर्मदूतेन जवेन नीता
॥७७॥

य मूढा विवेकशून्या एषु विषयषु शब्दादिषु पञ्चसु सुदुर्दमन सुष्टु दु खन दमयितु शमयन दुर्निरसन रागोरुपाशेन उरु दृढ पाश बन्धहेतुरज्ज्वादि रागएव उरुपाश तेनासक्तिरूपणदृढपाशेन बद्धा स्तम्भषु दृढ्बादय इव तत्र अत्यन्तकामविशिष्टा इति यावत । यथा स्तम्भबद्धा पशव स्तम्भ विहाय गन्तु न पारयन्ते एव विषयरागिण विषयास्त्यक्तु न शक्नुवन्तीति तत्रवासक्ता श्रयौमार्गादिभ्रश्यन्त इत्याह आयान्ति निर्यान्त्यध ऊर्ध्वमुच्च -स्वकर्मदूतेन जवेननीता स्वीया कर्म धर्माधर्मरूप तदेव ऊर्ध्वा धोगमनहेतुत्वा-दूतवद्वर्तते । यथा न्यायस्थानादी कश्चिददूत विचार्या नध्वमधस्त्व नयति तद्वत । तत्रापि शब्दादिक सुख जनयतीति कथ्या तत्सपत्तय पुण्यार्जन करोति तदा दिव्यशब्दादिक अनुभवितु तदीय पुण्य कर्म तमुच्च उर्ध्व नयति स्वर्गादिक प्रापयति । तत्रापि क्षीण पुण्य अध आगमन अस्त्यव । अधर्मे पुन कि वक्तव्यम सवदाधोगमनमवेति । उच्चस्तरूच्च आयान्ति जन्मान्तरयुत मृत्युतवशात मानुष्यादिक सपादयन्ति । पुन राग अधो निर्यान्ति । विषयषु रागवत वक्तव्यकाय विस्मरण सभवात निस्तारो न भवतीति भाव ॥७७॥

शब्दादीना मध्ये एकैक सेवमानस्यापि मृत्यु बन्ध दृष्ट । किं पुन पञ्चापि कामयमानस्येति सदृष्टान्तमाह हेयत्वसिद्धये । शब्दादिभिरिति ।

शब्दादिभि पचभिरेव पच पचत्वमापु स्वगुणेन बद्धा ।
कुरग-मातग-पतग-मीन-भृगा नर पचभिरचित किम् ॥७८॥

कुरग हरिण, मातग गज, पतग शलभ, मीन मत्स्य, भृग भ्रमर एते पच स्वगुणेन स्वस्वसक्तिविषयेण गुणेन शब्दादीना गन्धान्ताना पचाना मध्ये क्रमेण एकैकेनैव बद्धास्सन्त पचत्व मरणमापु । एव एकैकस्यापि मरणपर्यन्तबन्धप्रयोजकत्वे एतै पचभिरपि अचित स्वकीय-सक्त्याश्रयत्वेन विशिष्ट नर किं मृत्यु प्राप्नोतीति वक्तव्यमित्यर्थ । यथा लोके हरिण जिघृक्षव वेणुगानादिमधुरशब्दासक्त त चपल शीघ्र बहुदूर धावन्तमपि निश्चलीकृत्य तच्छब्दश्रवणासक्त विस्मृतात्मान गृण्हतीति शब्द एक एव हरिणस्य बन्धक इति प्रसिद्धम् । एव वनमध्ये स्वच्छन्द विहारी दुर्ग्रह महानपि मातग स्पर्शसुख-लोलुप तज्जिघृक्षुभि वशाद्वारा गृह्यते इति त्वगिद्रियतृप्तिहेतु स्पर्श एक एव गजस्य बन्धको निर्वृत्त । एव पतग प्रकाशमाने दीपे भास्वररूपदर्शनेन भक्ष्यबुध्या तदीय दाहात्म्य अजानन् तत्र पतित्वा म्रियत इति रूपस्य मृत्युहेतुत्व प्रसिद्धम् । एव रसगृध्नु झष दाशप्रसारित जाल प्रविश्य म्रियत इति प्रथितम्। एव घ्राणतर्पणलालसा भ्रमर तत्तत्पुष्पाणीव चपक-सुम आघ्राय तद्गध-सेवनेन पचत्वमाप्नोतीति च । एव शब्दादीना मध्ये एकैकमपि सेव्यमान मरणान्तानर्थप्रयोजक । तत्रापि विरक्ता पापाभावात् तदानीतन-शरीरस्य परमनर्थ सम्भवति। शब्दादीना पचानामपि विषयाणा सेवनाय विहितमनाचरन् पापमप्याचरन् नर लोकद्वयादपि भ्रश्यत इति भाव ॥७८॥

विषयानुभव मृत्युहेतुरिति तिष्ठतु। दर्शनमात्रादपि मारयन्विषय कृष्णसर्पविषादपि अतिरिच्यत इत्याह । दोषेणेति ।

दोषेण तीव्रो विषय कृष्णसर्पविषादपि ।
विष निहन्ति भोक्तार द्रष्टार चक्षुषाप्ययम् ॥७९॥

विपयः रूपादिः कृष्णसर्पविपादपि दोपेण तीव्रः तीक्ष्णः, कृष्णसर्पविषे मारकत्वरूपदोप. यावान् तदपेक्षया तीक्ष्णो दोपः विपये। तत्र हेतुमाह विप निहन्ति भोक्तारमिति। कृष्णसर्पेण दष्टस्य पुरुपस्य नाडीद्वारा जिह्वासंबद्धं विप भवतीति स भोक्तेत्युच्यते। अत एव पादादौ सर्पेण दष्टा अपि तत्र बलवद्बद्धा रज्ज्वादिना, न म्रियन्ते तद्विपस्य नाडीद्वारा जिह्वासंबन्धाभावात्। एवं भोक्तारं निहन्ति विपं तस्यासत्त्वमापादयति। अयं विपयस्तु चक्षुपाद्रष्टारमपि निहन्ति, प्रसिद्धं खलु लोके सुंदरं रूपादिकं दृष्ट्वा कलहायमाना नश्यन्ति जना इति। यद्वा कलहाद्यभावेपि स्वयं तेन विपयेण दूरगाकृष्टचित्त स्वात्मानं द्रष्टुं न शक्नोतीति स्वाभानापादक-व्यापारवान् नियमेन भवतीति भाव। तथाच निहन्तीत्यस्य असत्त्वा-पादकव्यापार, अभानापादकव्यापारो वा अर्थं। यथायोग्यमर्थः स्वीकरणीय। तत्र असत्त्वापादकव्यापारस्य अभानापादकत्व सिद्धमेव। द्वितीयस्य तु असत्त्वापादकत्व न संभवतीति। वस्तुतस्तु विपयाकृष्ट-चित्तस्य पुरुपस्य सत्त्वमपि पुरुपार्थोपयोगाभावात् असत्त्वमिव भवतीत्यपि सुवचम् ॥७९॥

एवमत्यन्तानर्थंकरेपि विपये विचाराभावात्पुरुप आशा बध्नाति, तत्र त्यदोप न परिगणयति मौढ्यात् तत पुरुपार्थाद् भ्रश्यते। अत मुमुक्षुणा सर्वथापि तदाशा त्यक्तव्या। अन्यथा पठपि शास्त्राणि अर्थतो जानतोपि मोक्षो दुर्लभ इत्याह। विपयाशेत्यादिना।

विपयाशा-महापाशाद्यो विमुक्तः सुदुस्त्यजात्।
स एव कल्पते मुक्त्यै नान्य. पट्छास्त्रवेद्यपि ॥८०॥

य पुरुप. सुदुस्त्यजात् चिरकालादभ्यस्तत्वेन दृढविचारमन्तरा सुदुस्त्यजात् त्यक्तुमशक्यात्, विपयाशामहापाशात् विपयाशैव महापाश. अत्यन्त बन्धकत्वात् तस्माद्विमुक्तः विशेपेण मुक्त. सुतरा तत्संबन्धरहित इत्यर्थ। स एव पुरुपः मुक्त्यै कल्पते समर्थो भवति। अन्यः तदाशापाश-बद्धः पट्छास्त्रवेद्यपि न मुक्त्यै समर्थो भवतीत्यर्थ. ॥८०॥

विपयेपु तीव्रवैराग्याभावे अनर्थमाह। आपातेति।

आपात-वैराग्यवतो मुमुक्षून् भवाब्धिपारं प्रतियातुमुद्यतान् ।
आशाग्रहो मज्जयतेन्तराले निगृह्य कण्ठे विनिवर्त्य वेगात्
॥८१॥

आपातवैराग्यवतः दुःखानुभवादिकालेषु धिक् संसार इति वैराग्यवतः, सार्वदिकवैराग्यशून्यानिति यावत् । भवाब्धिपारं संसारसागरान्तं ज्ञानं, प्रतियातुं प्राप्तुं, उद्यतान् उद्युक्तान्, तत्र हेतुमाह मुमुक्षूनिति । मोक्षेच्छायाः सत्वात् संसाराब्धिं तर्तुं उद्यता इति तादृशान् पुरुषान् आशैव ग्रहः महानक्रः, अन्तराले समुद्रमध्ये कण्ठे निगृह्य नितरां गृहीत्वा वेगाद्विनिवर्त्य भवाब्धिपारगमनाद्विनिवर्त्य मज्जयते मग्नान् करोति संसारसमुद्रमग्नान् पुनः कर्मादिकरणेषु तान् व्यापारयतीति भावः । यस्तावत् अत्यंतं विषयेभ्यो विरक्तः शमादिगुणगणमण्डितः स सद्गुरुं उपसद्य तन्मुखतः सम्यगात्मानं विदित्वा मुच्यते संसारात्, अयं तावत् आपातवैराग्यवान् दृढशान्त्यादिहीनः तथा-प्रयतमानोपि मध्ये आशया पीडितः पुरुषार्थाद्भ्रश्यते । ज्ञानार्हो न भवतीति भावः ॥८१॥

पूर्वोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनाह । विषयाख्येति ।

विषयाख्य-ग्रहो येन सुविरक्त्यसिना हतः ।
स गच्छति भवाम्भोधेः पारं प्रत्यूहवर्जितः ॥८२॥

विषयाख्यग्रहः विषयनामकनक्रः, येन पुरुषेण, सुविरक्त्यसिना सुष्ठु विरक्तिः दृढतरतीव्रवैराग्यं सैवासिः खड्गः, तेन हतः नाशितः, स पुमान् प्रत्यूहवर्जितः संसारसागरोत्तरणविघ्नशून्यः, भवाम्भोधेः पारं संसारसमुद्रस्य जन्ममरणादिकल्लोलतरंगितस्य पारं अन्तं ब्रह्मेति यावत् "सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतेः । गच्छति प्राप्नोति, ब्रह्म साक्षात्कृत्य मुच्यत इत्यर्थः ॥८२॥

"यस्त्वविज्ञानवान्भवति अमनस्कः सदाऽशुचिः । न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति । यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः । स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद् भूयो न जायते " इति कठोपनिषत्प्रतिपादितमर्थं पूर्वोक्तश्लोकद्वयमाह क्रोडीकृत्य उपदिशति । विषमेति ।

विषमविषयमार्गे गच्छतोऽनच्छबुद्धे
प्रतिपदमभिघातो मृत्युरप्येष सिद्ध ।
हितसुजनगुरूक्त्या गच्छत स्वस्य युक्त्या
प्रभवति फलसिद्धि सत्यमित्येव विद्धि ॥८३॥

विषम बहुविधविक्षेपहेतु अत्यन्तदु खजटिल य विषय शब्दादि स एव मार्ग, "विषयास्तेषु गोचरान्' इति कठश्रुते, तत्र गच्छत तत एव अनच्छबुद्धे अशुद्धमनस्कस्य, यदि शुद्ध मन अवश्य विचारशील विषयेभ्यो निवर्तते। रजस्तमोभूयिष्ठत्वादेव विचारासमर्थं, "यथा व्याल-गलस्थोपि भेक दशानपेक्षते, तथा कालाहिना ग्रस्तो लोको भोगानशाश्व-तान्' इत्युक्तरीत्या विषयप्रवणता तस्य इति भाव । एतादृशा-शुद्धमनस्कस्य प्रतिपदमभिघात मर्मदारि दृढदु खसयोग, एष अनुभवसिद्ध मृत्युरपि सिद्ध मृत्युघटित ममार इत्यर्थ । मन एव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो । बन्धाय विषयासक्त मुक्त्यै निर्विषय स्मृतम्' इति वचनस्य पूर्वमुदाहृतत्वात्। स्मर्यते हि गीतासु ध्यायतो विषयान् पुस सगस्तेषूप-जायते। सगात्सजायते काम कामात्क्रोधोऽभिजायते। क्रोधाद्भवति सम्मोह सम्मोहात् स्मृतिविभ्रम । स्मृतिभ्रशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति इति। तत्र कथित प्रणाश णश अदर्शने इति धातुना प्रतीय-मान, स्वस्वरूपासाक्षात्कार एव वा अत्र मृत्युपदार्थ । कामस्यैव कुतश्चित् अभिहतस्य क्रोधात्मना परिणममानत्वात् तत्र उक्त कामाभिघात एव वा अत्रापि प्रतिपदमभिघात उत्पन्नार्थ । लोके यथा इच्छा तथा विषयानुभवस्य सुदुर्लभत्वात्, जाताया इच्छाया अभिहन्यमानाया अविचारयितु पुरुषस्य क्रोधादिक्रमेण प्रणाश एवेति भाव । एव अविरक्तस्य जायमान फलमुक्त्वा विरक्तस्य तदाह हितसुजन-गुरूक्त्येत्यादिना। हिता श्रेयस्कामिन अत एव सुजना सत्पुरुषा मित्रादय तेषा गुरोश्च उक्त्या, गुरोस्तु हितत्व सुजनत्व च सिद्धमेव। गुरुलाभपर्यन्त सुजनोक्ति, तत गुरूक्तिरिति विभाग । यद्वा हिता सर्वदा श्रेयोहेतुभूता सुजनाना गुरोश्च या उक्ति तया, तद्दत्तया स्वस्य युक्त्या तदनुमार्गेहापोहेन च गच्छत "पण्डितो मेधावी गधारानेवोपसम्पद्येत, एवमेवेहाचार्यवान्-पुरुषो वेद" इति श्रुतेरिति भाव । श्रेयोमार्ग एव गच्छत फलसिद्धि

परमपुरुषार्थभूत-मोक्षप्राप्ति प्रभवति प्रकर्षेण निष्प्रत्यूह भवति। सत्य-मित्येव विद्धि अत्र विषये ईषदपि शका मा कार्यैरिति भाव ॥८३॥

मात्रास्तदीया इत्यारभ्य एतदत कृतस्य विषयबन्धकत्वनिरूपणस्य फलमाह मोक्षस्येति। यद्वा इदानी मुमुक्षो हेयोपादेये उपदिशति। मोक्षस्येति।

मोक्षस्य काक्षा यदि वै तवास्ति
त्यजातिदूराद् विषयान् विष यथा।
पीयूषवत्तोष-दयाक्षमार्जव-
प्रशान्तिदान्तीर्भज नित्यमादरात् ॥८४॥

आदौ हेयमाह यदि तव मोक्षस्य वै इत्यवधारण मोक्षस्यैवेत्यर्थ। काक्षा इच्छा अस्ति विषयान् शब्दादीन विष यथा हालाहलमिव अति-दूरात्यज मनसापि मास्मार्षीरित्यर्थ। अकुर्वन्नपि विष्युक्त निषिद्ध परिवर्जयेत। निषिद्धपरिहारेण विहिते लभते मतिम् इति सूत-सहितोक्ते। उपादेयमाह तोष सतोष दया करुणा क्षमा तितिक्षा आर्जव अकुटिलचित्तता प्रशान्ति प्रकर्षेण शम दान्ति बहिरिन्द्रिय-निग्रह तोषदया-क्षमार्जवाना अन्त करणधर्मत्वात अशान्तस्य कुतस्सुख-मिति गीतावचनात शमाभावे सतोषादेरसभवात अत्र सर्व शमाधीनमिति द्योतयितु प्रशान्तीति प्रत्युपसर्गसहित शान्तिपदप्रयोग। एता नित्य सतत, पीयूषवत् अमृतवत् आदराद् अत्यन्तविश्वासेन भज सेव-स्वेत्यर्थ ॥८४॥

एव मोक्षसाधनत्वेन विषयवैराग्य द्रढयित्वा तेष्वाशा यन्निबन्धना तस्मिन्स्थूलशरीरे आदौ अनात्मत्वेन दिदर्शयिषिते सक्ति त्यजन्त्येत्याह तत्र सक्तौ त्यक्तायां विषयवैराग्य सुलभमित्यभिप्रायेण। अनुक्षणमिति।

अनुक्षण यत्परिहृत्य कृत्य अनाद्यविद्याकृतबन्धमोक्षणम्।
देह परार्थोय-ममुष्य पोषणे यस्सज्जते स स्वमनेन हन्ति ॥८५॥

यत् स्थूलशरीर परिहृत्य तादात्म्याध्यासात् दूरीकृत्य, अनाद्य-विद्याकृतबन्धमोक्षण अनादि या अविद्या मूलाविद्या, तया कृत बन्ध

अहङ्कारादि-देहान्त तस्य मोक्षण परित्याग अनुक्षण सर्वदा कृत्यमन्तीति शेष । अत्यत स्थूलतया भासमाने अस्मिन्शरीरेऽहन्ताया परित्याग पश्चात् किल प्राणादौ सा त्यक्तु शक्यत इति भाव । तत्रानात्मत्व स्फुटयति अय देह परार्थ इति । कृतव्याख्यानोऽयमश मज्जास्थीत्यादिश्लोक । तस्मा-दनेक-पदार्थसघातरूपत्वेन अनात्मन अमुष्य पोषण य सज्जते स्वात्मान विस्मृत्य अयमेवाहमिति विशेषतोऽभिमन्यते तद्रक्षण च विशेषतो यतते, स एव स्वात्मान अनेन स्थूलशरीरेण हन्ति हिनस्ति, अभातनिजस्वरूप करोतीत्यर्थ । येन निजस्वरूपभानेन मुच्यते तत्प्रतिबन्धक-स्थूलदेहाभि-मानेन तदीयजन्ममरणादि-धर्मवन्त स्वात्मान मत्वा सर्वदा दु खमनु-भवतीति भाव ॥८५॥

लोक तावत् नदी तितीर्षय नद्याप्लवमान दृढ दारु धृत्वा स्वय नद्या तत्साहाय्येन अमज्जन्त नदी तरतीति प्रसिद्धम् । न तु कदाचिदपि तत्र प्लवमान मकर गृहीत्वा तितीर्षन्तीति । तथा सति तेषा नद्या मकरग्रस्ताना मरण ध्रुवमिति प्रसिद्धम् । तथा शरीरपोषणासक्तस्य आत्मदर्शन नैव भवति, प्रत्युत तदभिमान दृढो भूत्वा ससारास्बुधौ त समज्जयतीति भावेनाह । शरीरेति ।

शरीरपोषणार्थी सन् य आत्मान दिदृक्षते ।
ग्राह दारुधिया धृत्वा नदी तर्तु स इच्छति ॥८६॥

शरीरस्य पोषण अर्थयितु शील अस्येति शरीरपोषणार्थी सर्वदा तत्पोषणव्यग्र इत्यर्थ । तादृश सन् यो नर आत्मान स्वस्वरूप दिदृक्षते साक्षात्कर्तुमिच्छति तस्य आत्मदर्शन दारुधिया धृतग्राहस्य नदीतरणमिवा-सभावितमित्याह ग्राहमिति । स्पष्टम् ॥८६॥

अत मुक्त्यर्थ विवेकिना शरीरे मोह परित्यक्तव्य इत्याह । मोह इति ॥

मोह एव महामृत्यु मुमुक्षोर्वपुरादिषु ।
मोहो विनिर्जितो येन स मुक्तिपदमर्हति ॥८७॥

वपुरादिषु शरीर-कलत्र-पुत्रादिषु मोह एव अहमम-भाव एव मुमुक्षो महामृत्यु यथा मृत किञ्चिदप्यर्थ कर्तु न शक्नोति एव शरीरादिषु

अहममाभिमानवान् मुमुक्षु मोक्ष सपादयितु न शक्नोतीत्यर्थ । येन मोहो विनिर्जित पूर्वोक्ताहतादि शरीरादौ परित्यक्त स मुक्तिपद मुक्तिमार्ग अर्हति स एव मुच्यत इत्यर्थ ॥८७॥

तस्मान्मोह जहीति उपदिशति । मोहमिति ।

मोह जहि महामृत्यु देहदारसुतादिषु ।
य जित्वा मुनयो यान्ति तद्विष्णो परम पदम् ॥८८॥

मुनय मननशीला, य देहादौ मोह तदात्म्याभिमान जित्वा, बहुकालाद्दृढमूलमपि देशिकदत्तयुक्त्या श्रुत्यवष्टम्भेन च सुतरा परित्यज्य, तत् श्रुतिप्रसिद्ध विष्णो परम पद, राहोशिर इतिवत् अभेदे षष्ठी, व्यापक (परिच्छेदत्रयशून्य) सर्वोत्कृष्ट ब्रह्मरूप स्थान यान्ति अभेदेन भजन्ते, ब्रह्मैव भवन्ति मुच्यन्त इत्यर्थ । त देहदारसुतादिषु आदिपदेन मित्रधनादिग्रह । तत्र मोह भ्रान्ति तव महामृत्यु अत्यन्त स्वस्वरूप-प्रच्यावनेन स्वादर्शनहेतु जहि नाशय वेदान्तार्थविचारणेनेत्यर्थ ॥८८॥

अत्यन्ताशुचि-पदार्थभूयिष्ठत्वात् दूरत परित्याज्ये सुतरामभि-मानानर्हे स्थूले देहे तत्र जुगुप्सया हेयताबुद्धि द्रढयति । त्वगित्यादिना ।

त्वड्मासरुधिर-स्नायुमेदो-मज्जास्थिसकुलम् ।
पूर्ण मूत्रपुरीषाभ्या स्थूल निद्यमिद वपु ॥८९॥

स्नायव सिरा नाड्य । तत्र अत्यन्त जुगुप्सा जनयति मूत्र-पुरीषाभ्या पूर्णमिति । न कश्चित् मलमूत्रभाण्ड स्प्रष्टुमिच्छति, कुतस्तत्रा-हतेति भाव । अत एव निद्य कुत्साहं । शिष्ट स्पष्टम् ॥८९॥

एव तत्र वैराग्योत्पत्तये त निदित्वा पूर्वारब्ध आत्मानात्मविवेचन नुवर्तयति । पचीकृतेभ्य इति ।

पचीकृतेभ्यो भूतेभ्य स्थूलेभ्य पूर्वकर्मणा ।
समुत्पन्नमिद स्थूल भोगायतनमात्मन ॥
अवस्था जागरस्तस्य स्थूलार्थानुभवो यत ॥९०॥

चन्दन च स्त्री च आदि येषा तानि स्रक्चन्दन-स्त्र्यादीनि तानि विचित्र रूपाणि यस्या सा स्रक्चन्दन-स्त्र्यादिविचित्ररूपा ता स्रक्चन्दन-स्त्र्यादि-विचित्ररूपा, स्थूलपदार्थसेवा, पदार्थेषु स्थूलत्व पूर्वमुक्तम्, अभिमानि-देवतानुग्रह-प्रयोज्य-सुखदु खानुभव, जीव प्रत्यगात्मा, एतदात्मना स्थूल-देहात्मना मनोद्वारा स्थूलशरीर-प्रतिफलितस्वरूपेण स्थूलशरीराध्यस्तात्म-भावेनेति यावत्, स्वय करोति। स्वप्ने तावत् स्थूलदेहे मनस्सयोगा-भावात् तत्र स्वरूपप्रतिफलनमपि नास्ति इति तस्य तदा भोगहेतुत्व नास्ति, अपितु तदा कल्पितस्य अन्यस्य स्थूलदेहस्यैव वासनामयस्य। प्रसिद्ध किल स्वप्ने प्रसिद्ध-स्थूलदेहव्यतिरिक्त-तिर्यग्देवादि-देहरूपेण भोगान्भुजत इति। तस्मादस्य वपुष स्थूलस्य देहस्य जागरे जाग्रदवस्थाया प्रशस्ति प्रामुख्यमित्यर्थ। स्वप्नसुषुप्त्योरत्र अभिमानस्यैवाभावादिति भाव। इत्थ च तयोरवस्थयोरभासमानस्य जाग्रति पर प्रतीयमानस्या-नात्मत्व व्यावृत्तत्वात् सिद्धमिति भाव। सर्वावस्थासाक्षिणस्त्वात्मन अनुवृत्तत्वादेतद्भिन्नत्व मुज्ञानम् ॥९१॥

यथा कश्चिदपि लोके स्वीय गृह स्वात्मत्वेन नमनुते तथा मन्तव्ये स्थूलदेहे अहता सुतरा न कार्येत्यभिप्रायेणाह। सर्व इति।

सर्वोऽपि बाह्य ससार पुरुषस्य यदाश्रय।
विद्धि देहमिद स्थूल गृहवद्गृहमेधिन ॥९२॥

ससारो द्विविध बाह्य आन्तरश्चेति। तत्र आन्तर सुखदु ख-कर्तृत्व-भोक्तृत्वादि। बाह्य जन्मजरामरण-स्थौल्यबाल्यादि। उत्तर-श्लोके निरूपयिष्यते बाह्य सर्वोऽपि ससार। असंसारिण पुरुषस्य यदाश्रय यत्र तादात्म्याध्यासनिबन्धन तत् इद स्थूलदेह गृहमेधिन गृहस्थाश्रमिण कुटुम्बिन इति यावत्। गृहवत् सदनवत् विद्धि जानीहि। प्रसिद्ध खलु लोके एक गृहमाश्रित्य वर्तमान कन्याादिक-मर्जयति। नहि गृहस्याप्यभावे विवाहादौ प्रयतते कश्चित्। तथा स्थूलदेह आत्मत्वेन मन्वान एव तदीयधर्मान् जरामरणादीन् स्वकीयान्मनुते दु खमनुभवति च नान्यथा। नहि सुषुप्तौ स्थूलदेहाभिमानशून्यस्य जरारोगादिपीडेति भाव। अत. गृहवदस्यतद्भिन्नत्वेन ज्ञेये अहता न युक्तेति भाव ॥९२॥

तमेव बाह्य सगार विवदयति। स्थूलस्येति।

स्थूलस्य सभवजरामरणानि धर्मा
स्थौल्यादयो वहुविधा शिशुताद्यवस्था ।
वर्णाश्रमादि-नियमा वहुधामया स्यु
पूजावमान-वहुमानमुखा विशेषा ॥९३॥

सभव उत्पत्ति, जरा वार्धक्य मरण मृति, स्थौल्य अवयवोपचय, आदिपदेन तदपचयरूपकार्श्य गौरन्यकार्ष्ण्यादिवण। वहुविधा, वहुध विधा येषा ते धर्मा वहुविधा । शिशुता आदि यासा कुमारता युवता वृद्धताना ता अवस्था यद्यपि जराशब्देन पूर्व वृद्धता अग्राहि, अथाप्यत्र शिशुताद्यवस्थामध्य पुनर्ग्रहण न दोष, वर्णाश्रमादिनियमा वर्णा ब्राह्मणत्व क्षत्रियत्व विट्त्व-शूद्रत्वानि आश्रमा ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वानप्रस्थत्व-सन्यासा, आदिपदेन गोत्रसूत्रादय तेषा नियमा, ब्राह्मणत्व ब्रह्मचर्याद्यु-चित-धर्मा, कुलाद्याचाराश्च। वहुधा आमया ज्वरशिरोवेदनाप्रभृतय । पूजावमान-वहुमानमुखा विशेषाश्च स्यु । पूजा गधपुष्पादिकृता, अवमान वाचाप्यनादरणादिरूप-तिरस्कार अक्ष्णाप्यनीक्षणादिश्च। वहुमान उच्चा-सनोपवेशनादि एतन्मुखा विशेषाश्च स्यु । जातकर्मादि-संस्काराणा शरीरस्यैव क्रियमाणत्वात् तदादाधर्मचिह्नाना च शरीर एव उपलभ्य-मानत्वात् वर्णाश्रमादिनियमा स्थूलस्य शरीरस्य इत्युक्तम्। यद्य-प्यान्तरा नियमा मत्येव अन्तरगस्य। अथापि प्रत्यक्षानियमा अस्येरभि-प्राय । यद्वा यैनियमै अय ब्राह्मण अय ब्रह्मचारीत्यादिव ज्ञात परेणापि शक्यते ते नियमा इत्यर्थ । ते तावन्नियमा शरीरसस्कारद्वारा चित्त सस्कुर्वन्ति। तद्द्वारा ज्ञानोपयोगित्व भजन्त इति अध्यारोनापि ते नियत-मादर्तव्या, इतरे धर्मा वन्धकत्वात् पूजावमानादय नादर्तव्या इति भाव ॥९३॥

एवमनात्मान स्थूलदेह तन्मलत्व ससारवन्ध च वर्णाश्रमादि-धर्मानुष्ठानेन तस्य मोचकत्वरीतिमपि निरूप्य इदानी सूक्ष्मशरीर निरूपयितुमारभते वुद्धीत्यादिना पचभि श्लोकै ।

बुद्धीन्द्रियाणि श्रवण त्वगक्षि, घ्राण च जिह्वा विषयावबोधनात् ।
वाक्पाणिपादा गुदमप्युपस्थ कर्मेन्द्रियाणि प्रवणानि कर्मसु ॥९४॥

कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न नभ श्रवण श्रोत्र, त्वक् त्वचि स्थितमिन्द्रिय, अक्षि नेत्रगोलकावच्छिन्न चक्षुरिन्द्रिय, घ्राण नासावच्छिन्न, जिह्वा रसनेन्द्रिय, एतानि पच शब्दस्पर्श-रूपगन्ध-रसात्मक-विषयावबोधनात् तत्तज्ज्ञानजननात् बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणीति कथ्यन्त इति शेष । वाग्वागिन्द्रिय वचनशील, पाणि हस्तेन्द्रिय आदानशील, पाद विहरणशील पादेन्द्रिय, गुद उपस्थ अनयो क्रमेण शारीर-कठिन-द्रवरूप-हेयभागोत्सर्जन-हेतुत्व । एतानि वचनादि-कर्महेतुभूतानीति कर्मेन्द्रियाणीत्युच्यते इति शेष । तत्र हेतु प्रवणानि, व्यग्राणि कर्मसु वचनादिष्वित्यर्थ ॥९४॥

एव बाह्यानि दशेन्द्रियाण्युक्त्वा एतानि सर्वाण्यपीन्द्रियाणि यत्सबन्धे कार्य कर्तु ज्ञान जनयितु न प्रभवन्ति नेतरथा तादृशमन्त करण प्रधान निरूपयति चातुर्विध्येन सनिमित्त निगद्यत इत्यादिना ।

निगद्यतेऽन्त करण मनो धीरह
कृतिश्चित्तमिति स्ववृत्तिभि ।
मनस्तु सकल्पविकल्पनादिभि
र्बुद्धि पदार्थाध्यवसायधर्मत ॥९५॥

अत्राभिमानादह-मित्यहकृति
स्वार्थानुसधानगुणेन चित्तम् ॥९६॥

अन्त करणमेकमेव स्ववृत्तिभि वक्ष्यमाणाभि मन, धी बुद्धि, अहकृति अहकार, चित्तमिति च चतुर्धा निगद्यते इत्यर्थ । नामचतुष्टय-*निमित्तवृत्तीराह सकल्पविकल्पनादिभि मन इति, सकल्प सम्यक्त्वबुद्धि* विकल्पना विविध कल्पना सशय इति यावत् । पदार्थाध्यवसाय पदार्थ-निर्णय तद्रूपधर्मत वृत्तित बुद्धिरुच्यते । अत्र शरीरादौ अभिमानात् अहमित्यध्यासात् अहकृति अहकार इति च उच्यते । स्वार्थानुसधानगुणेन स्मरणवृत्त्येत्यर्थ चित्तमिति कथ्यते ॥९६॥

एव सत्वाशोपेतै प्रत्येक पञ्चभि भूतै क्रमेण जायमानानि ज्ञानेन्द्रियाणि प्रत्येक तैरेव रजोगुणोपेतै उत्पद्यमानानि कर्मेन्द्रियाणि, सत्व-प्रधानाना तेषा समष्टिकार्यमन्त करण च निरूप्य इदानी रजोंशोपेत-भूतपञ्चक-समष्टिकार्य सूक्ष्मशरीरघटक प्राणमाह। प्राणापानेति।

प्राणापान-व्यानोदान-समाना भवत्यसौ प्राण ।
स्वयमेव वृत्तिभेदात् विकृते-र्भेदात्सुवर्ण-सलिलमिव ॥९७॥

यथा एकमेव सुवर्ण कटक केयूर कुण्डलमित्यादि-विकृतिभेदेन भवति, यथा च विकृतेर्भेदेन एकमेव जल नदी कुल्या तटाकमित्यादिरीत्या भेदेन भवति तथा असौ शरीरान्तस्सञ्चारी प्राण स्वयमेव वृत्तिभेदात् प्राणनापानन-व्यानन-समाननोदाननरूपवृत्तिभेदात् प्राणापान-व्यानोदान-समाना इति भेदेन भवति। सुवर्णसहित सलिल सुवर्णसलिलमिति विग्रह । प्रत्येकमर्थो बोद्धव्य । यथा विकृतेर्भेदात् एकमेव सुवर्ण भिन्नत्वेन व्यप-ह्रियते यथा च विकृतेर्भेदादेव एकमेव जल तरङ्ग-फेनबुद्बुदादिभेदेन व्यप-ह्रियते तद्वदित्यर्थ । तत्र प्राणन मुखनासिकाभ्या निष्क्रमण-प्रवेशन, अपानन मलादीना अधोनयन, व्यानन अशितपीतान्नरसादे नाडीमुखेषु वितनन, उर्ध्व नयन उदानन वमनकाले, भुक्तस्यान्नरसादे पाकार्थ जाठराग्ने समुन्नयन समानन इति वृत्तय पञ्च प्राणस्य ॥९७॥

इदानी ज्ञानेन्द्रियादीनि यत्कथनार्थ-मभिहितानि तत्सूक्ष्मशरीर विशिष्टमाह। वागादीनि।

वागादिपञ्च श्रवणादिपञ्च प्राणादिपञ्चा-भ्रमुखाणि पञ्च ।
बुद्ध्याद्यविद्यापि च काम-कर्मणी पुर्यष्टक सूक्ष्म-शरीरमाहु ॥९८॥

वागादिपञ्च कर्मेन्द्रियाणि, श्रवणादिपञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, प्राणादि-पञ्च प्राणपञ्चक, अभ्रमुखाणि पञ्च आकाशादि-सूक्ष्मभूतपञ्चक। बुद्ध्यादि-अन्त करणचतुष्टय, अविद्या अध्यास, कामकर्मणी काम इच्छा कर्म धर्माधर्मौ च। एतत्सर्व मिलित पदार्थाष्टक-समुदायोऽपि पुर्यष्टक सूक्ष्म-शरीरमाहु वेदान्तिन इति शेष । वागादिपञ्चक १, श्रवणादिपञ्चक २, प्राणपञ्चक ३, भूतपञ्चक ४, बुद्ध्यादिचतुष्टय ५, अविद्या ६, काम ७, कर्म ८॥९८॥

अस्याप्यनेक-पदार्थसंघातरूपत्वात् संहतानां गृहवत् परार्थत्वात् अनात्मत्वं स्पष्टं कथयति। इदमिति।

इदं शरीरं शृणु सूक्ष्मसंज्ञितं, लिंगत्वपंचीकृत-भूतसंभवम्।
सवासनं कर्मफलानुभावकं स्वाज्ञानतोऽनादि-रुपाधिरात्मनः ॥९९॥

सूक्ष्मसंज्ञितं सूक्ष्ममिति संज्ञा सूक्ष्मसंज्ञा सा अस्य संजातेति सूक्ष्मसंज्ञितं, इदं शरीरं। तस्य जन्यत्वादपि नित्यात्मरूपत्वं नेत्याह अपंचीकृतभूतसंभवं। अपंचीकृतानि यानि भूतानि गगनादीनि पृथ्व्यंतानि तेभ्यः संभवः उत्पत्तिः यस्य तत्, इदं सूक्ष्मसंज्ञितत्वे हेतुः। लिंग लिंगि इत्यस्माद्धातो ज्ञापकमात्मनः इत्यर्थः। वागादीनां करणानां जडानां अधिष्ठातारमन्तरा तत्तत्कार्ये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अचेतनं चेतनाधिष्ठितं कार्यं करोतीति व्याप्तेः रथादौ दृष्टत्वात्। बहिरन्तःकरणघटितं इदं शरीरमेव लिंगमित्युच्यते इत्यर्थः। तुरवधारणे, सुषुप्तौ ज्ञानस्य सर्वमतसिद्धत्वाभावात् जागरे स्वप्ने च मनोमूलकतयैव ज्ञानस्य जायमानत्वात् मनसोपि जडस्य आत्मप्रतिफलनमन्तरा इतरप्रकाशकत्वासंभवात् आत्मप्रतिबिंबग्राहित्वेन आत्मज्ञापक-मनोघटितत्वाच्च अस्य शरीरस्य लिंगत्वमित्यपि बोध्यम्। नेदं स्थूलकारणयोः संभवतीति च। आत्मनः निर्धर्मकत्वात् स्थूलशरीरस्य तदा तदा विनाशित्वेन बहुत्वादामोक्षं स्थायित्वासंभवात् पूर्वपूर्व-संस्काराणां जनिष्यमाणानुभव-जन्यसंस्काराणां च आमोक्षं स्थायिलिंग शरीरमेवाश्रय इत्याह सवासनमिति। वासनाभिः अनुभवजन्यसंस्कारैः सह वर्तत इति सवासनम्। भोगहेतुत्वमप्यस्यैवेत्याह, कर्मफलानुभावकं कर्मणः पुण्यस्य पापस्य च क्रमेणफले ये सुखदुःखे तदनुभवं भोगं तज्जनकं। सुषुप्तौ सवासनस्य लिंगशरीरस्य विलीनत्वादेव कर्मजसुखदुःखानुभवाभावः। जाग्रत्स्वप्नयोस्तु तथाविधस्य लिंगशरीरस्य सत्वात्तदनुभवः इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां भोगहेतुत्वं तस्य ज्ञेयं। आत्मनः अनादिरुपाधिः इदं लिंगशरीरं, सूक्ष्मभूतजन्यमपि महाप्रलयादावपि अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां एकमेवाऽऽविदेहकैवल्यं अवतिष्ठत इति स्थूलशरीरवत्सादित्वं नास्ति। ननु अविद्याशबलिताध्यास-कामकर्मणां भिन्नभिन्नानामेव तदा तदा जायमानत्वात् तद्घटितलिंगशरीरस्य कथमेकस्यैव स्थिरत्वं संभवतीति चेत्। तेषां तथात्वेपि वागादीन्द्रियाणां

चाह्याना अन्तःकरणस्य च बुद्ध्यादेरभिन्नानामेव आमोक्ष स्थितेरेकत्व-
मन्तव्यम्। नच वागादावपि भेदो वक्तव्य, गौरवात्। कर्मप्रतिबन्धा-
न्मुक्त्याद्युपपादन-सम्भवात्। सर्वकर्म-संस्कारास्पदस्य अन्तःकरणस्य
भेदस्य पुनरा वक्तुमशक्यत्वात्। तत्रापि भेदे कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ।
पूर्वकृत-कर्माद्याश्रयस्य अन्तःकरणस्य नष्टत्वात्, नूतनान्तःकरणे कर्म-
वासनाद्यभावात् संसारानुपपत्तिश्च। बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्नस्यात्
आत्मनः निर्धर्मकत्वात् अविद्याया एकत्वात् मुक्तदुःखादि-सङ्करप्रसङ्गात्।
सुषुप्तौ भोगस्मृत्याद्युत्पत्ति प्रसङ्गात्, अतो गौरवादुक्त-दोषाच्च वागादीना
बुद्ध्यैव आविदेहकैवल्य अभिन्नानामेव स्थितिरिति मन्तव्यम्। यद्यपि
तेषां प्रागभावाप्रतियोगित्व-रूपानादित्व अविद्याया इव न सम्भवति, तथापि
सद्धेतुपत्ताना अभिन्नानामेव स्थितिरिति तात्पर्येण अनादित्वमुक्तम् ।
यस्तु आत्मनः एकत्वपि ज्ञानिष्वपि वर्तमानस्य ब्रह्मवित् ब्रह्मविद्वर
ब्रह्मविद्वरीयान् ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति भमिकाभेदव्यवहारस्य अन्तःकरण-
भेदेनैव उपादनीयत्वात् यावत्कायमवस्थापि-भेदहेतोरुपाधिता"
इति लक्षण लिङ्गशरीरस्य निष्प्रत्यूहमिति उपाधित्व तस्य। ननु असङ्गत्वेन
केनाप्यनुपधीयमानस्य आत्मन कथ लिङ्गेन सोपाधिकत्व दृश्यत आह
स्वाज्ञानत, स्वस्वरूपस्य इदानीमज्ञातत्वात् तन्मूलक कल्पित उपाधि-
रित्यर्थ ॥९९॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य असाधारणीमवस्थामाह। स्वप्न इति।

स्वप्नो भवत्यस्य विभक्त्यवस्था, स्वमात्रशेषेण विभाति यत्र ।
स्वप्ने तु बुद्धि स्वयमेव जाग्रत्काललीन-नानाविधवासनाभि ॥
कर्त्रादिभाव प्रतिपद्य राजते, यत्र स्वयज्योतिरय परात्मा ॥१००॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य, विभक्त्यवस्था भेदकावस्था स्वप्नो भवति।
जागरस्य स्थूलसाधारणत्वात् सुषुप्तावस्थैव लीनत्वात् स्वप्न एव सूक्ष्मस्य
प्राधान्यमिति भाव । तत्र हेतु सूचयति स्वमात्रेत्यादिना। स्वमेव
स्वमात्र तस्य शेष अवशिष्टत्व अभिमन्यमानेन स्वेनैव केवलमित्यर्थ ।
तदा स्थूलदेहे अभिमानाभावात् सूक्ष्मदेहस्यैवास्यैव विशेषोऽभिमन्य-
मानत्वमिति। यत्र स्वप्ने स्वमात्रपरिशेषेण स्थूलाभिमान परित्यज्य

सूक्ष्मशरीरमात्रविषयकेण अभिमानेन विभाति प्रकाशते, आत्मा इति शेष। सगृहीतमर्थं स्वमात्रशोपत्व विवृणोति स्वप्नेत्वित्यादिना। स्वप्ने तु स्वप्नावस्थाया बुद्धि अन्तःकरण, स्वयमेव कारकान्तरनिरपेक्ष, जाग्रत्कालीन-नानाविधवासनाभि जाग्रदवस्थाया जातं बहुविधं सस्कारं, कर्त्रादिभाव कर्तृत्व कर्मत्व क्रियात्व करणत्व अधिकरणत्व सकल क्रिया-कारकभावमिति यावत्। प्रतिपद्य प्राप्य, राजते प्रकाशते। ननु जडस्य अन्त करणस्य कथमीदृशी शक्ति ? शरीरान्तर्गतनाडीषु हिताभिधानासु यदा मन सन्चरति तदा स्वप्न इति श्रुत्या प्रतीते तत्र प्रकाशस्य दूरापास्त-त्वात् इति चेत्तत्राह यत्र स्वय ज्योतिरय परात्मा इति। "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिद विभाति" "यदादित्यगत तेजो जगद्भासयतेऽ-खिल। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक" इति श्रुति स्मृतिभ्या गेगीयमानमहिम्न पराप्रकाश्यस्य ज्योतीरूपस्य चैतन्यज्योतिष परमात्मन सबधात् अन्त करणस्य इय शक्ति जाग्रत्कालिक-वासना-सहकृतस्य। ननु "सत्य ज्ञान" विज्ञानमानन्द ब्रह्म" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू" "प्रज्ञान ब्रह्म" "कृत्स्न प्रज्ञानघन एव" इत्यादिश्रुतिभ्य आत्मन सार्वदिक-चैतन्य-ज्योतीरूपत्वेन स्वयज्योतिष्ट्वस्य सर्वदा सत्वेन कि विशेषत यत्र स्वयज्योतिरय परात्मा इति स्वप्न एव तदुच्यते इति चेच्छृणु तत्र कारणम्। बृहदारण्यकगत-ज्योतिर्ब्राह्मणस्य आमूलचूड परिशीलनेन इद स्पष्ट सुज्ञान। तत्र हि "किंज्योतिरय पुरुष" इति जनकेन पृष्टो भगवान् याज्ञवल्क्य आदौ सर्वलोकप्रसिद्ध सूर्य तस्मिन्नस्तमिते चन्द्रमस तस्मिन्नस्त याते अग्नि तस्मिन्शान्ते वाच शान्ताया च तस्या आत्मान ज्योतिरुवाच शान्ताया वाचि किंज्योतिरेवाय पुरुष इत्यारभ्य-यास्य ज्योतिर्भवतीति आत्मनैवाय ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्यन्तेन। यद्यपीद ज्योतिष्ट्व सदातन, तथापि जाग्रति करणाद्यनुग्राहकाणा इतरेषा आदित्यादीना बाह्याना ज्योतिषा सत्व-दशाया आन्तरबाह्य-कार्यकरण-सघातव्यवहारस्य सकुलताया च न विविक्त दर्शयतु शक्यते। सुषुप्तौ विविक्तत्वेपि प्रकाश्यवस्तुनोभावात् तदा सर्वस्य दृश्यस्य लीनत्वात्। यद्यप्यस्ति अज्ञान तथापि तद् अभाव-रूपत्वेन चर्चास्पदमत जाग्रत्काल इव यत्र व्यवहार सर्वो वर्तते अपितु

चोपरतव्यापारत्व वाह्यज्योतीपि न सति स्थूलशरीर नास्ति वाह्यकरणाना जाग्रद्वासनाविशिष्ट तदा मन एकमेव आत्मज्योति प्रतिफलनमहिम्ना स्वयज्योतिष्ट्वमुपदिश्यमान सर्वाकारता भजते इति विविक्ते तस्मिन्काले "अत्राय पुरुष स्वयज्योति" रित्युक्ति । यथा सुग्रह भवतीत्यभिप्रायेण सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदरहितावाधित-ब्रह्मरूपेण जगत सर्वदापि 'सदेव सोम्येद-मग्र आसीदेकमेवाद्वितीय" इति सत्त्वेपि सृष्टे प्राक छान्दोग्य उपदिष्ट तद्वत् स्वप्ने मनरा जाग्रत्सस्कार-श्रोतुबुध्यारोहाय चैतन्य-ज्योतिस्स्वरूप परमात्म-युक्तस्यापि जडस्य परप्रकाश्यत्वनियमात् घटपटादिप्रकाश्यरूपण प्रतिफलनवशादेव सूर्यचन्द्रादि-प्रकाशक-रूपण पदार्थान्पश्यन्ति । परिणममानत्वयोग्यता । अत एव अन्धादयोपि स्वप्ने आत्मगतत्या तेषा जागरे चक्षुरभावात् कथ दर्शन ? मन एव चक्षूरूपेण प्रति-परिणमत इत्येव वक्तव्य । एव चक्षुरादित्यादि-ज्योतिरभावदशाया प्रति-भासमान-सकलपदार्थभासकत्व आत्मन एवेति श्रोतृबुद्धौ स्फुटमारोहयितु शक्यत्वात् यत्र स्वयज्योतिरय परात्मा इति श्रुत्यनुसारेणोक्त मूले ॥१००॥

आलोकदानेन सकलप्राणि-प्रेरकोपि सूर्य यथा तत्कर्मभि न सज्यते एवमात्मापि बुद्धिकृत कर्मणेत्यसगत्वमपि प्रसगादाह ज्योतिष्ट्व स्वाभाव्यात् । धीमात्रकोपाधिरिति ।

> धीमात्रकोपाधि-रशेपसाक्षी
> न लिप्यते तत्कृतकर्मलेपै ।
> यस्मादसगस्तत एव कर्मभि
> न लिप्यते किचिदुपाधिना कृतै ॥१०१॥

धीरेव धीमात्र स्वार्थे कप्रत्यय, धीमात्रक उपाधिर्यस्य स्वप्न धीमात्रकोपाधि तत्कृतकर्मलेपै तया धिया कृतानि यानि कर्माणि तेषा लेपै सबन्धै न लिप्यते विशिष्टो न भवति। तत्र हेतु अशेपसाक्षीति, अकर्तृत्वे सति बोद्धृत्वस्यैव साक्षित्वात्, कर्तुरेव कर्मलेपात्, नहि लोकेपि वादिप्रतिवादिकर्मभि सबध्यते साक्षी, तद्वदित्यर्थ । 'असगोह्यय पुरुष'' "असगो नहि सज्जते" इत्यादिश्रुत्यनुसारेणासगत्वाच्च । कृष्या

वागादिना वा केनाप्युपाधिना क्रियमाणकर्मलेपोप्यस्य नास्तीत्याह यस्मा-दसग इति। तत एव असगत्वरूपकारणादेव उपाधिना कृतं शरीरेण वा वाचा वा मनसा वा केनाप्युपाधिना कृतं कर्मभि समीचीनासमीचीन-कर्मभि किंचिदपि न लिप्यते न सबद्धो भवति ॥१०१॥

सगस्तूपाधि-कल्पित, वास्तविकमसगत्व-मित्युपपादयति। सर्वेति।

सर्वव्यापृति-करण लिंगमिद स्याच्चिदात्मन पुस ।
वास्यादिकमिव तक्ष्ण तेनैवात्मा भवत्यसगोयम् ॥१०२॥

चिदात्मन ज्ञानस्वरूपस्य पुस पुरुषस्यात्मन, इद लिंग बुध्यादि-घटित लिंगशरीर, तक्ष्ण, त्वष्टु, वास्यादिकमिव तक्षणकारण द्रव्य-विशेषादिकमिव सर्वव्यापृतिकरण सकलव्यापारासाधारण-कारण, तक्ष्णोपि तक्षणकरणसत्व एव दार्वादि-तक्षणसामर्थ्य न स्वभाविक, तथा-त्मनोपि आज्ञानिकलिंगशरीरसबन्ध एव सकलोव्यवहार। अत एव सुषुप्तौ न व्यवहार लिंगशरीरसबधस्य तदा अभावात्। तेनैव लिंगशरीरसत्वे व्यापृति तदभावे तदभाव इति लोकसिद्धहेतुनैव। अय आत्मा। असग वास्तविक-सकलव्यवहार-सगहीन भवतीत्यर्थं ॥१०२॥

ननु अहप्रतीतिविषयस्यैवात्मत्वात् अहमन्ध अह बधिर अह मूक अहमुच्छ्वसिमि क्षुत्पिपासापीडितोस्मि अह करोमि सुखी दु खीत्यादि-बहुतर-धर्मसबन्धात् असगत्वमनुपपन्न-मात्मन इति चेत्, तेषा सर्वेषा धर्माणा तत्तदुपाधिगतत्वादात्मन कोपि धर्म सासारिक नास्तीति वक्तु उपाधि-धर्मान् विभजते। अन्धत्वेत्यादिना।

अन्धत्व-मन्दत्व-पटुत्वधर्मा
सौगुण्य-वैगुण्य-वशाद्धि चक्षुष ।
बाधिर्य-मूकत्व-मुखास्तथैव
श्रोत्रादिधर्मा न तु वेत्तुरात्मन ॥ १०३ ॥

आदौ बहिरिन्द्रियधर्मानाह। चक्षुष सौगुण्य-वशात् पटुत्व, वैगुण्यवशादन्धत्व मन्दत्व। एव श्रोत्रवैगुण्यात् बाधिर्य मन्दत्व। तत्सौ-गुण्यात् पटुत्व। वागिन्द्रियवैगुण्ये मूकत्व, तत्सौगुण्ये पटुत्व। एव त्वग्घ्राण-रसनरूपेषु ज्ञानेन्द्रियेषु पाणिपादादिषु कर्मेन्द्रियेषु च वेदितव्यम्। एतत्सर्वं

नात्मन । तत्र हेतुमाह वेत्तुरिति। चक्षुरादौ मन्दत्वपटुत्वादिक वर्तमान साक्षिणात्मना वेद्यत इति न वेद्यस्य वेत्तृधर्मत्व सभवतीति भाव । तुरव धारण नैवेत्यर्थ ॥१०३॥

उच्छ्वास-क्षुत्पिपासादे प्राणधर्मत्वमाह। उच्छ्वासेति।

उच्छ्वास निश्वास विजृम्भण क्षुत् प्रस्पदनाद्युत्क्रमणादिका क्रिया ।
प्राणादिकर्माणि वदन्ति तज्ज्ञा प्राणस्य धर्मावशना पिपास॥१०४॥

प्राणादीत्यादिपदेन अपानादीना नागादीना चपरिग्रह । उच्छ्वास प्राणस्य निश्वास अपानस्य विजृम्भण देवदत्तस्य क्षुत कृकरस्य प्रस्पदन प्रकर्षेण चलन व्यानस्य धनजयस्य वा। आदिपदेन उन्मीलनपरिग्रह । तत्तु कूर्मस्य उत्क्रमणमुदानस्य आदिपदेन वमन तदपि तस्यैव। एतानि कर्माणि प्राणादीना तज्ज्ञा वदति। इदमिद कर्म अस्येति विज्ञा इत्यर्थ । एवमशना पिपास क्षुत पिपासा च प्राणस्य धर्मो। अत एव निद्राया क्षुत्पिपासाद्यभाव तदा प्राण अभिमानाभावात ॥१०४॥

यद्यवम धत्वादीना अनात्मचक्षुरादिधर्मत्व कुतो वा अयमात्मा स्वात्मान तद्धमवन्त जानातीति शकायामाह। अन्त करणमिति।

अन्त करणमतेषु चक्षुरादिषु वर्ष्मणि ।
अहमित्यभिमानन तिष्ठत्याभासतेजसा ॥१०५॥

अन्त करण मन एतेषु चक्षुरादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु वागादिकर्मेन्द्रियेषु प्राणादिषु वर्ष्मणि स्थूलशरीरे च आभासतेजसा चित्प्रतिफलन प्रयोज्य तेजसा जीवेनेत्यर्थ । अहमित्यभिमानन अज्ञानप्रयोज्यन तादात्म्यभिमानन तिष्ठति। यत विवेकशून्य आत्मानात्म विवेकशून्य अन्त करण स्वप्रति बिंब गृहीत्वा चेतनीभूय चक्षुरादिक शरीरान्त अहमित्यभिमन्यते अत तद्वश आत्मापि तद्धर्मान अन्धत्वादीन स्वस्मिन कल्पयित्वा अहमन्ध इत्यादि रीत्या व्यवहरतीत्यर्थ । सुषुप्तावन्त करण आत्मप्रतिफलनमपि नास्ति अहमन्ध इत्यादिव्यवहारोपि नास्ति। एव स्वप्न प्रतिफलनसत्वेपि चक्षुरादौ आभासतेजसा अन्त करण न तिष्ठति स्वप्न बाह्यकरणगणस्य लयादित्यपि वेदितव्यम। तेनव स्वप्नपि अन्धत्वादिव्यवहार जाग्रतीव नास्तीति भाव ॥१०५॥

एव बाह्य सर्व ससार अन्त करणमूलक आत्मन इत्युक्त्वा कर्तृत्व-सुखदु खादिक आन्तर तस्यैवेत्याह। अहकार इति।

अहकार स विज्ञेय कर्ता भोक्ताभिमान्ययम्।
सत्त्वादिगुणयोगेना-वस्थात्रितयमश्नुते ॥१०६॥

एव चित्प्रतिबिंब-विशिष्टमन्त करणमेव चक्षुरादौ शरीरेच अह-मित्यभिमानेन वर्तमान अहकार इति विज्ञेय। स इति विधेयप्राधान्या-न्निर्देश। अयमेव कर्ता भोक्ता इत्यभिमानी। अस्य सत्वरजस्तमोरूप-गुणत्रयमय-प्रकृतिकार्यत्वात् सत्वादिगुणयोगेन अवस्थात्रितय जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिरूपावस्थात्रय अय अश्नुते प्राप्नोति रजोगुणयोगेन जागर, सत्वयोगेन स्वप्न, तमसा सुषुप्तिरिति भद। सर्वदा गुणत्रयसत्वेपि तदा तदा तस्य औत्कट्य ज्ञेयम्॥१०६॥

एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे आन्तरे तद्धर्मावित्युक्त्वा सुखदु खयोरपि तद्धर्मत्व-माह। विषयाणामिति।

विषयाणामानुकूल्ये सुखी दु खी विपर्यये।
सुख दु ख च तद्धर्म सदानन्दस्य नात्मन ॥१०७॥

विषयाणा शब्दादीना आनुकूल्य स्वकीयेच्छानुसारेण सप्राप्तौ सुखी, अह सुखीति प्रतीति। विपर्यये प्रातिकूल्येन स्वेच्छाविरोधेन प्रसक्तौ दु खी, अह दु खीत्यभिमान। अत सुख दु ख च तद्धर्म तदिच्छानुरोधित्वा-त्तयो, सदा सर्वदा आनदस्य आनन्दस्वरूपस्य ' आनन्दो ब्रह्म " " विज्ञान-मानन्द ब्रह्म " रसो वै स ' यदेष आकाश ' इत्यादिश्रुतिभ्य, आत्मन न धर्म इत्यनुपपद्यते। युज्यते चैतत् विचार्यमाणे कालातरे य शब्द सुखमजीजनत् स एव कालान्तरे दु ख जनयतीति प्रसिद्ध लोके। तत्र मनोभेद विना नान्यस्य हेतुत्व सुवच विषयस्यैकरूपत्वात् कालस्य च। तेनैव शब्देन पुरुषान्तर-सुखोत्पत्तेर्दर्शनात् तस्मिन्नेव काले अहेतुत्वा-योगात्। मनस्तु पूर्वमिम शब्द अनुकूल व्यजानात् इदानी तु प्रतिकूल मन्यते इति तस्यैव सुख दु ख च धर्म इति॥१०७॥

इदानी श्रुतिप्रसिद्ध सदानन्दत्व आत्मन युक्त्या प्रतिपादयति। आत्मार्थत्वेनेति।

आत्मार्थत्वेन हि प्रेयान् विषयो न स्वत प्रिय ।
स्वत एव हि सर्वेषा आत्मा प्रियतमो यत ॥१०८॥

हि यस्मात्कारणात् विषय स्वत विषयत्वेन हेतुना न प्रिय प्रीति-गोचर किन्तु आत्मार्थत्वेन आत्मन सुख दु खनिवृत्ति वा जनयतीति प्रेयान् प्रेमविषय । यदि स्वत एव विषयत्वेन शब्दादिरूपत्वेन प्रेयान्स्यात् कदापि प्रेयस्त्व न व्यभिचरेत् । त्यजति पूर्वमिष्टत्वेन ज्ञातमपि शब्दादिक पुत्रमित्र-कलत्रादिकञ्च । शरीरमपि दण्डयन्ति प्राण निरन्ध्यन्ति मनश्च लयमापादयन्ति किमन्यद्, आनन्दमयकोशत्वेन प्रसिद्ध अज्ञानमपि भञ्जयन्ति । तत्र कारण इतरत्र आनन्दरूपत्वाभाव आनन्द-प्रयोजकत्वस्याप्यनियतत्वम् । आत्म-नस्तु आनन्दरूपत्वस्य स्वत सिद्धत्वात् सर्वदा प्रियतमत्व, उक्त हि "मा नभूव हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यते" इति । कदापि माभूवमिति न, अपितु सर्वदा भूयासमिति तदर्थ । तत्तु आत्मन एवस्यैव युज्यते, स्थूल स्वप्ने न भासते सूक्ष्म सुषुप्तौ न, कारण न समाधौ । शब्दादि-विषयाश्च न सुषुप्तिसमाध्यो । यदा स्थितिस्तेषा जागरस्वप्नयो तदापि नैयत्येन आनन्दजनकत्वाभाव । इदमुपपादितमधस्तात् । अत सर्वा-वस्थासु अनुवर्तमान विषयाद्यभावेपि सकलप्राणिसिद्धतया सुषुप्तौ, ज्ञान्यनुभवेन समाधौ च आनन्दरूपत्वेन अनुभवगोचर आत्मा स्वत एव निरुपाधिकतया सर्वेषा प्राणिना प्रियतमो मत , हि यस्मात् ॥१०८॥

तत आत्मा सदानन्दो नास्य दु ख कदाचन ।
यत्सुषुप्तौ निर्विषय आत्मानन्दोनुभूयते ।
श्रुति प्रत्यक्षमैतिह्य अनुमान च जाग्रति ॥१०९॥

तत सर्वदा सर्वप्राणिप्रियतमत्वात् आत्मा सदानन्द सर्वदाप्यानन्द-स्वरूप । अस्य दु ख आनन्दस्वरूपस्य, कदाचन कदापि नास्तीत्यर्थ । तत्रा-नुभव प्रमाणयति यदिति । यस्मात्सुषुप्तौ अवस्थाया, निर्विषय आनन्दहेतु-त्वेनाभिमत-शब्दस्पर्श-रूपरस-गन्धादि-सकलविषय-सम्बन्धनिर्मुक्त , आत्मा-नन्द स्वरूपानन्द स्वभावसिद्ध अनुभूयते, सर्वैरपीति शेष । अस्यानुभवस्य देहात्मानुभववद्भ्रान्तित्व वक्तव्यमित्याह श्रुतिरिति । "एषोस्य परम आनन्द " "एषास्य परमा सम्पत्" इति सौषुप्तानन्दस्यैव अज्ञानि-

परमानन्दत्वसंकीर्तनात् । युक्तं ह्येतत् वैषयिकानन्दं साम्यं अयं निरामय इति । अत एव किल सार्वभौमोपि सहस्रशः विषयान् लब्धुं भोक्तुं समर्थोऽपि निद्रां विना जीवितुं न प्रभवति । तत्र कारणं स्वरूपानन्दस्य दुःखालिप्तत्वं । तदुक्तं "को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति । आकाशः आकाशवन्निर्लिप्तः इत्यर्थः । सुषुप्तौ यद्यपि तमसा आव्रियते सुखं, अथापि जाग्रत्स्वप्न-सुखापेक्षया तस्य परमत्वे, किं वक्तव्यं तस्मिन् तमस्यपि ज्ञानेन नाश्यमाने आवरणनिवृत्या मिहिका-विगमे भ्राजमानः सूर्य इव स्वयं प्रकाशमानः आत्मानन्दः ईदृगिति । एवं, श्रुतिः, प्रत्यक्षं साक्षिप्रत्यक्षं सर्वजनसिद्धं, ऐतिह्यं अभियुक्तानां वचनं, अनुमानं आत्मा सदानन्दस्वरूपः सदा निरतिशयप्रेमास्पदत्वात् यन्नैवं तन्नैवं, यथा शब्दादिः इत्यादि च जाग्रति प्रमाणानि आत्मनः सदानन्दत्व-विषये ॥१०९॥

एवमियता प्रबन्धेन अनात्मनः स्थूलदेहं शब्दादिविषयान् सूक्ष्मदेहं च विभज्य तद्धर्मांश्च निर्धर्मकासङ्गात्म-तत्वप्रतिपत्यर्थं विविच्य इदानीं उक्तानां अनात्मनां हेतुं कारणदेहं निरूपयितुमारभते । अव्यक्तेति ।

अव्यक्तनाम्नी परमेशशक्तिः अनाद्यविद्या त्रिगुणात्मिका परा ।
कार्यानुमेया सुधियैव माया यया जगत्सर्वमिदं प्रसूयते ॥११०॥

अव्यक्तमिति नाम यस्याः, तस्याः प्रत्यक्षतः अनुपलम्भात् । तत्र हेतुः रूपादिरहितत्वं । परमेशस्य परमेश्वरस्य ब्रह्मणः, शक्तिः अचिन्त्याद्-भुतशक्तिः न विद्यते आदिः यस्याः अनादिः सा च सा अविद्या च । वस्तुतः न विद्यते इत्यविद्या अनाद्यविद्या । त्रयो गुणाः सत्वरजस्तमांसि यस्याः तथाविधः आत्मा स्वरूपं यस्याः त्रिगुणात्मिका । यद्वा त्रयो गुणाः त्रिगुणाः त एव आत्मा यस्याः गुणत्रयस्वरूपेत्यर्थः । परा हिरण्यगर्भादि-स्वकार्येभ्यः परा उत्कृष्टा तत्कारणत्वात् । अव्यक्तनामत्वे हेतुमाह कार्यानुमेया रूपाद्य-भावेन प्रत्यक्षगोचरत्वाभावेपि शब्दादिभिः गगनादिकमिव कार्यलिङ्गेनानु-मेया । एतच्छक्त्यनङ्गीकारे निर्गुणस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वायोगात् निष्कारण कार्योत्पत्ययोगात् स्वादिसकलविकारहेतुत्वेन श्रुत्या प्रतीयमानेक्षण-सकल्पादि-परिणामित्वेन मायायाः सिद्धिरिति भावः । अनध्यवशरणा

अन्यथान्यथा जगदुत्पत्तिं तर्कयन्ति तदसङ्गतमिति सूचयति सुधियेति। तेन सुष्ठुता च धियि श्रुत्यनुसारित्व, तत्सूचित परमेशशक्तिपदेन। तेन सांख्यैरुच्यमान जड स्वतन्त्र प्रधान सत्य जगन्मूलमित्यादिक-मपास्तम् वेदितव्यम्। अत्र श्रुतिरप्यस्ति "माया तु प्रकृति विद्यान्मायिन तु महेश्वरम्" "जीवेशावाभासेन करोति माया ऽविद्या च स्वयमेव भवति" "इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते" इत्याद्या। तथाच सुष्ठु शोभना श्रुत्यनुसारिणी धी यस्य स सुधी तेन सुधिया कार्यानुमेया माया यया इद सर्व जगत् महत्तत्वादि ब्रह्माण्डान्त प्रसूयते तत्कारणनाम शरीरमात्मन इति व्यवहितेन सबन्ध ॥११०॥

तस्या स्वरूपमाह। सन्नापीति।

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो महाद्भुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥१११॥

लोके तावत् अबाधितस्य सत्त्व बाध्यमानस्य असत्यत्व प्रसिद्ध यथा ऋतस्यानृतस्य च। कदापि कस्यापि अप्रतीयमानस्य असत्त्व शशविषाणगगनकुसुमादे। इय तु माया 'भूयश्चान्ते विश्वमाया-निवृत्ति" 'तरत्यविद्या वितता हृदि यस्मिन्निवेशिते। योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नम"। मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य ज्ञानबाध्यत्वेनावगम्यते। अत तस्या आत्म-वत्सत्त्व दुर्वचम्। "नाभावो विद्यते सत" इति गीतायाश्च अस्या ज्ञानानन्तर अभावावश्यभावात् न सत्त्व। ज्ञानात्प्राक् कार्यरूपेण प्रतीय-मानत्वेन तत्परिणामित्वेन अनुमितिविषयत्वेन च न शशविषाणवदसत्त्व सुवचम्। सत्त्वासत्त्वयो व्याप्यवृत्तित्वेन कालभेदेन एकत्र स्वीकर्तु-मनुचितत्वेन नोभयात्मकत्व तस्या। एकैकरूपत्वाभावे उभयात्मकत्वस्य अत्यतासभवाच्च। यथा स्वाप्निकपदार्थाना ऐन्द्रजालिकपदार्थाना च दृष्टनष्टस्वरूपत्वान्मिथ्यात्व सदसद्विलक्षणत्वञ्च तथा अस्या अपीति भाव। उक्त हि "नासतो विद्यते भाव नाभावो विद्यते सत। उभयो-रपि दृष्टोन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभि" इति गीताया। यद्यपि लौकिका पूर्वमुत्पत्तेरत्यन्तमसत घटादेर्भाव, उत्पत्त्यनन्तर सत्त्वेन अभ्युपगतस्य तस्य नाशे अभाव चाङ्गीकुर्वन्ति तदसङ्गतमिति सर्वज्ञेन भगवतैवोक्तम्

अनयोरुभयो अन्त निर्णय तत्त्वदर्शिभि दृष्टइति कथयता। इत्यच इय माया सत् सद्रस्त्वपि न, असद्रस्त्वपि न उभयात्मिका सदसदात्मिका नो। अपितु सत्वासत्वाभ्या निर्वक्तुमशक्यत्वात् अनिर्वचनीयरूपा। यथा सत्वेन वा असत्वेन वा निर्वक्तुमशक्या एव ब्रह्मणो भिन्नत्वेन अभिन्नत्वेन च अनिर्वचनीयेत्याह। ब्रह्मणोत्यतभिन्नत्वे अद्वैतबोधक-श्रुतिविरोधात् लोकेपि शक्ते शक्तिमतोत्यत-भेदाभावाच्च। एवमभिन्नत्वे तस्या बाधायोगात् ब्रह्मण कालत्रयाबाध्यत्वात्। भिन्नाभिन्नत्वे विरुद्धे अत भिन्नापि न अभिन्नापि न उभयात्मिकापि नो भवतीत्यर्थ। एव अनादित्वेन सागा सावयवा न भवति सावयवत्वे जन्यत्वापत्ते। निरवयवत्वे परिणामासभवात् तदपि वक्तुमशक्यम्। अत अनगा अनवयवापि न। उभयात्मिकापि नो सावयवत्व-निरवयवत्वयो एकत्र विरोधादेव। अत सत्वासत्वाभ्या भिन्नत्वाभिन्नत्वाभ्या सागत्वानगत्वाभ्या निर्वक्तुमशक्य रूप यस्या सा अनिर्वचनीयरूपा महाद्भुता अत्यताश्चर्यरूपा ॥१११॥

अस्या अत्यतनिवृत्तिहेतु-सत्वाच्च नासत्वमित्याह। शुद्धाद्वयेति।

शुद्धाद्वय-ब्रह्मविबोधनाश्या
सर्पभ्रमो रज्जुविवेकतो यथा।
रजस्तमस्सत्वमिति प्रसिद्धा
गुणास्तदीया प्रथितै स्वकार्यै ॥११२॥

शुद्ध निर्गुण अद्वय सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदशून्य यद्ब्रह्म तस्य विबोध अभेदेन साक्षात्कार तेन नाश्या तज्जन्यध्वस-प्रतियोगिनी। तत्र दृष्टान्तमाह सर्पभ्रम रज्वा जात अय सर्प इति भ्रम, रज्जुविवेकतो यथा कल्पित-सर्पाधिष्ठानभूतरज्जुसाक्षात्कारेणेव नाय सर्प किंतु रज्जुरित्याकारेण। तेन निर्गुणे अद्वितीये कल्पिताया मायाया अधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारबाध्यत्वमुक्तम्। यदुक्त पूर्वं कार्यानुमेया सुधियैव मायेति तद्विशदयति, तद्धर्म-गुणकार्य-प्रतिपादनमुखेन रजइत्यादिना। तदीया तस्या इमे तदीया मायासबधिन गुणा धर्मा रज तम सत्वमिति प्रसिद्धा। तेषामप्रत्यक्षत्वात् कार्यमुखेन प्रसिद्धिमाह प्रथितैरिति। प्रसिद्धै तत्तद्गुणकार्यै वक्ष्यमाणै ॥११२॥

क्रमेण रजस्तमस्सत्वगुणाना कार्याणि विवक्षन् आदौ रजोगुण-कार्याण्याह। विक्षेपेति।

विक्षेपशक्ती रजस क्रियात्मिका
यत प्रवृत्ति प्रसृतापुराणी।
रागादयोस्या प्रभवन्ति नित्य
दु खादयो ये मनसो विकारा ॥११३॥

मायाया सन्ति तिस्र शक्तय। विक्षेपशक्ति आवरणशक्ति ज्ञानशक्तिश्चेति तत्राद्ययो बन्धकर्तृत्व, तृतीया मोक्षहेतु। तत्र विक्षेप-शक्ति रजस रजोगुणस्य, क्रियात्मिका कार्यरूपा। यदा उद्रिच्यते रज तदा विक्षेपा बहुधा भवन्तीति ज्ञेयमित्यर्थ। यत रज कार्यभूत-विक्षेप-शक्तेरसकाशात् पुराणी अनादिकालसिद्धा प्रवृत्ति ससारहेतुभूता प्रवृत्ति प्रसृता विस्तृता, सा जीवीया वा प्रपचसृष्टिहेतुभूता ईश्वरीया वा भवतु प्रपचसृष्टेरपि विक्षेपशक्तिकार्यत्वात्। तत्रेश्वरस्य शुद्धसत्व-प्रधान-मायोपहितत्वात् तस्या स्वाधीनत्वाच्च न बन्धस्य प्रसक्तिरिति। जीवस्य तु मलिनसत्वप्रधानाविद्योपाधिकत्वात् ज्ञानशक्त रजस्तमोभ्या प्रतिहन्यमानत्वात् उपाध्यधीनत्व तत्कृतबन्धयत्व चेति। रागादय इत्यादिव जीवविषये ज्ञेयम्। अस्या रज कार्यविक्षेपशक्ते सकाशात् रागादय रागद्वेषादिदोषा प्रवृत्तिहेतव नित्य जीवस्य प्रभवन्ति। तत ये मनसो विकारा दु खादय, दु सहर्षतपामर्षादय मनस एव ननु कदाचिदपि निर्विकारस्यात्मन इति बोधयितु मनस इत्युक्त, "काम सकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृति ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व मन एव" इति श्रुते। तत्तादात्म्याध्यासात् जीवे कल्प्यते न वस्तुत तत्र सन्ति "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" "नान्योतोस्ति द्रष्टा" "निष्कल निष्क्रिय शान्तम्" इत्यादिश्रुते ॥११३॥

इदानी रागादय इत्यत्र आदिपदग्राह्यान् रज कार्य-विक्षेपशक्ति-कार्यत्वेन राजसान् धर्मान् तेषा घोरत्वेन दु खहेतुत्व तेषा सततप्रवृत्ति हेतुत्वेन तन्मूलस्य रजस बन्धकत्व चाह। काम इति।

काम क्रोधो लोभदम्भाभ्यसूयाऽहंकारेर्ष्या-मत्सराद्यास्तु घोरा ।
धर्मा एते राजसा पुप्रवृत्ति-र्यस्मादेतत्तद्रजो बन्धहेतु ॥११४॥

काम विषयेच्छा क्रोध तदभिघाते जायमान-मानसवृत्ति कोपाख्या। लोभ अर्थस्य प्राप्तौ तत्सरक्षणमति । दभ धर्मध्वजित्व। अभ्यसूया परोत्कर्षासहन। अहकार स्वोत्कृष्टत्वज्ञान। ईर्ष्या गुणेषु दोषाविष्करण। मत्सर अक्षीयमाण-वस्त्वपरित्यागेच्छा। यथा राजकीयोदपानात् नोदक पा इति वृत्ति । आदिपदेन मद-दर्पादि-परिग्रह । एते लोकद्वयेपि भयहतव अत एव घोरा इत्युक्तम्। यस्मात्कामक्रोधादिविशिष्ट पुमान् न प्रवृत्तेविरमति कदाचिदपि, सर्वदापि यत्किंचित्कुर्वाण एवावतिष्ठते अत एते धर्मा राजसा । रज कर्मणि भारत सजयति इत्युक्तत्वाद्गीताया सर्वदा यत्किंचित्कर्महेतुना एतेषा राजसत्व। प्रवर्तनालक्षणा दोषा ' इति न्यायसूत्र। सर्वतो निवृत्तौ हि सुख। अत्र यस्यापि निवृत्तिप्रयोजकत्वभावाच्च। "लोभ प्रवृत्तिरारम्भ कर्मणामशम स्पृहा। रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ" इत्यपि गीता । यस्मात पप्रवृत्ति एतत् सर्वजनानुभवसिद्ध तत् मायागुणत्वेन कथित रज बन्धहेतु । कार्यकरणसघाताध्यासस्यैव बन्धक-त्वात् अध्यास विना धर्मासभवात रजस बन्धहेतुत्व विज्ञेयम्। न ह्यनध्यस्तात्मभावन देहन कदिचदध्याध्रियते इत्यध्यासभाष्यात् ॥११४॥

इदानी तमस शक्ति आवृति विक्षपशक्तिं प्रसरहतु रावम्-ससारादि-कारण निरूपयति। एषेति।

एषावृतिर्नाम तमोगुणस्य शक्तिर्यया वस्त्ववभासतेऽन्यथा ।
सैषा निदान पुरुषस्य ससृते विक्षेपशक्ते प्रसरस्य हेतु ॥११५॥

यथा शक्त्या वस्तु अन्यथा अवभासते सच्चिदानन्दरूप वस्तु अन्त करणदेहादिरूपेण भासते एषा आवृति आवरण नाम तमोगुणस्य शक्ति । पुरुषस्य ससृते दु खजन्म-जरामरणादिरूपाया, निदान आदि-कारण। भ्रान्त्या विनाशात्मधर्मान् अगमारिणि मन्यते। अत अयथा-वस्त्ववभासरूप-भ्रान्तिहेत्वावरणशक्तिरेव ससारनिदान। तस्या

यस्य दुरत तच्च ततमश्च तस्य अनर्थपर्यवसायिन तमोगुणस्य आवृति महती शक्ति सत्वोत्कर्ष विना दुर्निरसा। विक्षेपशक्त्यपेक्षया प्रवला अत्यत मोहहेतुत्वादिति भाव। आवृति आवरणम् नाम ॥११६॥

श्रवणमनन-निदिध्यासन-जन्यज्ञाननाश्यस्थ तस्या वक्तु सत्रितय-निरस्यदोषहेतुरिय प्रत्यगभिन्न-ब्रह्मणि असभावना अनात्मनि शरीरादौ विपरीतात्मत्वभावना श्रुत्याचार्योक्तार्थे सशयाश्चोत्पाद्य बहुधा मन विक्षिपन्ती पुमास अभासमानस्वस्वरूप कुर्वती नाशयतीत्याह। अभाव-नेति॥

अभावना वा विपरीतभावना सभावना विप्रतिपत्तिरस्या।
ससर्गयुक्त न विमुचति धुव विक्षेपशक्ति क्षपयत्यजस्रम्॥११७॥

अभावना शास्त्रेणोच्यमान जीवब्रह्मैक्य प्रपच मिथ्यात्व च न सभवतीति भावना। नास्तीति भावना वा नास्तिक्यमिति यावत्। विपरीतभावना शरीरादौ आत्मत्वभावना। विप्रतिपत्ति विरुद्धप्रतिपत्ति। सभावना सशयभावनेत्यर्थ। एकधर्मि विशेष्यक-विरुद्धनानाधर्म प्रकारक-ज्ञान सशय इति तल्लक्षणात्। एतत्त्रय अस्या आवरणशक्ते ससर्गयुक्त सबध-युक्त नर। धुव न विमुचति नैव विमुचतीत्यर्थ। तादृश पुमास विक्षेप-शक्ति अजस्र सर्वदा क्षपयति अज्ञश्चाश्रद्धधानश्च सशयात्मा विनश्यति' इति गीतोक्ते॥११७॥

इदानी तमोगुणकार्याणि विशदयति। अज्ञानेति।

अज्ञानमालस्य-जडत्वनिद्रा-प्रमादमूढत्वमुखा-स्तमोगुणा।
एतै प्रयुक्तो नहि वेत्ति किंच-न्निद्रालुवत्स्तम्भवदेव तिष्ठति॥११८॥

अज्ञान उक्तस्याप्यर्थस्याप्रतिपत्ति गीतोक्त एतज्ज्ञानमिति प्रोक्त अज्ञान यदतोन्यथा" इति मानित्वादिक वा। आलस्य अनुद्यम, जडत्व कार्यकरणेष्वपाटव। निद्रा प्रसिद्धा, "अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रेति" सूचिता। परिमग्नावस्थे तमसि सति वस्त्वभाव प्रतीयते तत्त्वमाभाव-प्रत्यय त विषयीकुर्वती वृत्तिर्निद्रा। प्रमाद कर्तव्य कर्म कर्तु सत्यामपि अकरण तस्य, अनवधानता "प्रमादोनवधानता" इति कोशात्। मूढत्व

यथावस्थितविषये अयथावस्थप्रतिपत्ति । आलस्य-जडत्व-निद्राप्रमाद मूढत्वानि मुखानि येषा ते सशयादीना ते तमोगुणा तम कार्याणि। तदुपपादयन्ति, एतै अज्ञानादिभि धर्मं प्रयुक्त विशिष्ट किंचिदपि नहि वेत्ति जानाति। निद्रालुवत् यथा सुप्तो न किंचिद्वेत्ति तथा स्तभवदेव तिष्ठति श्रेयसे किमपि न चेष्टत इत्यर्थ । प्राप्तज्ञायमानताकस्य अज्ञान प्रमाद , प्राप्तकर्तव्यताकस्य अकरणमालस्य इति वा भद ॥११८॥

एव राजसाना तामसाना च धर्माणा अत्यत श्रेयोविघातकत्वकथनेन सत्व गुण सम्यगाश्रित्य तयोर्द्वयोरपि गुणयो अत्यत परित्याग कार्य इत्युक्त भवति। अधर्मोपि जिज्ञास्य परिहारायेति न्यायेनैव तेषामय विवरण। इदानीमुपादेयत्वाय सत्वकार्याणि वक्त सत्वस्वभाव वर्णयति। सत्त्वमिति।

सत्त्व विशुद्ध जलवत्तथापि
ताभ्या मिलित्वा सरणाय कल्पते।
यत्रात्मबिंव प्रतिबिंबित सन्
प्रकाशयत्यर्क इवाखिल जडम् ॥११९॥

तथापीत्युत्तरत्र सत्वात् आदौ यद्यपीति पठितव्यम्। यद्यपि जलवत् यथा जल स्वभावतो निर्मल तथा सत्वगुण विशुद्ध निर्मल एव। तथापि ताभ्या रजस्तमोभ्या मिलित्वा सरणाय ससाराय कल्पते प्रभवति। तस्य विशुद्धि स्पष्टयति यत्रेति। आत्मबिंव आत्मैव बिंव मुखादिवत्। यथा निर्मल जल साभ्रनक्षत्र आकाश प्रतिफलित स्पष्ट भासते यथा वा निर्मले दर्पण मुख तथा शुद्धे सत्वे प्रतिबिंबितस्सन्नात्मा अर्कवत् सूर्यवत् निर्मलदर्पणे प्रतिबिंबितसूर्य इव वा अखिल जड सर्वमनात्मान प्रकाशयति ज्ञातस्वरूप करोति "सत्वात् सजायते ज्ञान" इति स्मृते । 'सर्वद्वारेषु देहेस्मिन् प्रकाश उपजायते। ज्ञान यदा तदा विद्यात् विवृद्ध सत्वमित्युत" इति च॥११९॥

रजस्तमसो सत्वेपि ताभ्यामनभिभूयमानस्य सत्वस्य गुणानाह। मिश्रस्येति।

मिश्रस्य सत्त्वस्य भवन्ति धर्मास्त्वमानिताद्या नियमा यमाद्या.।
श्रद्धा च भक्तिश्च मुमुक्षुता च दैवी च सपत्तिरसन्निवृत्तिः ॥१२०॥

मिश्रस्य सर्वात्मना तमश्शून्यस्य ईषद्रजोमिश्रस्य सत्त्वस्य इत्यर्थ । ताभ्या अभिभूयमानत्वे वक्ष्यमाण-गुणसत्त्वानुपपत्ते । तुशब्द इतरगुणद्वयस्य ताभ्यामनभिभूयमानसत्त्वस्य च व्यावर्तक । अमानिता आद्या येषा अदम्भित्वादीना ते, ते कथिता गीताया "अमानित्व-मदम्भित्व-महिंसा-क्षान्तिरार्जव । आचार्योपासन शौच स्थैर्यमात्मविनिग्रह । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एवच । जन्ममृत्युजराव्याधि-दु खदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिष्वग पुत्रदारगृहादिषु । नित्य च समचित्तत्व-मिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्त-देशसेवित्व-मरतिर्जनसंसदि । अध्यात्मज्ञाननित्यत्व तत्त्वज्ञानार्थदर्शन" इति । तत्र अमानित्व, विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणै आत्मन श्लाघारूप-समान मानित्व तद्राहित्यममानित्व । ख्यातिलाभपूजार्थं स्वधर्मप्रकटन दम्भ तद्रहितत्व अदम्भित्व । त्रिकरण्या परपीडावर्जन अहिंसा । परैरभिभूय-मानस्यापि तान्प्रत्यविकृतचित्तत्व क्षान्ति । मनोवाक्कायाना ऐकरूप्य-मार्जव । प्रणिपात-परिप्रश्न-सेवादिभि आचार्यानुवर्तन आचार्योपासन । बाह्यमलाना मृज्जलाभ्या अतर्मलाना रागादीना मैत्र्यादिवासनया विषय-दोषदर्शनाभ्यासेन च प्रक्षालनया बहिरन्तश्शुचित्व । स्थैर्यं मुक्तिसाधन-प्रवृत्तस्य विघ्नसभवेऽपि तदपरित्यागेन पुन पुनर्यत्नाधिक्यम् । आत्म-विनिग्रह आत्मन देहेन्द्रियादे मोक्षसाधनप्रातिकूल्य-स्वभावनिरोधनेन तदनुकूलतया व्यवस्थापन । इन्द्रियार्थेषु शब्दस्पर्श-रूपादिषु दृष्टानुश्रविकेषु वैराग्य । अनहङ्कार अहमेव सर्वोत्कृष्ट इति गर्वराहित्य । जन्ममृत्यु-जरेति, गर्भवासयोनिद्वारा निस्सरण जन्म, मृत्यु सर्वमर्मच्छेदनरूप , जरा बुद्धिबलतेजोनाशगर्वपरिभवरूपा । व्याधयो ज्वरादय । दु खानि अनिष्ट सयोगेष्टवियोग-जान्याध्यात्मिकादीनि । दोषास्तु वातपित्तश्लेष्माण. मलमूत्रदुर्गन्धरूपाश्च तेषामनुदर्शन पुन पुनरालोचन । असक्ति पुत्रादिषु प्रीतित्याग. । तेष्वनभिष्वग तेषा सुखे दु खे अहमेव सुखी दु खीत्यध्यासाभाव । इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु । नित्य सर्वदा समचित्तत्व हर्षविषादशून्यता । अनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना अहमेव

भगवान्वासुदेव इति निश्चयन अत एव स्वात्मभूते मयि अव्यभि चारिणी ऐकान्तिकी भक्ति । विविक्त शुद्ध चित्तप्रसादको यो देश तत्सेवित्व जनाना वैषयिकाणा ससदि रत्यभाव । आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्त आत्मानात्मविवेकज्ञान अध्यात्मज्ञान तस्मिन्नित्यत्व तत्रैव निष्ठा । त्वपदार्थशोधनैकपरत्वमिति यावत् । पदार्थविवेकपरस्य वाक्यार्थ-ज्ञानाधिगमात् । तत्त्वज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानरूपस्य योऽर्थ फल मोक्ष तस्य दर्शनमालोचनम् । तत्वज्ञानफलालोचन हि तत्साधने प्रवृत्ति स्यादिति भाव । अत्र यद्यपि यमघटकीभूताया अहिसाया नियमघटकस्य शौचस्य च घटनमस्ति तथापि उत्तरत्र नियमायमाद्या इत्यत्र तदुभयातिरिक्तस्यैव ग्रहण सभवतीति बोध्यम् । नियमा "शौचसतोष-तपस्स्वाध्यायेश्वर-प्रणि-धानानि नियमा ' इति सूत्रानुसारेण शौचादय जन्महतन् काम्यधर्मान्निवर्त्य मोक्षहेतौ निष्कामे धर्मे नियमयन्ति प्रेरयन्तीति नियमा इत्युच्यन्ते । तत्र शौच पूर्व निरुक्त । सतोष यथालाभपरितुष्टि । तप कायशोषण तदुक्त योगयाज्ञ-वल्क्ये ' विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्चान्द्रायणादिभि । शरीरशोषण प्राहु तापसा तप उत्तम इति । स्वाध्याय प्रणवगायत्रीप्रभृतीना मन्त्राणा जप । ईश्वरप्रणिधान अभिहिताना अनभिहिताना च सर्वासा क्रियाणा परमेश्वरे फलानपेक्षतया समर्पण । तदुक्त कामतोऽकामतोवापि यत्करोमि शुभाशुभ । तत्सर्वं त्वयि विन्यस्य त्वत्प्रयुक्त करोम्यह इति । फलाभिसध उपघातकत्वमभिहित महद्भि अपिप्रयत्नरापन्न कामेनापहृत तप । न तुष्टये महेशस्य श्वलीढमिव पायसम् ' इति । एतानि पञ्च नियमा । यमा "अहिसासत्यास्तेय ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा ' इति सूत्रानुसारेण अहिसादय पञ्च । तत्र अहिसा विवृता । सत्य सर्वदा अनृतानभि-भाषणम् । अस्तेय परस्वानपहार । ब्रह्मचर्य अष्टविधमैथुनत्याग । अपरिग्रह शरीरस्थितिमात्र-हेतुव्यतिरिक्त-भोगसाधनास्वीकार । यमा आद्या येषा आसन प्राणायाम प्रत्याहारधारणाध्यान-समाधीना तेऽपि समाख्यतानि योगाङ्गानि आदिपदेन गृह्यते । श्रद्धा सर्वश्रेयोनिदान आस्तिक्यबुद्धि । भक्ति सा परापरभेदेन द्विविधा अपरैव साधनभक्ति रित्युच्यते ' भक्त्या सजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलका तनु ' इति भागवतोक्ते । ' श्रवण कीर्तन विष्णो स्मरण पादसेवन । अर्चन वदन दास्य सख्यमात्मनिवेदनम् । " इति नवविधा भक्ति परमप्रेम-

लक्षणाया परभक्तेस्साधन। मुमुक्षुता स्वस्वरूपसाक्षात्कारेण आविद्यकाना अहकारादि देहान्ताना बन्धाना निवृत्तीच्छा। दैवीसंपत्ति सापि गीतासु षोडशाध्याये " अभय सत्वसशुद्धि " इत्यादिना कथिता। (' अभय सत्वसशुद्धि र्ज्ञानयोगव्यवस्थिति । दान दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जव। अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्याग शान्तिरपैशुन। दया भूतेष्वलोलुप्त्व मार्दव ह्रीरचापल । तेज क्षमा धृतिश्शौच अद्रोहो नातिमानिता। भवति सपद दैवीमभिजातस्य भारत। ' इति) तत्राभय नाम इष्टानिष्टसयोग वियोगहेतु दर्शनजन्य यद्दु खभय तद्राहित्य, यद्वा शास्त्रोपदिष्टार्थे सदेह विनानुष्ठाननिष्ठत्व। सत्वस्यात करणस्य सम्यक्छुद्धि निर्मलता सत्वसशुद्धि । शुद्ध सम्यक्त्व नाम भगवत्तत्वस्फूर्तियोग्यत्व। शास्त्राचार्योपदेशाभ्या आत्मतत्वावगति ज्ञान। अवगतस्यार्थस्य चित्तैकाग्रतया स्वानुभवारूढत्वापादन योग । तयोर्विशेषणावस्थिति सदा तन्निष्ठता ज्ञानयोगव्यवस्थिति । यथाधिकार स्वद्रव्यस्य पात्र प्रतिपादन दान। बाह्येन्द्रिय-सयमो दम । श्रौत अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि स्मार्तश्च देवयज्ञ पितृयज्ञ भूतयज्ञ मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधो यज्ञो यज्ञ, ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्ते । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञ अदृष्टार्थमृग्वेदाद्यध्ययनरूप । तप शारीरादिभेदेन त्रिविध। ' देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजन शौचमार्जव। ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीर तप उच्यते। अनुद्वेगकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत्। स्वाध्यायाभ्यासन चैव वाङ्मय तप उच्यते। मन प्रसाद सौम्यत्व मौनमात्मविनिग्रह । भावसशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते " इति। अवक्रत्वमार्जव मनोवाक्कायवृत्तीनामैकरूप्यमिति यावत्। परपीडावर्जनमहिंसा। यथादृष्टवचन सत्य। परैराक्रोशे ताडन वा कृते सति सद्य प्राप्तस्य क्रोधस्य तत्कालमुपशमन अक्रोध । दानस्य प्रागुक्ते त्यागो दु ससर्गपरित्याग । शान्तिरतरिन्द्रियोपरति । परदोषप्रकाशन पैशुन तदभावोऽपैशुनम्। दु खितेषु भूतेषु तदीयदु खा सहिष्णुत्व दया। अलोलुप्त्व अलोलुपत्व इन्द्रियाणा विषयसन्निधानेऽप्यविक्रियत्व इति यावत्। पवर्णलोप आर्ष । अलोलुप्त्वमिति वा पाठ। मृदुत्व मार्दव साधुजनसङ्गपरतेत्यर्थ । अकार्यकरणे लज्जा ह्री। वृथाचेष्टाराहित्य अचापल। प्रागल्भ्य तेज स्त्रीबालादिमूढजनै अनभिभवनीयत्वमित्यर्थ । सत्यपि सामर्थ्ये परिभवहेतु प्रति क्रोधानुत्पत्ति

क्षमा। उत्पन्नस्य क्रोधस्य सद्यस्शमनमत्राध इति ततो भद । दु ग्यादिभि
सीदत चित्तस्य स्थिरीकरण धृति । वाह्यातरशुद्धि शौच। परजिघासया
शस्त्राद्यग्रहण अद्रोह । आत्मनि पूज्यत्वातिशयभावना अतिमानिता
तदभावो नातिमानिता। तथा च तत्वाय पूज्यपुनश्रत्वमुप ग्ध्यते। त
एते षड्विंशतिरभयादयो धर्मा देवयोग्य-सात्विक शुभवासनाऽपसर्पात्त
शरीरारम्भकाल पुण्यकर्मभि अभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य पुरुपस्य भवति
निष्पद्यन्ते। त विद्यापमणी समन्वारभते पूर्वप्रज्ञा च पुण्य पुण्यन
कर्मणा भवति पाप पापनति श्रुतेरिति भाव । असन्निवृत्ति असत
ब्रह्मव्यतिरिक्तात निवृत्ति । यद्वा नाविरतो दुश्चरितात इतिश्रुते
अवृजिनत्वमथ ॥१२०॥

एव रजस्तमसो सर्वेपि ताभ्यामनभिभवनीय-सत्वधमानुक्त्या
ताभ्या मुतराममस्पृश्यमान सत्वधर्मानाह। विशुद्धति।

विशुद्धसत्वस्य गुणा प्रसाद
स्वात्मानुभूति परमा प्रशान्ति ।
तृप्ति प्रहप परमात्मनिष्ठा
यया सदानन्दरस समृच्छति ॥१२१॥

विशुद्धत्व च रजस्तमोशवल्तित्व। कवलस्त्वस्य गुणा काय
भूतधर्मा प्रसाद मनोनमल्य। आवरकस्य तमस विक्षपकस्य रजगश्च
अभावात अप्रतिबन्ध स्वात्मानुभूति । यदातमसाक्रिगते आत्मतत्व तदा
तस्य स्पष्टमभानात अन्नमयादीना भान। कवलसत्वे तु स्वस्वरूप
निष्प्रयूह अनुभूयत इति भाव । अत एव परमा निरतिशया प्रकृष्टा
शान्ति । वक्ष्यते चोत्तरत्र कस्ता परानन्दरसानुभूति उत्सज्य शून्यपु
रमत विद्वान । चन्द्र महाह्लादिनि दीप्यमान चित्र दुमालोकयितु
क इच्छन् इति। पूर्व साधकदशाया प्रयत्नन सपाद्यमाना शान्ति
आत्मदर्शन स्वभावभूता भवतीति भाव । अत एव फल्गुप्रपच सचारा
भावात मनस तृप्ति अलबुद्धि निरकुशा। प्रहप साधनानधीन स्वय
सवदा स्फुरदानद । यद्वा कृत कृत्य प्रापणीय प्राप्त इत्यव स्वात्मान
धन्य मन्वा हृष्यतीति प्रकृष्टो हप । यया सदानदरस समृच्छति सम्यगश्नुते

सा परमात्मनिष्ठा परमात्मन्येव नितरा स्थिति । स्वरूपानन्दविलोकनेन मनो व्युत्थातुमशक्त लीन निर्विकल्पक-समाधिमनुभवतीति भाव ॥१२१॥

इदानी गुणत्रयमयस्य मायाविद्यादिशब्दैरभिहितस्य अव्यक्तस्य कार्यानुमेयस्य स्थूलसूक्ष्मादिसकलकार्यहेतुत्वात् ज्ञाननाश्यत्वाच्च शीर्यत इति व्युत्पत्त्या कारणशरीरत्व च वदन् अव्यक्तनाम्नीत्यादिना उपक्रान्ता मायामुपसहरति अव्यक्तमेतदिति।

अव्यक्तमेतत्त्रिगुणै-र्निरुक्त तत्कारण नाम शरीरमात्मन ।
सुषुप्तिरेतस्य विभक्त्यवस्था प्रलीन-सर्वेन्द्रिय-बुद्धिवृत्ति ॥१२२॥

अव्यक्त स्वस्वरूपत साक्षादस्पष्ट। एतत्त्रिगुणै त्रयश्च ते गुणाश्च त्रिगुणा एते च ते त्रिगुणाश्च एतत्त्रिगुणा, कामक्रोधाज्ञाना-सूया-मानित्वादिभि-र्धर्मैरनुमेयै रजस्तमस्सत्त्वगुणै, निरुक्ता त्रिगुणात्मिका कार्यानुमेया इति पूर्वं कथित कृतनिर्वचनमित्यर्थ । तत् अव्यक्त अविद्यादि शब्दवाच्य आत्मन कारण नाम शरीर। शास्त्रे कारणशरीरमिति प्रसिद्धमित्यर्थ । अस्यासाधारणीमवस्थामाह सुषुप्तिरिति। एतस्य कारणशरीरस्य अव्यक्तस्य। प्रलीनसर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्तिरिति सुषुप्ते-र्विशेषण। सर्वाणि चतानीन्द्रियाणि च सर्वेन्द्रियाणि तानि च बुद्धिश्च सर्वेन्द्रियबुद्धय तासा वृत्तय सर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्तय प्रलीना यस्या सुषुप्तौ सा प्रलीनसर्वेन्द्रियबुद्धिवृत्ति । एतेन सर्वेन्द्रियवृत्तिमत्या जाग्रदवस्थाया केवलबुद्धिवृत्तिमत्या स्वप्नावस्थायाश्च व्यावृत्ति कृता। विभक्त्यवस्था विभाजकावस्था। अज्ञानस्य अवस्थात्रये सत्त्वेपि इतरावस्थयो स्वेत-रसाधारणत्वात् स्वमात्रस्य सुषुप्तिरसाधारण्यवस्थेति भाव ॥१२२॥

अन्तिमपादार्थं अनुभवेन स्पष्टयति। सर्वेति।

सर्वप्रकार-प्रमिति-प्रशान्ति-
बीजात्मनावस्थितिरेव बुद्धे ।
सुषुप्तिरस्यास्य किल प्रतीति
किंचिन्नवेद्मीति जगत्प्रसिद्धे ॥१२३॥

सर्वे प्रकारा प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादय यासा प्रमितीना तासा प्रकर्षेण शान्ति प्रशान्ति उपरम यत्र सुषुप्तौ सा सर्वप्रकार-प्रमिति-प्रशान्ति । तर्हि परदिने व्यवहार कथमिति चेत् तत्राह बीजात्मनेति । बुद्धेरन्त करणस्य बीजात्मना संस्कारात्मना कारणाज्ञानात्मनेत्यर्थ । अवस्थितिरेव न स्वकार्यवृत्त्यात्मनावस्थिति तदेत्येवकारेण प्रतीयते । सैव सुषुप्ति । तदा सर्वप्रकारज्ञानाभावे सर्वानुभव प्रमाणयति । अत्र सुषुप्तिविषये । अस्य सुप्तप्रबुद्धस्य जीवस्य किंचिन्न वेद्मीति आगामीति प्रतीति । किल प्रसिद्धा इत्यर्थ । यदि बुद्धिकार्यभूता वृत्ति स्यात् तदा किंचिन्न वेद्मीति प्रतीतिर्न स्यात् जाग्रत्स्वप्नयोस्तथाप्रतीतेरभावादिति भाव । अनुभवे विवदमान प्रत्यह जगत्प्रसिद्धेरिति । तथाच सर्व-प्रसिद्धप्रतीतौ विवादोऽसगत इत्यभिप्राय ॥१२३॥

इदानी आत्मानात्मविवेचनार्थं प्रतिपिपादयिषित अनात्मान-मुपसहरति । देहेति ।

देहेन्द्रिय-प्राणमनोहमादय
सर्वे विकारा विषया स्सुखादय ।
व्योमादिभूतान्यखिल च विश्व
अव्यक्तपर्यन्त-मिदह्यनात्मा ॥१२४॥

देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणश्च मनश्च अह च देहेन्द्रिय-प्राणमनोहम आदय येषा बुध्यादीना विकाराणा ते सर्वे विकारा भौतिका पदार्था । विषया शब्दस्पर्श-रूपरसगधा । सुखादय सुख आदिर्येषा दु खमोह-सकल्पादि-वृत्तीना भयाताना मन परिणामाना ते सुखादय । व्योम आकाश आदि येषा तानिपृथिव्यन्तानि-भूतानि । किं बहुना इद परिदृश्य-मान अव्यक्तपर्यन्त अखिल समस्त, विश्व जगत्, अनात्मा । एतेन कोऽसावनात्मेत्यस्य उत्तर दत्तम् ॥१२४॥

अन्तिमकार्य-प्रभृति आदिमपरिणाम्युपादान-पर्यन्ता सर्व अनात्मे-त्युक्तम । तद्वैपरीत्येन आदिम-परिणाम्युपादानात् अन्तिमकार्य-पर्यन्त सर्व तथेति दार्ढ्यार्थ वदन् तस्य मिथ्यात्वमपि कथयति । मायेति ।

माया मायाकार्यं सर्वं महदादि देहपर्यन्तं ।
असदिदमनात्मतत्वं विद्धि त्वं मरुमरीचिकाकल्पम् ॥१२५॥

माया मूलप्रकृति, महत् महत्तत्व "तदैक्षतेति" श्रुतिसिद्ध ईक्षण तदादि यस्य देहपर्यन्तस्य मायाकार्यस्य तन्महदादि। अहकार ईश्वर-सकल्प "सोऽकामयतेति" श्रुतिसिद्ध। तत पच सूक्ष्मभूतानि, तत पचीकृतानि स्थूलभूतानि, तत ब्रह्माण्ड, तत्र चतुर्दशभुवनानि तदतर्वर्ति-स्थूलदेहादय एतत्सर्वं देहपर्यन्त मायाकार्यं त्व इद माया मायाकार्यं च अनात्मतत्व आत्मव्यतिरिक्तपदार्थं कोसावनात्मेति प्रश्नोत्तरविषय असत् सद्रूपात्मभिन्न। अत एव पूर्वोक्त-शुद्धाद्वय-ब्रह्मविबोध-नाश्यत्वादि-हेतुना मरुमरीचिकाकल्प मृगतृष्णिकासदृश दृष्टनष्टस्वरूपत्वेन मिथ्या-भूत विद्धि जानीहि। घर्मकाले मरुभूमौ मिहिरमरीचय पतिता महावारिप्रवाह-बुद्धि जनयन्ति। वस्तुतस्तु विशेषदर्शने तत्र जल किंचिदपि नास्ति। तथा ब्रह्मज्ञानात्प्राक् माया तत्कार्यं च भासते। तत्साक्षात्कारे च प्रबोधे स्वप्नवत् सर्वं सहमूल विनश्यतीति दृष्टनष्टस्वरूपत्व तेषा, ततो मरुमरीचिकायन्मिथ्यात्व। मरुषु मरीचिका मरुमरीचिका। उक्तार्थ-मिद पदम् ॥१२५॥

एवमनात्मान निरवशेषमुक्त्वा परम क आत्मा इति प्रश्नस्य उत्तरवक्तुमारभते। अथेति।

अथ ते सप्रवक्ष्यामि स्वरूप परमात्मन ।
यद्विज्ञाय नरो बधान्मुक्त कैवल्यमश्नुते ॥१२६॥

अथशब्द अनात्मप्रतिपादनानन्तर्यार्थक। यत्परमात्मस्वरूप विज्ञाय साक्षात्कृत्य, नर विद्याधिकारी पुरुष, बन्धात् अहकारादिदेहान्ताद् बन्धात् मुक्त त्यक्ततत्तादात्म्याध्यास. कैवल्य सर्वोपाधिसबध-विनिर्मुक्तत्वेन कैवलदृप्रूपत्व निर्भेदसच्चिदानन्दरूपत्व च अश्नुते प्राप्नोति। तत् परमात्मन स्वरूप याथात्म्य ते तव सप्रवक्ष्यामि सम्यक् स्पष्ट प्रायेण विस्तरेण वक्ष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थ ॥१२६॥

आत्मान वक्तु प्रक्रमते। अस्तीति।

अस्ति कश्चित् स्वय नित्यमहप्रत्यय-लम्बन ।
अवस्थात्रय-साक्षी सन् पचकोशविलक्षण ॥१२७॥

स्वय, सत्तास्फूर्तिविषये परानपेक्ष, अहप्रत्यय-लम्बन अहमाकार-वृत्तिमन्मनस्तदात्म्यापन्नतया अहवृत्तेराश्रय । अहप्रत्यय अहवृत्ति लम्बन विषयग्राहिणी यस्य स अहप्रत्यय-लम्बन अहवृत्तिविषय इत्यप्यर्थ । अवस्थात्रयसाक्षी सन् जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिरूपावस्थात्रय-साक्षाद्द्रष्टा सन् । पचकोशविलक्षण अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमय-व्यतिरिक्त । स नित्य सर्वदा कश्चिदस्ति स एव आत्मेति शेष । अत्र कालत्रया-बाध्यत्वरूप-सद्रूपत्वमुक्त ॥१२७॥

अवस्थात्रय-साक्षित्वमुपपादयति । य इत्यादिना ।

यो विजानाति सकल जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिषु ।
बुद्धि-तद्वृत्ति-सद्भाव अभावमहमित्ययम् ॥१२८॥

इदमिद पश्यामि अनुमिनोमि शब्दात् प्रत्येमि स्मरामीत्यादि-प्रकारेण जाग्रत्स्वप्नयो बुद्धितद्वृत्तिसद्भाव । नकिंचिदवेदिषमिति सुषुप्त्यनन्तरकालिक-स्मृत्यनुसारेण सुषुप्तौ बुद्धितद्वृत्यभाव च यो विजानाति सकल जाग्रद्भावान् स्वाप्नपदार्थान् सुषुप्ताविज्ञान च अहमह इद जानामि अज्ञासिष ज्ञास्यामीत्यनुभवात् । अयमात्मा इत्यन्वय ॥१२८॥

इतरावेद्यत्वेन सर्वद्रष्टृत्वेन च ज्ञानस्वरूपत्वमाह । य पश्यतीत्यादिना ।

य पश्यति स्वय सर्व य न पश्यति किचन ।
यश्चेतयति बुद्ध्यादि न तद्य चेतयत्ययम् ॥१२९॥

य पश्यति स्वय सर्व "नान्योतोस्ति द्रष्टा" इति श्रुते । य न पश्यति किचन "न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मन" "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवै" "नैव वाचा न मनसा प्राप्तु शक्यो न चक्षुषा" इत्यादिश्रुतिभ्य । य बुध्यादि जड चेतयति स्वप्रति-फलनेन चेतनवत्करोति । तत् बुध्यादि य न चेतयति स्वत चेतनत्वात् ।

जड हि स्वकार्यार्थं चेतनमपेक्षते न चेतनस्य पराकाक्षा। अयमात्मा इत्यन्वय ॥१२९॥

येन विश्वमिद व्याप्त य न व्याप्नोति किंचन।
अभारूपमिद सर्वं य भान्तमनुभात्ययम् ॥१३०॥

सर्वोपादानतया येन सर्वान्तरेण इद विश्व जगत् व्याप्त विशेषेणाप्तम् सवन्द। किंचन किमपि वस्तु यमात्मान न व्याप्नोति अस्य सर्वस्य ग्राह्यत्वात् "विष्टभ्याहमिद कृत्स्न एकाशेन स्थितो जगत्" "विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह" "पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवि" इति स्मृतिसूत्रश्रुतिभ्य, "ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य" इत्यादिश्रुतेश्च। अभारूप अप्रकाशरूप जडमित्यर्थ। इद सर्वं चिद्रूप य भान्त अनुभाति "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं" इति श्रुते अयमात्मा इत्यन्वय। अत्र सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेति श्रुत्युक्त आनन्त्य देशपरिच्छेदशून्यत्वकथनेन कथित बोध्यम् ॥ १३० ॥

यश्चेतयति बुध्यादि इत्युक्त विवृणोति। यस्येत्यादिना।

यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधिय।
विषयेषु स्वकीयेषु वर्तन्ते प्रेरिता इव ॥१३१॥

"केनेषित पतति प्रेषित मन केन प्राण प्रथम प्रैति युक्त। केनेषिता वाचमिमा वदन्ति चक्षुश्श्रोत्र क उ देवो युनक्ति" इति पृष्ट्वा "श्रोत्रस्य श्रोत्र मनसो मनो यद्वाचो ह वाच स उ प्राणस्य प्राण चक्षुषश्चक्षु" इत्युत्तरितमर्थमाह यस्य आत्मन सन्निधिमात्रेण अभिमानरूप-सम्बन्ध-वशात्। देहेन्द्रियमनोधिय अत्र देहशब्देन वाक्पाणिपादादीनि कर्मेन्द्रियाणि गृह्यते। इन्द्रियपदेन श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि मन अन्त करण। धी धर्मी न बुद्धि। स्वकीयेषु विषयेषु वचनादानगमनादिषु श्रवणदर्शनस्पर्शनादिषु सङ्कल्पनविकल्पनादिषु लौकिकवैदिक-कार्येषु च प्रेरिता इव स्पष्ट जडाना स्वतो व्यापाराभावात्। वर्तन्ते स आत्मा इत्यन्वय ॥१३१॥

अहङ्कारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादय।
वेद्यन्ते घटवद्येन नित्यबोधस्वरूपिणा ॥१३२॥

दृश्यस्य द्रष्टृधर्मत्वाभावात् अहंकारादि-देहान्ता पञ्चकोशा। विषया शब्दादय, सुखादय तत्प्रयोज्याश्च। नित्यबोधस्वरूपिणा स्वत-स्सिद्ध-ज्ञानस्वरूपेण येन घटवत् घट इव वेद्यन्ते ज्ञायन्ते। स आत्माऽऽइत्यन्वय। तेन सुखादीना दृश्यत्वात् द्रष्टृधर्मत्व नास्तीत्यसगत्वमुक्तमात्मन। अहंकारादि-देहान्ताना पञ्चाना कोशाना वेद्यत्वकथनेन सूत्रस्थानीय-प्रथम-श्लोकोक्त पञ्चकोशविलक्षणत्व सग्रहेण कथितम्। इदमुत्तरत्र स्पष्ट-यिष्यते "देहोऽयमन्नभवन" इत्यादिना॥

एषोऽन्तरात्मा पुरुष पुराणो निरन्तराखण्ड-सुखानुभूति।
सदैकरूप प्रतिबोधमात्रो येनेषिता वागसवश्चरन्ति॥१३३॥

येन इषिता सन्निधिमात्रेण प्रेरिता वाक्वागसवश्च वागसव। इह सर्वस्य कार्यकरणसघातस्योपलक्षण। वाक् असव इति भिन्न वा पद। वागिन्द्रिय प्राणादयश्चरन्ति शब्दोच्चारणोच्छ्वास-निश्वासादीनि कर्माणि स्वकीयानि कुर्वन्ति। एष अन्तरात्मा लोकसिद्धाना श्रुत्यापि ब्रह्म-प्रतिपत्तिहेतुत्वेन अन्नमयाद्यानन्दमयान्ताना कोशाना कल्पिताना बाह्याना कल्पनाधिष्ठानत्वेन सर्वानुगततया मृच्छिद्र-सर्प-दण्ड जलधारादिष्विव रज्जुर्भासमान अन्तरात्मा। पुरुष पूर्ण पुरि शरीरे शेत इति वा पुरुष। पुराण पुरापि नव एव सनातन। निरन्तराखण्डसुखानुभूति निरन्तर निरवधिक अत एव अखण्ड अपरिच्छिन्न यत्सुख आनद या च निरन्तरा अखण्डा च अनुभूति "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" इति श्रुते तत्स्वरूप। सदैकरूप निर्विकार इत्यर्थ। प्रतिबोधमात्र बोधे बोधे प्रतिबोध सीयत इति मात्र सकलबुद्धि-वृत्तिषु अनुगततया काष्ठादिष्विवाग्नि ज्ञात इत्यर्थ। "प्रतिबोधविदित मत" इति श्रुते। ज्ञानस्वरूपत्व निरन्तराखण्ड-सुखानुभूतिरित्यत्रोक्तम्। गुरूपदेशजन्यबोधो वा प्रतिबोध तत्र विषय इत्यर्थ गुरुणाप्रतिबोधित इति प्रसिद्धे। सुप्त-प्रतिबुद्ध इति प्रसिद्धे अविद्यास्वाप-नाशक महावाक्यजन्याखण्डाकार-वृत्तिरूपबोध प्रतिबोध तत्र विषय इति वार्थ॥१३३॥

"सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीर, नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण "अवस्थितेरिति काशकृत्स्न" इति सूत्रानुसारेण

च परमात्मन एव जीवभावेनावतिष्ठमानत्वात् शोधिततत्पदार्थत्वेन आत्मानमभिधाय तत्पदार्थत्वेन "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इत्यादि-श्रुत्यभिप्रेतमर्थमाह । अत्रैवेत्यादिना ।

अत्रैव सत्वात्मनि धीगुहाया
अव्याकृताकाश उरुप्रकाश ।
आकाश उच्चै-रविवत्प्रकाशते
स्वतेजसा विश्वमिद प्रकाशयन् ॥१३४॥

अत्रैव साधकशरीर एव सत्व आत्मा यस्या धीगुहाया सा सत्वात्मा सत्वप्रधाना या धी सैव गुहा। गूह् सवरणे इति धातुना, विज्ञानमय-कोशत्वेन आत्मान सवृणोतीति तस्या धीगुहाया। उपादानत्वेन अनुस्यूत म अव्याकृताकाश माया तस्मिन् अव्याकृताकाशे। उरुप्रकाश उरु अधिक प्रकाश ज्ञानरूपतया सर्वावभासकत्वात् "तद्देवा ज्योतिषा ज्योति" इतिश्रुते । आकाश परमात्मा स्वतेजसा सूर्यादि-सकल-ज्योति-रवभासक-ज्ञानरूप-प्रकाशेन "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध" इतिश्रुते । इद विश्व दृश्य सर्वं । प्रकाशयन् स्फोरयन् रविवत् सूर्यवत् । उच्चै प्रकाशते सर्वोत्कर्षेण भासते । उच्चै-रविवदिति वान्वय आकाशमध्यवर्ति-सूर्य-इव इत्यर्थं । एतेन पूर्वश्लोके "एषोतरात्मा पुरुष" इत्यत्र कथित पुरि शरीरे शेत इत्यर्थ अत्रेति स्थूलशरीरे धीगुहायामिति सूक्ष्मशरीरे अव्याकृताकाश इति कारणशरीरे प्रकाशत इति वचनात् विवृत । तद्वत् सकलदिगवस्थित-वस्तुभासकत्व गगनतलमध्यवर्ति-रवे प्रसिद्ध । तद्वत् सर्वान्तर आत्मा सकलवस्त्ववभासक इति भाव ॥१३४॥

ज्ञाता मनोहकृति-विक्रियाणा देहेन्द्रिय-प्राणकृत-क्रियाणा ।
अयोग्निवत्ताननु वर्तमानो नचेष्टते नो विकरोति किचन ॥१३५॥

मनोहकृतिविक्रियाणा मनश्च अहकृतिश्च मनोहकृती तयोर्विक्रिया तासा ज्ञाता कामसकल्पादीना मनोविक्रियाणा गर्वदर्पादीना अहकार-विकाराणा आन्तराणा ज्ञाता। तथा बाह्याना देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणा देहश्च इन्द्रियाणि च प्राणश्च देहेन्द्रियप्राणा तै कृता क्रिया । देहशब्देन कर्मेन्द्रियाणा विवक्षितत्वात् वचनादीना चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापाराणा

दर्शनश्रवणादीना प्राणव्यापारस्य उच्छ्वास-निश्वासादेश्च ज्ञाता इत्यर्थ । सकलान्तरबाह्य-विकारसाक्षिणस्तस्यनिर्विकारत्वमाह अयोग्नि-वदित्यादिना। अग्निरिवाग्निवत् यथाग्नि दीर्घ वा वर्तुलं वा अय. अनुवर्तमान. तथा तथा व्यवह्रियते न वस्तुत दीर्घवर्तुलतादिभाक् एवं तान् मनोहङ्कृति-देहेन्द्रियप्राणान् अनुवर्तमान व्यापित्वेन स्वच्छत्वेन च सर्वत्र प्रतिबिम्बमानोपि तत्तद्व्यापारवत्वेन व्यवह्रियमाणोपि वस्तुतः न चेष्टते। स्वय न विक्रियते। नो विकरोति किंचन कुत्रापि विक्रियां नोत्पादयति च। सूर्यस्येव सान्निध्यमात्रात् जडप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मन न तु किंचिद्व्यापारवत इति भाव ॥१३५॥

तमेवार्थं सहेतुक विशदयति। न जायत इति।

न जायते नो म्रियते न वर्धते
न क्षीयते नो विकरोति नित्य ।
विलीयमानेपि वपुष्यमुष्मिन्
न लीयते कुम्भ इवाम्बर स्वयम् ॥१३६॥

जायतेस्ति विपरिणमते वर्धते अपक्षीयते नश्यतीति जनन-स्थिति-विपरिणाम-वृद्ध्यपक्षयविनाशा शरीरादे दृष्टा षड्विकारा । अय परमात्मा नित्य उत्पत्तिविनाशादिशून्य अत न जायते नोत्पद्यते, नो म्रियते न नश्यति अत आद्यन्तविकारशून्यत्वात् न वर्धते न वृद्धिरूपविकार-वान्भवति, एव न क्षीयते अपक्षयरूप-विक्रियावान्न भवति। उत्पत्त्ये-रभावात् तदनन्तरकालिक-स्थितिरपि नैवास्ति। नित्यत्वेन निरवयव-त्वात् विपरिणामो नास्तीति भाव। स्वय विक्रियावत एव अन्यत्र विकारहेतुत्वात् सर्वविध-विकारशून्य नो विकरोतीति पूर्वश्लोकार्थ सहेतुकतया कथितोत्रेति मन्तव्यम्। अन्यत्र विक्रिया नोत्पादयतीत्यर्थ.। अमुष्मिन्वपुषि शरीरे विलीयमानेऽपि नश्यत्यपि कुम्भे नश्यत्यम्बरमिव आकाशमिव स्वय न लीयते स्वत परतोवा विकारो नास्तीति भावः ॥१३६॥

सम्यग्ज्ञानार्थ　　विज्ञानात्म-परमात्मनो　　स्वरूपमेकीकृत्याह। कृतीति।

प्रकृति-विकृतिभिन्नः शुद्धबोधस्वभावः
सदसदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः।
विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्था
स्वहमहमिति साक्षात्साक्षिरूपेण बुद्धेः ॥१३७॥

प्रकृतिरविद्या, विकृतय आकाशादय तद्भिन्न कार्यकारणव्यतिरिक्त इत्यर्थः। शुद्धबोधस्वभाव शुद्ध निर्विषय य बोध, ज्ञान तदेव स्वभाव स्वरूप यस्य स केवलदृग्रूप इत्यर्थः। इद प्रत्यक्षादिप्रमेय सत् तेजआदि मूर्त असत् अमूर्त आकाशवाय्वादिक अशेष समस्त भासयन् प्रकाशयन् निर्विशेष. निर्धर्मक। परमात्मा जाग्रदादिषु जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्त्यादिषु अवस्थासु बुद्धे साक्षिरूपेण सुषुप्तावपि बीजात्मना बुद्धे सत्वात्। अहमहमिति साक्षात् प्रत्यक्तया विलसति प्रकाशते॥१३७॥

अभेदेन परमात्मविज्ञाने मनो-नियमन तद्द्वारा बुद्धिप्रसाद च हेतूकुर्वन् "ब्रह्मसस्थोमृतत्वमेति" इति श्रुत्यर्थं शिष्य प्रत्युपदिशति। नियमितेति।

नियमित-मनसामु त्व स्वमात्मान-
मात्मन्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात्।
जनिमरणतरगापार-ससारसिंधु
प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण सस्थ ॥१३८॥

स्वमात्मनि नियमितमनसा पचभ्यः कोशेभ्यो व्यावर्तित परमात्मन्येव श्रवणमननिदिध्यासनै स्थापित यन्मन तेन करणेन मनसैवेदमाप्तव्य-मितिश्रुते.। बुद्धिप्रसादात् असभावना-सशयभावना-विपरीतभावना-रूप-दोषनाशेन विशुद्धा सकलविधदोषशून्या या बुद्धि तस्याः प्रसादात् अनुग्रहात् "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया" इति श्रुते "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वः ततस्तु त पश्यते निष्कल ध्यायमान" इतिश्रुतेश्च। स्वस्वरूपभूत आत्मान परमात्मान "स आत्मा तत्वमसि" इति श्रुते. "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इति श्रुतेश्च परमात्मन एव मुख्यत्वात्। अयमहमिति साक्षाद्विद्धि अन्योन्याश्रयोऽह इत्येतावत बाल्ं ष्यिता बुद्धि विहाय अभेदेन साक्षात्कुरुष्वेत्यर्थः। ततस्तस्माद् जनिमरण-

तरणापार-ससारसिधु प्रतरेति। पुनरपि जनन पुनरपि मरण इतिरीत्या ब्रह्मज्ञानालाभे अविरततया प्रसज्यमान-जन्ममरणरूप-तरगविशिष्ट अपार ब्रह्मरूपपाराज्ञानात् अपार य ससार स एव सिधु समुद्र त, प्रतर प्रकर्षेण तर सद्योमुक्तिमाप्नुहीत्यर्थं । सततमपि ब्रह्मरूपेण सस्थ कृतार्थो भव कर्तव्यान्तररहितो भवेत्यर्थ । 'ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिन । नैवास्ति किंचित्कर्तव्य अस्ति चेन्न स तत्त्ववित्'॥ इति प्रमाणात् ॥१३८॥

एतावता ग्रन्थेन अस्ति कश्चित्स्वय नित्यमित्यारभ्य एकादशभि श्लोकै परम क आत्मा इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरमुक्त्वा को नाम बध इति शिष्यस्य प्रथमप्रश्नस्य उत्तरमाह। अज्ञानात्मनीत्यादिना द्वाभ्या ।

अज्ञानात्मन्यहमिति मति-र्बन्ध एषोस्य पुस

प्राप्तोऽज्ञानाज्जननमरण-क्लेशसपातहेतु ।

येनैवाय वपुरिद-मसत्सत्यमित्यात्म-बुध्या

पुष्यत्यु-क्षत्यवति विषयैस्तन्तुभि कोशकृद्वत् ॥१३९॥

अत्र पूर्वोक्तरीत्या वस्तुत परमात्मन एव स्वस्वरूपत्वेपि, अज्ञानात् अनादिसिद्धाविद्यावशात् प्राप्त अस्य पुस अनात्मनि देहादौ अहमितिमति अह मनुष्य अह क्षुत्पिपासादिमान् इच्छामि करोमि भुजे इत्याद्या या मति एष बन्ध इत्यन्वय । तत्र हेतु अज्ञानात्प्राप्त इति। भ्रमसामान्यस्य दोषजन्यत्वात् शरीरादौ आत्मत्वभ्रमे स्वरूपाज्ञानमेव दोषत्वेनापि वाच्यमिति भाव । अत प्रत्यक्ष देहादावनात्मनि इत्यप्यर्थ । सांख्यादिमते मूलाज्ञानानगीकारेण बन्धमोक्षव्यवस्थैवानुपपन्नेति ज्ञेयम्। आज्ञानिकत्वं बन्धस्य अज्ञानस्य ज्ञानान्निवृत्तौ तन्मूलकस्य बन्धस्यापि निवृत्ते, अन्यथा बन्धस्य सत्यत्वात् ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्य दुर्वचत्वात् दोषाभावे भ्रमस्य उत्पत्तुमशक्यत्वाच्च। बन्धस्य कार्यमाह जननमरण-क्लेश-सपातहेतुरिति। जनन च मरण च जननमरणे ताभ्या क्लेश दु ख तत्र सपात गमनत्व, तस्य हेतु । जननमरणलक्षण दु खहेतूना क्षुत्पिपासादीना सर्वेषा, यद्वा जनन च मरण च क्लेशाश्च जननमरण-क्लेशा तेषा सपात स्वधर्मत्वेन ज्ञान तत्र हेतुरित्यर्थ । अधुना क्लेशापदन

अस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाना परिग्रह । पचक्लेशमध्ये आदिमक्लेशस्यैव
"अनात्मन्यहमितिमतिर्बन्ध" इत्युक्तत्वात् । "अनित्याशुचिदु खा-
नात्मसु नित्यशुचिसुखात्मत्वख्यातिरविद्या" इति योगसूत्रात् । तत्र देहे
स्थूलेऽभिमानात् जननमरणसपात आनन्दमयादावभिमानात् रागद्वेषाभि-
निवेशाना सपात इति सकलविपद्दु खहेतुत्व आदिमक्लेशस्य कार्या-
विद्याया बन्धशब्दिताया इति बोध्य । येनैव अनात्मन्यात्ममतिरूप-बन्धेनैव
अय पुरुष इदमसद्वपु आत्मबुध्या सत्यमिति अहमित्यभिमानेन । विषयै
बधकैरप्यनुकूलैरिव प्रतीयमानै रसादिभि पुष्यति वर्धयति उक्षति सिञ्चति
अवति रक्षति । तत्रानुरूप दृष्टात तन्तुभि कोशकृद्वदिति । यथा
कोशकार क्रिमि स्वदेहगत-लालाव्ययेन ततून् कृत्वा तै रक्षितो भवामीति
भ्रान्त्या तन्मध्यलग्न अन्यत्र गन्तुमशक्त वृथा म्रियते एव जीवोऽपि
शरीरमात्मत्वेन मत्वा विषयै पोषयन् तद्बद्ध जन्ममरणादिसकलविध-
दु खमनुभवतीति भाव । उक्त हि "कोशक्रिमिस्तन्तुभिरात्मदेह आवेष्ट्य
चावेष्ट्य च गुप्तिमिच्छन् । स्वय विनिर्गन्तुमशक्त एव सन् ततस्तदत-
म्रियते च लग्न" इति ॥ तत्र अवन रक्षण स्थितस्य परिपालन पोषण
तु तदुपचायकत्व इति भेद ॥१३९॥

अधिष्ठानारोप्ययो भेदाग्रहे अध्यासाभवात् अज्ञानस्य मूल-
कारणस्य अविवेकद्वारा बन्धहेतुत्व सदृष्टान्त विशदयन् अध्यास बन्ध-
शब्दार्थमाह । अतस्मिन्निति ।

अतस्मिंस्तद्बुद्धि प्रभवति विमूढस्य तमसा
विवेकाभावाद्वै स्फुरति भुजगे रज्जुधिषणा ।
ततोऽनर्थव्रातो निपतति समादातुरधिक
स्ततोयोऽसद्ग्राह स हि भवति बन्ध शृणु सखे ॥१४०॥

तमसा अज्ञानेन विमूढस्य विवेकरहितचित्तस्य पुरुषस्य अतस्मिन्न-
नात्मनि देहादौ तद्बुद्धि आत्मबुद्धि प्रभवति जायते । तद्यथा विवेका-
भावात् स्फुरति भासमाने भुजगे सर्पे नैव रज्जुरिति भेदज्ञानाभावात्, वै
एव, रज्जुधिषणा रज्जुरिति बुद्धि जायते । तत रज्जुबुद्ध्यनन्तर उपा-
देयत्वधिया समादातु भुजग स्वीकर्तु अधिक अनर्थव्रात मरणपर्यन्त

बहुविधदुःख-समुदाय निपतति प्राप्तो भवति। तत तस्मात्कारणात् योसद्ग्रह अन्यथावर्तमानस्य अन्यथाग्रहण स बध भवति हि निश्चय। मत्तो शृणु स्पष्टम्॥ तत्र रज्वा भुजगधिपणामदृष्टान्तयित्वा भुजगे रज्जुधिपणा अनात्मन्यध्यासे दृष्टान्तीकृता अत्यन्तानर्थकरत्व-द्योतनाय॥१४०॥

इदानी कथमेप आगत इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तर वक्तुमारभते।

अखण्डेति।

अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम्।
समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा तमोमयी राहुरिवार्कबिम्बम्॥१४१॥

अज्ञानस्य द्वे शक्ती बन्धहेतुभूते आवरणशक्ति विक्षेपशक्तिरन्येति। क्रमेण तयो बन्धहेतुत्वमुपपादयति। अखण्डा अपरिच्छिन्ना अत एव नित्या उत्पत्तिनाशशून्या। अद्वया द्वितीयशून्या या बोधरूपा शक्ति "स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति श्रुते "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू" "सत्य ज्ञानमनन्त" "विज्ञानमानन्द ब्रह्म" "कृत्स्न प्रज्ञानघन एव" इतिश्रुतिभ्यश्च। तया शक्त्या स्फुरन्त प्रकाशमान। अनन्तवैभव विभोर्भाव वैभव, तस्य गगनादिवदापेक्षिकत्व वारयति अनन्तेति। अनन्त निरपेक्ष वैभव यस्य इति निरतिशय-महत्वमुक्तम् अतिपरिच्छिन्ने देहादौ अहमति अत्यन्तमयुक्तेति बोधयितु। एतादृशे परिच्छिन्नत्वा-नित्यत्व-सद्वयत्व-जडत्वादिक-मारोप्यते अज्ञानात्। तत्र हेतु स्फुटयति, तमनन्तवैभव अखण्डनित्याद्वयबोध-शक्त्या प्रकाशमानमात्मान तमोमयी तम प्रचुरा एषा विवेकिजनप्रत्यक्षा आवृतिशक्ति। अर्कबिम्ब महता प्रकाशेन भासमान सूर्यमण्डल तमोमयो राहुरिव समावृणोति अभासमान-स्वासाधारण-धर्माण करोति। यथा महाप्रकाशवानप्यर्क राहुणावृत न भासत इत्युच्यते तथा तत्तादृशोप्यात्मा आवृतिशक्त्या समावृत अज्ञातवास्तवरूपो भवतीति भाव॥१४१॥

पूर्वार्धेन आवरणकार्य उत्तरार्धेन विक्षेपशक्तिकार्य च क्रमेणाह।

तिरोभूत इत्यादिना।

शून्य देह स्थूलादिक आत्मान मत्वा अहमिति विज्ञाय अथ पुमान् भ्रमति ससारदीर्घाटव्याम् ॥१४६॥

मुमुक्षूणा सुखबोधार्थ समूल समग्र ससार वृक्षत्वेन रूपयति । बीजमित्यादिना ।

बीज ससृतिभूमिजस्य तु तमो देहात्मधीरकुर,
राग पल्लवमम्बु कर्म तु वपु स्कधोसव शाखिका ।
अग्राणीन्द्रिय-सहतिश्च विषया पुष्पाणि दु ख फल,
नानाकर्म-समुद्भव वहुविध भोक्तात्र जीव खग ॥१४७॥

ससृतिभूमिजस्य समृतिरेव भूमिज वृक्ष तस्य बीज मूलकारण तम अज्ञान । तुरवधारण अज्ञानमव मूल नान्यदित्यर्थ । देहात्मधीरकुर अनात्मन्यात्मधिय अज्ञानैकनिबन्धनत्वात् । राग पल्लव किसलय शरीरात्मधी-समनन्तर अकुरोत्पत्त्यनन्तर-कालिकत्वात पल्लवस्य । शरीरानुकूले आत्मानुकूलत्वज्ञानात् राग इच्छा वैषयिकी । अबु जल वृक्ष-वृद्धिहेतु धर्म तु धर्मैवत्यर्थ । तु पूर्ववत् । कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्तु च भुजते,' इत्युक्ते । कर्म पुण्यापुण्यात्मक । वपु स्कध यतश्शाखा उत्पद्यन्ते स मध्यभाग वृक्षस्य स्कध इत्युच्यते । असव पच प्राणादयो वायव स्कधत प्रसृमरत्वात् शाखिका शाखा एव शाखिका । अग्राणीन्द्रिय सहति इन्द्रियाणा सहति इन्द्रियसहति इन्द्रियसमुदाय चक्षुरादीना वागादीना च इन्द्रियाणा प्राणाधीनस्थितिकत्वात् । इद तु इन्द्रियप्राणसवादश्रुतौ प्रसिद्ध । अग्राणा शाखाधीनस्थितिकत्वसिद्धमव । विषया शब्दस्पर्शरूपरसगधा पुष्पाणि अग्रसबन्धात् कुसुमानि । दु ख फल विषयेन्द्रिय सबन्धानतरकालिकत्वात । शाखाग्रेषु पुष्पोत्पत्त्यनतर हि फल जायते । यद्यपि सुखमपि फलत्वेन वक्तव्यमिति प्रतीयत पूर्व कर्म-शब्देन पुण्यापुण्यरूपस्य कर्मण उक्तत्वात् सुखस्यापि कदाचिदनुभवाच्च अथापि वैषयिकसुखमपि दु खमित्येव परिगण्यते निर्वेकिभि । तत्साधनार्थं तत्राग च दु खस्यैवानुभवात् "ये हि सस्पर्शजा भोगा दु ख-योनय एव ते । आद्यन्तवन्त कौन्तेय न तेषु रमते बुध ' इति गीतायामुक्त अत एव एकविंशतिदु खमध्ये षडिन्द्रियाणि षड्विषया षड्बुद्धय शरीर

सुख दुःख चेति दुःखत्वेन सुखमपि परिगणित न्यायशास्त्रे। तच्च दुःख नानाकर्म-समुद्भव नाना बहुविधानि यानि कर्माणि तेभ्य समुद्भवो यस्य तत् नानाकर्म-समुद्भव। अतो हेतो कर्मण बहुविधत्वात् फल स्वयमपि बहुविध अनेकप्रकार। अत्र वक्षेखग पक्षी जीव भोक्ता दुःखरूप-फलानुभवीत्यर्थ। तथाच अज्ञानमूलक दुःखैकफलक अय ससारवृक्ष विषवृक्षवद्धेय इति भाव। अनेन देहात्मधीरूप-बधस्य रागद्वेषादिदोषोत्पादनद्वारा धर्माधर्म-रूपकर्महेतुतया, तेन च कर्मणा शरीरपरपरया तत्राहमभिमान इत्येव दृढमूलतया स्थितिरिति "कथ प्रतिष्ठास्य" इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तर दत्त भवति॥१४७॥

इदानी कथ विमोक्ष इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तर वक्तु पूर्वोक्त बन्ध सहेतुक सफलमनुवदति। अज्ञानेति।

अज्ञानमूलोयमनात्मबन्धो
नैसर्गिकोनादिरनन्त ईरित ।
जन्माप्ययव्याधि-जरादिदुःख-
प्रवाहताप जनयत्यमुष्य ॥१४८॥

अय सर्वलोकप्रसिद्ध अनात्मबन्ध शरीरादावनात्मतादात्म्याभिमान अज्ञानमूल अज्ञान स्वस्वरूपाज्ञान मूल हेतुर्यस्य स। नैसर्गिक पूर्वपूर्वाभ्यास-जन्यसस्कारहेतुक। अनादि अनाद्यज्ञानकार्यत्वात् कस्मिन्समये उत्पन्न इति वक्तु ज्ञातु न शक्यस्य। अनन्त ज्ञान विना अत नाश न विद्यते अस्येत्यनन्त। ईरित अभियुक्तैरिति शेष। "नान्तो न चादि" इति स्मृतिरत्र। एतादृशय बन्ध। अमुष्य जीवस्य जन्माप्यय-व्याधि-जरादिदुःख प्रवाहताप जन्म उत्पत्ति शरीरस्य, अप्यय मरण, व्याधि रोग, जरा वार्धक्य आदिपदेन आधिभौतिकाधिदैविकादयपरिग्रह। तैर्जन्यानि यानि दुःखानि तेषा प्रवाह परपरा उपर्युपरि सनिपात तेन ताप उद्वेग जनयति उत्पादयति। पातर्मिनिपाठे स्पष्टार्थ प्रवाहताप मिति॥१४८॥

अस्य परमेश्वरानुग्रहलब्ध-पुनर-विवेक-जन्य-स्वरूपानुभवमन्तरेणनाप्यनुभोयवमार। नाम्त्रेति।

नास्त्रैर्न शस्त्रैरनिलेन वह्निना
छेत्तु न शक्यो नच कर्मकोटिभि ।
विवेकविज्ञान-महासिना विना
धातु प्रमादेन शितेन मञ्जुना ॥१४९॥

अथ बन्ध धातु प्रमादेन परमेश्वरस्यानुग्रहेण शितेन निशितेन तीक्ष्णेन दृढेनेति यावत् 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुते । मञ्जुना रमणीयेन, विवेकविज्ञानमहासिना विवेकात् आत्मानात्मविवेचनात् जात यद्विज्ञान ब्रह्मसाक्षात्कार स एव महाश्चासौ असिश्च खड्ग तेन विना । अस्त्रै आग्नेयादिभि न छेत्तु नाशयितु शक्य शस्त्रै लोहमयै बाणादिभि न छेत्तु नाशयितु शक्य । एव अनिलेन वायुना न छेत्तु नाशयितु शक्य । वह्निना अग्निना न दग्धु शक्य । न च कर्मकोटिभि वेदोक्तैरपि कर्मणा कोटय तैरपि न नाशयितु शक्य । अज्ञानमूलकत्वात् ज्ञानैकनिवर्त्य इति भाव । तथाच अस्य बधस्य विमोक्ष ईश्वरप्रसादजनित परमात्मा-भेद-साक्षात्कारादित्युक्ताम् कथ विमोक्ष इत्यस्य प्रश्नस्य उत्तरम् ॥१४९॥

नच कर्मकोटिभिरित्युक्तत्वात् कर्मणा वैदिकाना नितरामनपक्षति-शङ्काया तेषा बुद्धिशुद्ध्यर्थं अपेक्षा वदन् ता बन्धोच्छेदकविज्ञानहेतुमाह । श्रुतीति ।

श्रुतिप्रमाणैकमतेस्स्वधर्मनिष्ठा-तयैवात्मविशुद्धिरस्य ।
विशुद्धबुद्धे परमात्मवेदन तेनैव ससारसमूलनाश ॥१५०॥

श्रुतिरेव प्रमाण श्रुतिप्रमाण 'तस्माच्छास्त्र प्रमाण ते कार्या-कार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्त कर्म कर्तुमिहार्हसि' इति गीतावचनात् । तत्र श्रुतिप्रमाणे एका अनन्यसक्ता मुख्या मति बुद्धि यस्य स श्रुतिप्रमाणैकमति तस्य, स्वश्रेयसे कर्तव्यकर्मविषये श्रुत्येक-शरणस्येत्यर्थं । स्वधर्मनिष्ठा स्वस्य धर्म स्ववर्णस्य आश्रमस्य च विहित कर्मकलाप स्वधर्म । तत्र निष्ठा नितरा स्थिति ऐदपर्येण अनुष्ठान स्वधर्मनिष्ठा तयैव स्वधर्म अनन्यासक्ततया स्थित्यैव । अस्य साधकस्य जीवस्य आत्मविशुद्धि आत्मन अन्त करणस्य विशेषेण शुद्धि पापक्षय "ज्ञानमुत्पद्यते पुसा क्षयात्पापस्य कर्मण । कषायपक्ति कर्माणि ज्ञान तु

परमागति । कषाय कर्मभि पक्वे ततो ज्ञान प्रवर्तते इतिप्रमाणानुसारेण विशुद्धा नष्टरागद्वेषादि-सकलविघदोषा बुद्धि यस्य तस्य विशुद्ध बुद्ध । परमात्मवेदन अभेदेन परमात्मसाक्षात्कार । तेनैव परमात्म वेदनेनैव ससारसमूलनाश समूल नाश समूलनाश ससारस्य समूलनाश ससारसमूलनाश । अज्ञानाविदु ग्यान्तस्य बन्धस्य अत्यन्तमुच्छेद इत्यर्थ ॥१५०॥

विवेकविज्ञानमहासिन त्यन विवेकजन्य विज्ञानमित्युक्तम् ' तयोर्विवक कथमतदुच्यता इति पूर्व शिष्यण पृष्ट च । पूर्व स्थूलसूक्ष्म कारणशरीराणा सामान्यत कथनेन सगृहीत तद्विस्तरेण प्रपञ्चयितु समारभते । कोशैरित्यादिना ।

कोशैरन्नमयाद्यै पञ्चभिरात्मा न सवृतो भाति ।
निजशक्ति-समुत्पन्नै शैवलपटलैरिवाबु वापीस्थम् ॥१५१॥

सलिलएको द्रष्टा इत्यादिश्रुतिभि निमलजलवत्स्वच्छस्य आत्मन स्फुटतया कुतो न भानमिति शकाया तत्रापि तदेव जल दृष्टान्तयन् स्फुटाभानहेतुमाह कोशैरिति । निजशक्तिसमुत्पन्नै निजा स्वकीया स्वस्मिन्कल्पिता अविद्या तया समुत्पन्नै जातै अन्नमयाद्यै वक्ष्यमाणै पञ्चभि पाशै अस यात्मानस्थितै आवरणै आनन्दमयान्तै । स्वोपलब्धि प्रतिबन्धकापलब्धि विषयै सवृत आवृत आत्मा न भाति न विविक्ततया स्फुट भासते । तत्र दृष्टान्त निजशक्तिसमुत्पन्नै जलगत द्रवत्वधर्म समुत्पन्नै । शैवलपटलै शैवाल्पङ्क्तिभि । वापीस्थ अम्बिव । यथा वापीगत जल तत एव जातै शैवालै सवृत आच्छादित न स्फुटतया भाति तथा इत्यर्थ ॥१५१॥

दृष्टान्त स्फुटभान हेतुमाह । तच्छैवालेति ।

तच्छैवालापनये सम्यक्सलिल प्रतीयते शुद्धम् ।
तृष्णासतापहर सद्यस्सौख्य-प्रद पर पुसाम् ॥१५२॥

तत् आवरक यच्छैवाल तस्यापनय सम्यगपसारण शुद्ध निर्मल सलिल सम्यक् अप्रतिबन्ध प्रतीयते । तत परमात् तृष्णासतापहर

तृष्णया य सताप दुःख हरतीति हर तस्य नाशक । पुस पुरुषस्य पातु सद्यस्सौख्यप्रद दर्शनस्नान पानादिना प्रकर्षेण सतोषद । पर श्रेष्ठ प्रतीयत इति पूर्वेणान्वय ॥१५२॥

दार्ष्टान्तिके तदाह । पचानामपीति ।

पचानामपि कोशाना अपवादे विभात्यय शुद्ध ।
नित्यानन्दैकरस प्रत्यग्रूप पर स्वयज्योति ॥१५३॥

पचानामपि अपिशब्द कार्त्स्न्येन निरधार्य । कोशाना आवरकाना अन्नमयाद्यानन्दमयान्ताना श्रुतिदत्त-युक्त्या अपवादे निषेध कृत सति । नित्यानन्दैकरस उत्पत्तिनाशशून्य दुःखासभिन्ना-नन्दैकस्वभाव । प्रत्यग्रूप सर्वान्तर स्वयज्योति पराप्रकाश्य स्वज्ञानस्वरूप । पर सर्वोत्कृष्ट अयमात्मा शुद्ध स्वाभाविकागतुक-मलासस्पृष्ट । विभाति विशेषण भाति अनात्मासंसृष्टतया भासत इत्यर्थ ॥१५३॥

यत एव तत,

आत्मानात्मविवेक कर्तव्यो बन्धमुक्तये विदुषा ।
तेनैवानन्दीभवति स्व विज्ञाय सच्चिदानन्दम् ॥१५४॥

विदुषा शास्त्रजन्यज्ञानवता पुरुषेण । बन्धमुक्तय अध्यासनिवृत्तये । आत्मानात्मविवेक आत्मा च अनात्मानश्च आत्मानात्मन तेषा विवेक असकीर्णतया ज्ञान । कर्तव्य यत्नात सपादनीयम् । तेनैव आत्मानात्म-विवेचनेनैव स्व स्वस्वरूप सच्चिदानन्द कालत्रयावाध्य ज्ञान आनन्द विज्ञाय साक्षात्कृत्य, उक्त हि द्वितीयश्लोक आत्मानात्मविवेचन स्वनुभव इति, आनन्दीभवति आनन्द अस्यास्तीति आनन्दी निरतिशय-मार्यदिक-सुखवान्भवतीत्यर्थ ॥१५४॥

विवेचनप्रकार दृष्टान्तेन बुद्धावारोहयन् ब्रह्मात्मना सस्थितिरूप-मुक्त्यै विवेचनानन्तरकर्तव्यमाह । मुञ्जादिति ।

मुञ्जादिषीकामिव दृश्यवर्गात्
प्रत्यञ्चमात्मान-मसगमक्रियम् । —

विविच्य तत्र प्रविलाप्य सर्व
तदात्मना तिष्ठति यस्स मुक्त ॥१५५॥

मुजात् मुज तृणविशेप तस्मात्। इषीकामिव तन्मध्यवर्ती-मृणाल-तन्तुनिभ-सूक्ष्माश इषीका तामिव। सा सूक्ष्मा परितस्तृणावृता तस्या पृथक्करणे अत्यन्तमेवाग्रघ त्रोटनादिक विना सपूर्णेषीकाग्रहणे यत्नविशेषश्च अपेक्ष्यते तद्वत् "एप सर्वेपु भूतेपु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि" इतिश्रुत्या विहितकर्मभि उपासनया च सस्कृतया बुध्या दृश्यवर्गात् अनात्मसमूहात्। प्रत्यच प्रातिलोम्येन अचतीति प्रत्यङ असज्जड-दु खाहकारादिविलक्षणत्वेन सच्चित्सुख-रूपतया प्रकाशत इत्यर्थ। त असग अद्वितीयतया सर्वसगरहित। अक्रिय अपरिच्छिन्नतया क्रियारहित। आत्मान विविच्य पृथक्कृत्य तत्र प्रत्यगात्मनि सर्व दृश्यवर्ग प्रविलाप्य प्रकर्पेण विलाप्य अपुनस्स्मरण प्रत्यगात्मव्यतिरेकेण किमपि नास्तीति विनिश्चित्य। तदात्मना अधिष्ठान-भूत-प्रत्यगात्मना यस्तिष्ठति सर्वदा वर्तते स मुक्त सकलविधात् बन्धात् इति, ब्रह्मात्मना सस्थिति आत्मानात्मविवेकेन आत्मनि समारोपितानात्म-बाधेन लब्धव्या इति प्रपचप्रविलापन विवेकिना कर्तव्यमित्युक्त भवति ॥१५५॥

इदानी पचसु कोशेपु अन्तिममपि प्रथम स्थूलतया विवेकार्ह "अस्माल्लोकात्प्रेत्य, एतमन्नमयमात्मानमुपसक्रामति" इति श्रुत्युक्तक्रमेण सर्वान्तरमात्मान ग्राहयितु विवेचयति देहोयमित्यादिना दशभि श्लोकै।

देहोयमन्नभवनोन्नमयस्तु कोशो
ह्यन्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीन।
त्वक्चर्म-मासरुधिरास्थि-पुरीषराशि
नाय स्वय भवितुमर्हति नित्यशुद्ध ॥१५६॥

अन्नाद्भवनमुत्पत्तिर्यस्य स अन्नभवन मातापितृ-भुक्तान्नविकारादि अन्योत्पत्तिर्निर्गति तथा। अय देह परिदृश्यमान स्थूलदेह अन्नमयस्तु कोश, तुशब्द इतरव्यावर्तक। पचाना कोशाना मध्ये स्थूलदेह एव अन्नमय कोश नेतर इत्यर्थ। "अन्नाद्वै प्रजा प्रजायन्ते। अथो अन्नेनैव जीवन्ति"

इतिश्रुति । न केवलमुत्पत्या अन्नविकारत्व उत्पत्त्यनतरमपि अन्नेन जीवति धृतप्राणो भवति। तद्विहीन विनश्यति म्रियते उत्क्रान्तप्राणो भवतीत्यर्थ । अत अन्वयव्यतिरेकाभ्या अन्नाधीनस्थितिकत्व तस्य। हि निश्चय । न केवल पराधीनोत्पत्तिस्थितिकत्व अनात्मत्वे हेतु अशुद्धत्व चेत्याह त्वगिति। त्वक्चर्म-मासरुधिरास्थि-पुरीषराशि स्पष्टम्। अय देह नित्यशुद्ध "अजो नित्य " ' शुद्धमपापविद्ध " इत्यादिश्रुति-बोधित-नित्यशुद्धत्वादि-धर्मक स्वयमात्मा भवितु नार्हति। देहो नात्मा अनित्यत्वात् अशुद्धत्वात् केशादिवत् ॥१५६॥

अनित्यत्वमुपपादयति स्पष्ट पूर्वमिति ।

पूर्व जनेरपि मृतेरथ नायमस्ति
जातक्षणक्षण-गुणोनियतस्वभाव ।
नैको जडश्च घटवत्परिदृश्यमान
स्यात्मा कथ भवति भावविकारवेत्ता ॥१५७॥

जने उत्पत्ते पूर्व मरणस्य अथ अनन्तर अपि अयमत्र मवध्यते "आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथा" इति माण्डूक्यकारिकया अनिर्वचनीय दृष्टनष्टस्वरूपतया इत्यर्थ । तदेवोपपादयति जातक्षण-क्षणगुण इति। क्षणे क्षणे गुण क्षणक्षणगुण जात क्षणक्षणगुण यस्य स तथा प्रतिक्षण उपचयापचयरूपधर्मवानिति भाव । वायुसयोगादिना आध्यात्मिकवायुसचारेण अन्त शोपादिना च। अत एवहि पुन पुनराहरण जलपानादिक च। अत एव अनियतस्वभाव नियत स्वभाव यस्य स नियतस्वभाव न नियतस्वभाव अनियतस्वभाव एकरूपतया न व्यवस्थित इत्यर्थ । नैक एकस्मिन्जन्मन्यपि बाल्ययौवनादिषु भिन्नत्वेन ज्ञायमान-इत्यर्थ । घटवत्परिदृश्यमान । अत एव जडश्च पराधीनस्फूर्तिक । एतादृशदेह भावविकारवेत्ता इदानी कृश इदानी स्थूल इत्यादिनाभाव-विकारवेत्ता ज्ञाता स्वात्मा कथ भवति स्वगतधर्मस्य स्वेनाज्ञायमानत्वात्, न हि घट एव घट पश्यति, अतो देहो नात्मा दृश्यत्वात् घटवदित्युक्त भवति। आत्मा तु नित्य निर्गुण. एकरूप. एव द्रष्टा च ॥१५७॥

तत्रैव हेत्वतरमाह। पाणीति।

पाणिपादादिमान्देहो नात्मा व्यङ्गेऽपि जीवनात् ।
तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्यो नियामक ॥१५८॥

पाणी च पादौ च तेषा समाहार पाणिपाद तदादि यस्येतरस्य पक्षकुक्ष्याद्यवयवसमुदायस्य तदस्यास्तीतितद्वान् पाणिपादादिमान् । देहो नात्मा व्यङ्गेऽपि पाणिपादादिरहितेऽपि जीवनात् आत्मकार्यस्य प्राणधारणस्य सत्वात् । जीवति हि लोके कुणिखञ्जादय । दारुचर्मनिर्मित-पाणि-पादादिना आदानगमनादिकार्यं कुर्वन्तीति तत्तच्छक्ते पाणिपादादिशक्ते अनाशाच्च । पाण्यादिमान् देहो नात्मा इत्यन्वय । उक्त चकठोपनिषदि "न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेता-वुपाश्रितौ" इति सर्वशक्त्याश्रयत्वमात्मन । न नियम्य आत्मा, नियामक सर्वेषा देहेन्द्रियादीना । देहस्तु नियम्य जडत्वात् नियमकत्वा-भावाच्च । तत सावयवत्वात् नियम्यत्वाच्च निरवयव नियामक आत्मा नेति समुदायार्थ ॥१५८॥

देहस्य आत्मभिन्नत्वमुपपाद्य आत्मन तद्विलक्षणत्व विशेष-दार्ढ्यायोपदिशति । देहेति ।

देहतद्धर्म-तत्कर्म-तदवस्थादि-साक्षिण ।
सत एव स्वतस्सिद्ध तद्वैलक्षण्यमात्मन ॥१५९॥

तस्य देहस्य धर्मा रूपस्पर्शगन्धादय तत्कर्माणि हिताहितप्राप्ति-परिहारार्थक्रिया गमनादय , तदवस्था उपवेशनस्थानशयनादय आदि-पदेन स्थौल्यकार्श्यादिविकारा । देहस्य तद्धर्माश्च तत्कर्माणि च तदवस्थादि च देहतद्धर्म-तत्कर्मतदवस्थादीनि तेषा साक्षाद्द्रष्टा । तस्य सत एव सर्वावस्थासु बाल्यादिषु भिन्नभिन्नकालिकास्वपि अविकारितया काल-त्रयेऽप्यबाध्यतया वर्तमानस्यैव आत्मन तद्वैलक्षण्य तस्माद्वैलक्षण्य तद्वैलक्षण्य देहादिविलक्षणत्व स्वत साक्षित्वादेव हेत्वन्तर विनैव सिद्ध निश्चितम् इत्यर्थ । आत्मा देहादिविलक्षण तत्साक्षित्वात् यन्नैव तन्नैव यथा देहादि ॥१५९॥

एव देहस्य अनित्यत्वात् दृश्यत्वात् च अनात्मत्वमुपपादित इदानी अशुद्धत्वेन तदुपपादयति । मल्येति ।

शल्यराशि मांसलिप्तो मलपूर्णोतिकश्मल ।
कथ भवेदय वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षण ॥१६०॥

शल्यानां कीकसानां राशि यत्र स शल्यराशि मांसलिप्त मांसेन लिप्त उपदिग्ध मलपूर्ण मलेन पुरीषेण पूर्ण दूषिका सिंघाण पिजूषादिभि सहितश्च। अत एवातिकश्मल अत्यन्त कश्मल अतिकश्मल । स्वेद-दुर्गंधादिभूयिष्ठतया बहुअशुद्ध अय देह एतद्विलक्षण निर्मल स्वयमात्मा कथ भवेत् इत्यन्वय । अनुमान तु पूर्व दर्शितम् ॥१६०॥

एवविवेकस्य फलमाह। त्वगिति।

त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशा-वहर्मात मूढजन करोति।
विलक्षण वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूप परमार्थभूतम् ॥१६१॥

मूढश्चासौ जनश्च मूढजन विचारहीन भ्रान्तबुद्धि मनुष्य त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ देह अहमति अहमितितादात्म्यबुद्धि करोति बध्नाति। विचारशील पुमांस्तु विलक्षण देहविलक्षण परमार्थभूत कालत्रयपि याथार्थ्य निजस्वरूप वास्तविक स्वयाथात्म्य परमात्मानमेव स्वात्मान जानाति॥१६१॥

तत्रापि

देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धि
देहे च जीवे विदुषस्त्वहधी ।
विवेकविज्ञानवतो महात्मनो
ब्रह्माहमित्येव मति सदात्मन ॥१६२॥

जडस्य पामरस्य अह देह एव नतद्व्यतिरिक्त कश्चित इति बुद्धि। विदुषस्तु शास्त्रजन्यपरोक्षज्ञानवत देहे च जीवे च अहधी लौकिकव्यवहारेषु देह वैदिके स्वर्गार्थयागादिकरणार्थ देहव्यतिरिक्ते जीवे अहधी । विवेकविज्ञानवत विवेकाद्विज्ञान विवेकविज्ञान आत्मानात्म-विवेचनात् आत्मन्यनात्मप्रविलापनेन जात यद्विज्ञान साक्षात्कार तदस्या स्तीति तद्वान् तस्य महान् परिच्छेदत्रयशून्य आत्मा यस्य स महात्मा। पूर्व परिच्छिन्नेषु अनात्मसु कोशेषु आत्मत्वधिया अल्प आसीत् इदानी तु

सम्यग्ज्ञानवान् स्वात्मान त्रिविधपरिच्छेदशून्य मनुते "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्" इति श्रुते । तादृशस्य गदात्मनि सदा सर्वदापि आत्मनि स्वविषये ब्रह्माहमित्येव मति अनुभव इत्यर्थ ॥१६२॥

तस्मात्

अत्रात्मबुद्धि त्यज मूढबुद्धे त्वङ्मासमेदोस्थिपुरीषराशौ ।
सर्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्ति परमा भजस्व ॥१६३॥

मूढबुद्धे विवेचनरहितान्त करण, यद्वा मूढं बुद्धे अहतया ज्ञाते अत्र त्वङ्मासमेदोस्थिपुरीषराशौ अत्र स्थूलदेहे आत्मबुद्धि अहमिति मति त्यज विसृज। "इद सर्व यदयमात्मा" "सर्व खल्विद ब्रह्म" इतिश्रुत्या सर्वोपादानत्वेन कल्पितसकलाधिष्ठानत्वेन सर्वस्य वस्तुन वास्तविकरूपे निर्विकल्पे विविधकल्पनाशून्ये ब्रह्मणि परमात्मनि इदानी देहे वर्तमाना आत्मबुद्धि अहमिति मति कुरुष्व अहमेव पर ब्रह्मेति जानीहि। तत्फलमाह परमा मुक्तिसुखदा शान्ति वृत्त्युपशान्ति ब्रह्मसस्थामिति यावत् भजस्व प्राप्नुहि। शान्ति निर्वाणपरमामत्सस्थामधिगच्छतीति स्मृते ॥१६३॥

देहादावभिमानत्याग विना केवलशास्त्रजन्यज्ञानान्नमुक्तिरित्याह। देहेन्द्रियेति।

देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदिता
विद्वानहता न जहाति यावत्।
तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्ता-
प्यस्त्वेप वेदान्तनयान्तदर्शी ॥१६४॥

विद्वान् विवेचनकुशल। असति मिथ्याभूते देहेन्द्रियादौ देहश्च इन्द्रियाणि च देहेन्द्रियाणि तानि आदीनि यस्य तत् प्राणमनोबुध्यादि तस्मिन्, यावत् यावता कालेन भ्रमोदिता भ्रान्तिजनिता अहता आत्मबुद्धि न जहाति न परित्यजति तावत् तावत्कालपर्यन्त तस्य पुस विमुक्तिवार्तापि नास्ति कुतो विमुक्तिरितिभाव। एप पुमान् वेदान्तनयान्त-

दर्शयन्त्यस्तु वेदान्ता एव नय शास्त्र तस्य अन्त पार त द्रष्टु शीलमस्यास्तीति दर्शी वेदान्तनयान्तदर्शी। सोपि अभिमानत्याग विना न मुक्तिमर्हति। अत निरतरनिदिध्यासनेन विपरीतभावना त्यक्तव्येति भाव ॥१६४॥

तस्या त्यागे विचार सुलभोपायमाह। छायेति।

छायाशरीरे प्रतिबिंबगात्रे
यत्स्वप्नदेहे हृदिकल्पिताङ्गे।
यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित्
जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु ॥१६५॥

यत् यस्मात्कारणात छायाशरीरे शरीरस्छायाया प्रतिबिंबगात्रे दर्पणादौ प्रतीयमानगात्रप्रतिबिंबे स्वप्नदेहे स्वप्नावस्थाया दृश्यमानशरीरे हृदि मनसि कल्पिताङ्ग कल्पित च तत् अङ्ग च कल्पिताङ्ग तस्मिन जाग्रदवस्थाया मन कल्पितदेह यथा तव काचित् आत्मबुद्धि अहमितिमति नास्ति न विद्यते। तथैव जीवच्छरीरे च प्राणान्धरद्यच्छरीर तस्मिन्नपि मास्तु। द्रष्टु स्वस्माद् भिन्नत्वेन प्रतीत सर्वत्र अविशिष्टत्वात् इति भाव ॥१६५॥

अन्नमयकोशमुपसंजिहीर्षु सर्वानर्थकरी देहात्मधीस्त्याज्येत्याह। देहात्मधीरिति।

देहात्मधीरेव नृणामसद्धिया
जन्मादिदु खप्रभवस्य बीज।
यतस्ततस्त्वं जहि ता प्रयत्नात्
त्यक्ते तु चित्ते न पुनर्भवाशा ॥१६६॥

यत यस्मात् असत्सु ब्रह्मभिन्नेष्वनात्मसु धीर्येषा ते असद्धिय तेषा नृणा मनुजाना देहात्मधीरेव देह एवात्मा इति धीरेव जन्मादिदु खप्रभवस्य जन्म उत्पत्तिरादि येषा मरणादीना तानि जन्मादीनि तैर्यद् दु ख तस्य प्रभव उत्पत्ति तस्या बीज कारण शरीरगतत्वात् जन्ममरणादे। तदेवाहमिति जानानस्य तत्सर्व स्वकीयमवेति ज्ञानात् दु ख दुष्परिहर्रमिति भाव। तत मर्वदु खहेतुत्वात् ता देहात्मधिय प्रयत्नात् श्रवणमनननिदिध्यासनरूप शास्त्रीयप्रयत्नात जहि जहीहीत्यर्थ। नाशयति वा।

देहादौ चित्ते त्यक्ते तु मनस सचाराभावे वासनात्मनाप्यभिमानाभावे पुन भवाशा ससाराशा नैवेत्यर्थ । ‘अहभावस्य देहेऽस्मिन् निश्शेष-विलयावधि। सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनय कुरु” इति वक्ष्यमाण-त्वात्। “देहात्मज्ञानवज्ज्ञान देहात्मज्ञानबाधक। आत्मन्येव भवेद्यस्य स जीवन्नपि मुच्यते” इति प्रमाणात् ॥१६६॥

अन्नमय निरूप्य तत आन्तर प्राणमय श्रौतक्रमेण अनात्मान निरूपयति । कर्मेन्द्रियैरित्यादिना द्वाभ्या ।

कर्मेन्द्रियै पञ्चभिरञ्चितोऽय प्राणो भवेत्प्राणमयस्तु कोश ।
येनात्मवानन्नमयोऽनुपूर्ण प्रवर्ततेऽसौ सकलक्रियासु ॥१६७॥

पञ्चभि वाक्पाणिपादगायूपस्थाख्यै कर्मेन्द्रियै वचनादानविहरणो-त्सर्गानन्द-रूपकर्मजनकै इन्द्रियै क्रमेण आकाशादिपञ्चभूतरजोंशजातै अञ्चित विशिष्ट इत्यर्थ । भूतपञ्चक समष्टिरज कार्य प्राण शरीरान्त-स्सचारी वायु प्राणमय तच्छब्दवाच्यित । कोश अशनाया-पिपासादि-धर्मै आत्मानमावृण्वन् अपिपास विजिघत्सात्मोपलब्धिप्रतिबधिका या अह पिपासार्त क्षुत्पीडित इत्यादिरुपलब्धि तद्विषयो भवतीत्यर्थ । “तेनैष पूर्ण, सवा एष पुरुषविध एव, तस्य पुरुषविधता, अन्वय पुरुष-विध’ इति प्राणमय पर्यायस्थ-श्रुत्यर्थमाह, येन प्राणमयेन आनन्दमय-विज्ञानमय-मनोमयद्वारा आत्मप्रतिफलनवत्त्वेन आत्मवता अन्नमय ‘तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय” इति श्रुते आत्मवान् आत्मप्रतिफलनवान्। तत्र हेतु अनुपूर्ण इति, “स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्य” इतिश्रुते प्राणस्य पूर्णतामनुपूर्ण “तस्य पुरुषविधता अन्वय पुरुषविध’ इतिश्रुते। तथाविधस्सन् सकलक्रियासु हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थासु प्रवर्तते। अचेतन चेतनाधिष्ठित कार्य करोतीति न्यायात्। यद्भागे प्राणसबन्धो नास्ति तत्र निर्व्यापारत्व लोकसिद्धमिति प्राणसबन्धादेव शरीरे व्यापार, मृते तदभावादेव आत्म-सबन्धद्वाराभावात् अचेतनत्व । अत्र समष्टिव्यष्टिकार्यत्वविशेषसत्त्वेऽपि रजोगुणकार्यत्व समानमिति कर्मेन्द्रियाणा प्राणमयेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यम् ॥१६७॥

इदानी तस्य अनात्मत्वमाह। नैवेति।

नैवात्माय प्राणमयो वायुविकारो
गन्तागन्ता वायुवदन्तर्बहिरेष।
यस्मात्किञ्चित्क्वापि न वेत्तीष्टमनिष्टं
स्व वान्य वा किंचननित्य परतन्त्र ॥१६८॥

वायुविकार वायोर्विकार वायुविकार वायुकार्य अय प्राणमय नैवात्मेति प्रतिज्ञा। तत्र हेतु वायुवत् एप प्राणमय अन्त वहि गन्ता आगन्ता निश्वासे अन्तर्गन्ता उच्छ्वासे वहिरागन्ता। यथा वाह्यवायु। सक्रिय परिच्छिन्नश्चाय सर्वव्यापी निष्क्रिय आत्मा न भवतीति भाव। सक्रियत्वात् परिच्छिन्नत्वात् बाह्यवायुवदिति सदृष्टान्तो हेतु। एव-मचेतनत्व परतन्त्रत्व च अनात्मत्वे हेतुमाह उत्तरार्धेन। यस्मादय प्राणमय इष्टमनिष्ट वा सुख दु ख वेत्यर्थ क्वापि कस्मिन्नपि काले देशे वा स्व वा अन्य वा स्वात्मान पर वा न वेत्ति न जानाति नित्य परतन्त्र जीवनयोनियत्नजन्यसचारत्वात्, प्राणायामादिकाले तस्य निरुध्यमानत्व प्रसिद्ध। अत सक्रियत्व-परिच्छिन्नत्वाचेतनत्व-पराधीनत्वहेतुभि एत-द्विलक्षण आत्मा न भवति। यद्ययमात्मा तर्हि सुषुप्तिदशायां जागरूकत्वात् चोरादिबाधा जानीयात्। आत्मन सर्वप्रधानत्वात् स्वभृत्येषु चक्षुरादिषु स्वपत्सु स्वय व्यापारवानिति विरुद्ध च अत नैवात्माय प्राणमय ॥१६८॥

इदानी मनोमय निरूपयति। ज्ञानेन्द्रियाणीति।

ज्ञानेन्द्रियाणि च मनश्च मनोमय स्यात्
कोशो ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतु।
सज्ञादिभेदकलना-कलितो बलीयान्
तत्पूर्वकोशमनुपूर्य विजृम्भते य ॥१६९॥

श्रवणदर्शनादि-साधकरणानि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रचक्षुस्त्वग्जिह्वा-घ्राणानि मन सामसकल्प-विनिविस्ता-श्रद्धादिवृत्तिक मनश्च मनोमय तथाशब्दित कोश स्यात्। सर्वेन्द्रियव्यापारस्यापि मनोधीनत्वात् इन्द्रिया-भावेपि स्वप्ने सत्वाच्च मनस तत्प्रधानतया मनोमय इति सज्ञा न तु श्रोत्रमय इति सज्ञा इति भाव। अत्रापि प्रत्येकाकाशादिपञ्चभूत सत्व-

कार्यत्वात् ज्ञानेन्द्रियाणा भूतपचकसत्व-समष्टिकार्यत्वाच्च मनस-एकस्मिन्कोशे घटनम् तेषामिति बोध्यम् । अह शृणोमि अह पश्यामि अह स्पृशामि अह रसये अह जिघ्रामि अह कामये सकल्पये इत्यादिना सर्वत्र आत्मबुद्धे सत्वात् "तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात् अन्योन्तर आत्मा मनोमय " इतिश्रुत्या अयमपि स्वोपलब्ध्या आत्मयाथात्म्योपलब्धि प्रति-बध्नातीति कोश इत्युच्यते । तस्य कार्यमाह ममाहमिति वस्तुविकल्पहेतु, देहेन्द्रियादौ गृहक्षेत्रादौ अहता ममता च मन एव सकल्पविकल्पात्मकत्वात् जनयतीति वस्तुषु देहगेहादिषु अहममेत्यादय ये विकल्पा तेषा हेतुरित्यर्थ । तस्य स्वरूपमाह सज्ञादिभेद-कलना-कलित इति । सज्ञा नाम, आदिपदेन रूप भिद्यत इति भेद सज्ञादिरूप यो भेद अस्य वस्तुन घट कलश कुम्भ इत्यादिसज्ञा, पृथुबुध्नोदराद्याकार रूप नीलपीतादिक च इति रीत्या सर्वपदार्थेष्वपि भिद्यमान-नामरूपादिविषयककलनया कलित विशिष्ट इत्यर्थ । सर्वा अपि वृत्तय शब्दविषयिण्य अर्थविषयिण्यश्च मन, आश्रित्य वर्तन्ते । अत शब्दार्थव्यतिरिक्त-प्रपचस्य अभावात् सर्वोपि प्रपच मनसि स्वविषयकवृत्तिमति वर्तत इति बलीयान्, बन्धस्य मोक्षस्य च एतदधीनत्वात् बलिष्ठत्व अस्य । एतत्सबधा-अन्नमये प्राणमये वा ज्ञानशक्त्यभावात् ततो बलिष्ठत्व अस्य । एतत्सबधा-भावे तत्रात्मसबधाभावाच्च । तदाह तत्पूर्वकोशमनुपूर्य इति । तस्य पूर्वकोश तत्पूर्वकोश प्राणमय त अनुपूर्य विज्ञानमयकोशेन स्वय पूरित तदनु प्राणमय व्याप्य यो विजृम्भते निरर्गल स्वकार्य करोति स मनोमय इत्यन्वय । तत्पर्यायेपि श्रुति "स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुष-विधता अन्वय पुरुषविध" इति ज्ञेया ॥१६९॥

तस्य बन्धकत्व विशदयति । पचेन्द्रियैरित्यादिना चतुर्भि ।

पचेन्द्रियै पचभिरेव होतृभि
प्रचीयमानो विषयाज्यधारया ।
जाज्वल्यमानो बहुवासनेन्धनै
मनोमयोग्नि दहति प्रपचम् ॥१७०॥

सुखप्रतिपत्तये मनोमयमग्नित्वेन श्रोत्रादीन्द्रियाणि होतृत्वेन पुन पुन रापतत विषयानाज्यधारात्वेन विषयवासना इन्धनत्वेन रूपयति । पच

च तानि इन्द्रियाणि च पचेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि तैरेव पचभि होतृभि हविरग्निसयोगानुकूल-व्यापारवद्भि प्रक्षेप्तृभि । विषयाज्यधारया विषया शब्दस्पर्श-रूपरसगधा त एव आज्य तस्य धारा तया प्रचीयमान सवर्ध्यमान नैरतर्येण तत्तदिन्द्रियै तत्तद्विषयाणा मनसि निपात्यमानत्वात्, इन्धनेषु सत्सु आज्यधारा चेत् ज्वलनमधिक अत आह बहुवासनेन्धनैरिति बह्व्य या वासना "दृढभावनयात्यक्तपूर्वापरविचारण। यदादान पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता" इति बन्धकत्वेपि विषयाणा सुखकरत्वभ्रान्त्या तेषुपादेयत्वभावना ता एव इन्धनानि शुष्ककाष्ठानि इन्धनाभावे केवलाज्यधाराया बहुकालज्वलनहेतुत्वाभावात् वासनाभावे विषयाणा बन्धकत्वाभावाच्च। तै बहुवासनेन्धनै जाज्वल्यमान पौनपुन्येन निरतर ज्वलन् मनोमय मनोरूप अग्नि प्रपच दहति भस्मीकरोति सर्वान्पुरुषान् पुरुषार्थायोग्यान् करोतीति यावत् ॥१७०॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्या तस्य बन्धकत्वमाह। न ह्यस्तीति।

> नह्यस्त्यविद्या मनसोतिरिक्ता
> मनो ह्यविद्या भवबन्धहेतु ।
> तस्मिन्विनष्टे सकल विनष्ट
> विजृम्भितेस्मिन् सकल विजृम्भते ॥१७१॥

सुषुप्तौ कारणाविद्यासद्भावेपि बन्धस्याभावात् तत्कार्यमनस एव बन्धकत्व तदा तस्य लीनत्वात् बन्धाभाव इत्यभिप्रेत्य। मनसोतिरिक्ता अविद्या नास्ति इत्युक्तम्। हि निश्चित। हि यत भवबन्धहेतु अविद्या तत्कार्यत्वात् मन एव। मनस्सत्वे देहादावभिमान-रूपबन्धात् तदभावे तदभावात् मनो-भवबन्धयो अन्वयव्यतिरेकौ । तदेवोपपादयति तस्मिन्विनष्टे मनसि विशेषेण निर्वासन नष्टे सकल विनष्ट। स्पष्ट हि सुषुप्तौ जगदेव नास्तीति। अस्मिन्विजृम्भिते वर्धमाने सकल विजृम्भते सर्वमपि वृद्धिमाप्नोतीत्यर्थ ॥१७१॥

तदेव विस्तरेणोपपादयति। स्वप्न इत्यादिना।

> स्वप्नेर्थशून्ये सृजतिस्वशक्त्या भोक्त्रादि विश्व मन एवमर्वम्।
> तथैव जाग्रत्यपि नो विशेष तत्सर्वमेतन्मनसो विजृम्भणम् ॥१७२॥

प्रथमेनान्वयमाह, अर्थशून्ये शरीरान्तर्वर्तिनाडीषु मनस्सचार-दशाया स्वप्नावस्थेति श्रुत्या बोधितत्वात् केशतोपि सूक्ष्मासु तासु नाडीषु गिरिनदी-समुद्रादीना तदा प्रतीयमानाना असभावितत्तया चक्षुरादीना तदा उपरतव्यापारत्वात् तद्द्वारा मनस बहिर्निर्गमनाभावात् शरीराद्बहिर्वर्तमानाना प्रतीत्यभावाच्च केवल मनोवर्तिवासनावशात् तदा अर्था बाह्या इव प्रतीयन्ते नतु वस्तुसत इति अर्थशून्ये इत्युक्त। तथाविधे स्वप्ने स्वशक्त्या वासनाभि केवल स्वस्मिन् आत्मप्रतिफलनसामर्थ्येन च सर्व भोक्त्रादि विश्व जगत् मन एव सृजति निर्मिमीते। यद्यपि जीव भोक्ता वर्तत इति भोक्त्रादीति कथमिति शका भवितुमर्हति। तथापि भोग्याभावे भोक्तृत्वाभावात् भोग्यसृष्टिहेतो मनस एव निरूपकदानेन भोक्तृत्वस्रष्टृत्व मन्तव्यम्। तथैव स्वप्नवदेव जाग्रत्यपि जाग्रदवस्थायामपि मन एव सर्व सृजति नो विशेष। तत् तस्मात् सर्वमेतत् जगत् मनसो विजृम्भण विलास ॥१७२॥

व्यतिरेकेण इममर्थं द्रढयति। सुषुप्तीति।

सुषुप्तिकाले मनसि प्रलीने नैवास्ति किचित् सकलप्रसिद्धे।
अतो मन कल्पित एव पुस ससार एतस्य न वस्तुतोस्ति ॥१७३॥

सुषुप्तिकाले सुषुप्त्यवस्थाया मनसि प्रलीने परिणामान् विहाय कारणात्मना अवतिष्ठमाने नैवास्ति किचित् जगत्। सकलप्रसिद्धे सर्वप्राण्यनुभवात् न किचिदवेदिषमिति। अत एतस्य बद्धस्य पुस ससार मन कल्पित एव। वस्तुत परमार्थत नास्ति मनस्सत्वे स्वप्नजाग्रतो ससारोपलब्धे मनस असत्वे सुषुप्तावनुपलभात्। मृदन्वयव्यतिरेकानुविधायि-घट इव मृद्व्यतिरेकेण मनोव्यतिरेकेण ससारो नास्तीति तस्मिन्विनष्टे इति यदुक्त पूर्व तदुपपादितम् ॥१७३॥

वायुदृष्टान्तेन एकस्यैव तस्य विरुद्धद्वयहेतुत्वमाह। वायुनेति।

वायुना नीयते मेघ पुनस्तेनैव लीयते।
मनसा कल्प्यते बन्ध मोक्षस्तेनैव कल्प्यते ॥१७४॥

स्पष्टम् ॥१७४॥

दार्ष्टान्तिके वन्धहेतुत्व मोक्षहेतुत्व च उपपादयति। देहेति।

देहादिसर्वविषये परिकल्प्य राग
वध्नाति तेन पुरुष पशुवद्गुणेन।
वैरस्यमत्र विषवत् सुविधाय पश्चा-
देन विमोचयति तन्मन एव वन्धात् ॥१७५॥

देह आदि यस्य स, सर्वश्चासौ विषयश्च शब्दस्पर्शादि पुत्रादिश्च देहादिश्चासौ सर्वविषयश्च। शब्दादौ रागस्यापि देहमूलकत्वात् देहादीति। तस्मिन् देहादिसर्वविषये। राग परिकल्प्य दृढ जनयित्वा तेन रागेण गुणेन रज्वा पशुवत् पशुमिव पुरुष वध्नाति स्वेप्सित-परमपद-प्राप्त्ययोग्य करोति। पश्चादनन्तर तत् यद्वध जनयामास तत् मन एव। अत्र देहादौ विषये वैरस्य वैराग्य अनासक्ति विषवत् विष इव अनर्थकरत्वज्ञापनेन सुविधाय सुष्ठूत्पाद्य एन पुमास वन्धात् देहाद्यभिमान-लक्षणात् विमोचयति विशेषेण मोचयति। सदापि ब्रह्मणि मस्थया पुनर्यथा देहादिक नाभिमन्यते तथा करोतीत्यर्थ ॥१७५॥

वन्धमोक्षहेतुत्व उपपादित निगमयति। तस्मादिति।

तस्मान्मन कारणमस्य जन्तो
वन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने।
वन्धस्य हेतु मलिन रजोगुणै
मोक्षस्य हेतु विरजस्तमस्कम् ॥१७६॥

तस्मात् पूर्वोक्तहेतो अस्य जन्तो प्राणिन वन्धस्य मोक्षस्य च वा विधाने उत्पादने। मन कारण "मन एव मनुष्याणा" इतिश्रुते। एकस्य विरुद्धद्वयहेतुत्वकथताधा आह रजोगुणै, प्रवृत्तय वहुविधा रज-कार्या इति वहुवचन। नानाविधतया वहिर्मुखत्वापादकै कामक्रोध-लोभादि-रजोधर्मैरिति वा अर्थ। मलिन कलुषित मन वन्धस्य हेतु। शुद्ध निर्मल, तत्र हेतुमाह विरजस्तमस्कमिति। रजसा तमसा च नितरा रहित मन मोक्षस्य हेतुरित्यर्थ। अतो मनस एकत्वेपि गुणभेदान् विरुद्धद्वय-हेतुत्व चान्यभेदेन अविरुद्धमिति भाव ॥१७६॥

मोक्षहेतुतया मनश्शुद्धि कथ सपादनीयेति शकायामुत्तरमाह।
विवेकेति।

विवेक-वैराग्य-गुणातिरेकाच्छुद्धत्वमासाद्य मनो विमुक्त्यै।
भवत्यतो बुद्धिमतो मुमुक्षोस्ताभ्या दृढाभ्या भवितव्यमग्रे ॥१७७॥

विवेकश्च वैराग्य च विवेकवैराग्ये ते एव गुणौ सत्फलप्रदधर्मौ तयोरतिरेक अतिशय विवेकदार्ढ्यं वैराग्ये तीव्रतरत्व च। तस्मात् विवेकवैराग्यगुणातिरेकात्। ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्येत्येव निश्चये मिथ्या-वस्तुनि कामानुदयात् आब्रह्मलोक वैराग्य प्रकृष्यते। कामानुपहतेरेव शुद्धिशब्दार्थत्वात्। तदुभयगुणयुक्त मन शुद्धत्व निर्मलत्व आसाद्य प्राप्य विमुक्त्यै बहिर्मुखत्वशून्यतया ऐदपर्येण ब्रह्मरसस्य आत्यतिकबन्ध-निवृत्तये हेतुर्भवति। अतो विवेकवैराग्यातिरेक-विशिष्टमनसो विमुक्ति-हेतुत्वात्। बुद्धिमत बुद्धिरस्यास्तीति बुद्धिमान् तस्य उपायकुशलस्येत्यर्थ मुमुक्षो मोक्षरूपफलेच्छावत अग्रे आदौ ताभ्या विवेकवैराग्याभ्या दृढाभ्या आशिथिलाभ्या प्रकृष्यमाणाभ्या च भवितव्यम् उपायेच्छा प्रति फलेच्छाया कारणत्वात्। मोक्षेच्छावान् पुमान् विवेकवैराग्ये आदौ प्रयत्नेन सपादयति चेत् फलमवर्जनीयमिति कथित भवति ॥१७७॥

मोक्षार्थ मनो निर्विषय कर्तु विषयेभ्य निवर्तयितु विवेकवैराग्ये हेतू उक्त्वा रत्ने यदि शिलाबुद्धि जायते वा भय तत। समीचीनत्वधी-र्नेति नोपादेयत्वधीरपि। इति वस्तुविचारवत् भयस्यापि यतो भय ततो निवृत्तिहेतुत्वात् तेषु भयमाह। मन इति। दयया भयोत्पादनद्वारा तेभ्यो निवर्तयति।

मनो नाम महाव्याघ्र विषयारण्यभूमिषु।
चरत्यत्र न गच्छन्तु साधवो ये मुमुक्षव ॥१७८॥

विषयारण्यभूमिषु विषया एव अरण्यभूमय अनेकानर्थसकुलत्वात् "विषयास्तेषु गोचरान्" इतिश्रुतेश्च। तासु मनो नाम महाव्याघ्र मनस्सज्ञक-चण्डपुण्डरीक चरति सचरति। पराचि खानीति श्रुते विषयप्रवणता मनस स्वभाव निम्नभूमिगमनमिव जलस्य। तत जीवस्य महाननर्थस्सभवति। "बन्धाय विषयासक्त" मितिश्रुते

तदुक्त गीतासु सगात्सजायते काम कामात्क्रोधोऽभिजायते। क्रोधाद्भवति समोह सम्मोहात्स्मृतिविभ्रम। स्मृतिभ्रशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति" इति। अत ये सावव सत्पुरुषा मुमुक्षव मोक्षकाक्षिण ते अत्र विषयारण्यभूमिषु न गच्छन्तु मागमन्। विषयस्य मना निवर्तयन्तु मोक्षाय इत्यभिप्राय। कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्व-मिच्छन् इतिश्रुतेरिति भाव ॥१७८॥

नह्यस्त्यविद्या मनसोऽतिरिक्तेत्युक्त उपपादयन् तस्य बन्धकत्व विशदयति मन प्रसूत इत्यादिना चतुर्भि,

मन प्रसूते विषयानशेषान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तु।
शरीरवर्णाश्रम-जातिभेदान् गुणक्रियाहेतु-फलानि नित्यम् ॥१७९॥

भोक्तु जीवस्य जाग्रदवस्थाया स्थूलात्मना तत्तद्देवतानुगृहीत-तत्तदिन्द्रियजन्यानुभव विषयतया स्थूलात्मना स्वप्नावस्थाया इन्द्रियाणा-मुपरते सूक्ष्मतया कल्पमात्रिवेद्यतया च अशेषान सर्वान् विषयान भोग्य-पदार्थान् मन प्रसूते उत्पादयति। ते विषया क इत्याकाक्षायामाह शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान शरीर च वर्णाश्च आश्रमाश्च जातयश्च शरीरवर्णाश्रमजातय तासा भेदा प्रकारा तान देवतिर्यङमनुष्यादि-शरीराणि ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य शूद्ररूपवर्णान् ब्रह्मचारि-गृहस्थ वानप्रस्थ सन्यास्याश्रमान् देवमनुष्यादि-शरीर च देवत्वादिजातीश्च प्रसूते। मुषुप्त्यादौ मनसोऽभावे एतेषा भेदाना अभावात सर्वमिद मनसा कल्पित-मेवेति भाव। एव गुणक्रियाहेतुफलानि गुणा शब्दादय क्रिया उत्क्षेपणा-दय हेतव तत्तत्कार्यनिमित्तोपादानानि। फलानि घटादीनि तत्तत्कार्याणि एतत्सर्व मन एव नित्य सदा प्रसूते। नान्यनिमित्त इद मनसोऽभावे वस्त्वाप्य भावात। तदेव सर्वस्य मलकारणमिति भाव। शरीरेत्यत्र भिद्यन्ते इति भेदा इतिव्युत्पत्त्या कर्मधारयो वा ॥१७९॥

असगचिद्रूप-ममु विमोह्य देहेन्द्रिय-प्राणगुणैर्निबध्य।
अहममेति भ्रमयत्यजस्र मनस्स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु ॥१८०॥

मन कर्तृ असगचिद्रूप असगा सर्वसगविधुरा या चित अखण्ड ज्ञान तदेव रूप यस्य स असगचिद्रूप त। अमु आत्मान। देहेन्द्रिय-

प्राणगुणै. विमोह्य स्ववास्तवरूप ज्ञातुसमर्थ कृत्वा तेष्वेव देहेन्द्रिय-
प्राणगुणेपुदेहेन्द्रियप्राणेपु अहमिति तद्गुणेपु तद्धर्मेपु ममेति निवध्य।
अजस्र सतत स्वकृत्येपु लौकिक-वैदिक-कर्मसु। फलोपभुक्तिपु तत्तत्कर्म-
जन्यफलभोगेपु भ्रमयति ऊर्ध्वमधश्च नयति। "कुर्वते कर्म भोगाय कर्म
कर्तु च भुजते" इत्युक्ते। उक्त हि श्रुत्या "आत्मान चेद्विजानीयात्
अयमस्मीति पूरुप। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सञ्वरेत्"
इति। अत विज्ञातस्वप्रकाशग-चिदानन्दरूप पुरुप नैव किंचित्कामयते
न वा कर्माणि करोति। तत कर्तृत्व वा भोक्तृत्व वा देहेन्द्रियाद्यभिमान-
निवन्धनम्। स चाभिमान मनोमूल सुपुप्तावदर्शनात् तदा मनसो
लीनत्वात्। अत स्वरूपसत्या अविद्याया मनो विना वन्धहेतुत्वा-
भावात् सर्ववन्धहेतुत्व मनस एवेति भाव ॥१८०॥

इदानी तस्य वन्धद्वारा दु खहेतुत्वमाह। अध्यासेति।

अध्यासयोगात्पुरुपस्य समृति
अध्यासवन्धस्त्वमुनैव कल्पित।
रजस्तमोदोपवतोऽविवेकिनो
जन्मादि-दु खस्य निदानमेतत् ॥१८१॥

रजस्तमोदोपवत रजश्च तमश्च रजस्तमसी ते एव दोपौ तावस्य
स्त इति तद्वान् तस्य रजस्तमोदोपवत आवरणविक्षेपहेतुभूत-दोपद्वय-
विशिष्टस्य अत एव अविवेकिन आत्मानात्मभेदज्ञानरहितस्य पुरुपस्य
अध्यासयोगात् अनात्मस्वात्मवुद्धियोगात्, ससृति जन्ममरण-प्रवन्धा-
विच्छेद। ससृतिहेत्वध्यास मनोमूल इत्याह अध्यासवन्ध इति। अध्यास-
रूपो यो वन्ध, सतु सोपि, शरीरेन्द्रियादय मनसा प्रसूयन्ते इति "मन
प्रसूते" इत्यत्रोक्त। इदानी तत्र अध्यासोपि अमुनैव कल्पित जनित
इत्यपिशब्दार्थ.। तत जन्ममरण-प्रवन्धाविच्छेद-लक्षण-ससृतिहेतुभूता-
ध्यास-हेतुत्वेन। एतत् मन एव जन्मादिदु खस्य जन्ममरण-जरा-रोगादि-
जन्य-सकल-विधदु खस्य निदान आदिकारणम् ॥१८१॥

अत. प्राहुर्मनोऽविद्या पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः।
येनैवभ्राम्यते विश्वं वायुनेवाभ्र-मण्डलम् ॥१८२॥

तदुक्त गीतासु "सगात्सजायते काम कामात्क्रोधोभिजायते। क्रोधाद्भवति समोह समोहात्स्मृतिविभ्रम । स्मृतिभ्रशाद्बुद्धिनाश बुद्धिनाशात्-प्रणश्यति" इति। अत ये सावध सत्पुरुषा मुमुक्षव मोक्षकाक्षिण ते अत्र विषयारण्यभूमिषु न गच्छन्तु मागमन्। विषयेभ्य मनो निवर्तयन्तु मोक्षाय इत्यभिप्राय । कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षत् आवृत्तचक्षुरमृतत्व-मिच्छन् इतिश्रुतेरिति भाव ॥१७८॥

नह्यस्त्यविद्या मनसोतिरिक्तेत्युक्त उपपादयन् तस्य वन्धकत्व विशदयति मन प्रसूत इत्यादिना चतुर्भि ,

मन प्रसूते विषयानशेषान् स्थूलात्मना सूक्ष्मतया च भोक्तु ।
शरीरवर्णाश्रम-जातिभेदान् गुणक्रियाहेतु-फलानि नित्यम् ॥१७९॥

भोक्तु जीवस्य जाग्रदवस्थाया स्थूलात्मना तत्तद्देवतानुगृहीत-तत्तदिन्द्रियजन्यानुभव-विषयतया स्थूलात्मना, स्वप्नावस्थाया इन्द्रियाणा-मुपरते सूक्ष्मतया केवलसाक्षिवेद्यतया च अशेषान् सर्वान् विषयान् भोग्य-पदार्थान् मन प्रसूते उत्पादयति । ते विषया के इत्याकाक्षायामाह शरीरवर्णाश्रमजातिभेदान् शरीर च वर्णाश्च आश्रमाश्च जातयश्च शरीरवर्णाश्रमजातय नामा भेदा प्रकारा तान् देवतिर्यङ्मनुष्यादि-शरीराणि ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्ररूपवर्णान् ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-सन्यास्याश्रमान् देवमनुष्यादि-शरीर च देवत्वादिजातीश्च प्रसूते । सुषुप्त्यादौ मनसोभावे एतेषा भेदाना अभावात् सर्वमिद मनसा कल्पित-मेवेति भाव । एव गुणक्रियाहेतुफलानि गुणा शब्दादय क्रिया उत्क्षेपणा-दय हेतव तत्तत्कार्यनिमित्तोपादानानि। फलानि घटादीनि तत्तत्कार्याणि एतत्सर्व मन एव नित्य सदा प्रसूते। नान्यनिमित्त इद मनसोभावे कस्याप्य-भावात्। तदेव सर्वस्य मूलकारणमिति भाव । शरीरेत्यत्र भिद्यन्ते इति भेदा इतिव्युत्पत्त्या कर्मधारयो वा ॥१७९॥

असगचिद्रूप-ममु विमोह्य देहेन्द्रिय-प्राणगुणैर्निबध्य ।
अहममेति भ्रमयत्यजस्र मनस्स्वकृत्येषु फलोपभुक्तिषु ॥१८०॥

मन कर्तृ असगचिद्रूप असगा सर्वसगविधुरा या चित् अखण्ड ज्ञान तदेव रूप यस्य स असगचिद्रूप त। अमु आत्मान। देहेन्द्रिय-

प्राणगुणं विमोह्य स्ववास्तवरूप ज्ञातुसमर्थं कृत्वा तेष्वेव देहेन्द्रिय-
प्राणगुणेषुदेहेन्द्रियप्राणेषु अहमिति तद्गुणेषु तद्धर्मेषु ममेति निबध्य।
अजस्र सतत स्वकृत्येषु लौकिक-वैदिक-कर्मसु। फलोपभुक्तिषु तत्तत्कर्म-
जन्यफलभोगेषु भ्रमयति ऊर्ध्वमधश्च नयति। “कुर्वते कर्म भोगाय कर्म
कर्तुं च भुजते” इत्युक्ते। उक्त हि श्रुत्या “आत्मान चेद्विजानीयात्
अयमस्मीति पूरुष। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सञ्ज्वरेत्”
इति। अत विज्ञातस्वकासग-चिदानन्दरूप पुरुष नैव किंचित्कामयते
न वा कर्माणि करोति। तत कर्तृत्व वा भोक्तृत्व वा देहेन्द्रियाद्यभिमान-
निबन्धनम्। स चाभिमान मनोमूल सुषुप्तावदर्शनात् तदा मनसो
लीनत्वात्। अत स्वरूपसत्या अविद्याया मनो विना बन्धहेतुत्वा-
भावात् सर्वबन्धहेतुत्व मनस एवेति भाव ॥१८०॥

इदानी तस्य बन्धद्वारा दु खहेतुत्वमाह। अध्यासेति।

अध्यासयोगात्पुरुषस्य ससृति
अध्यासबन्धस्त्वमुनैव कल्पित ।
रजस्तमोदोषवतोऽविवेकिनो
जन्मादि-दु खस्य निदानमेतत् ॥१८१॥

रजस्तमोदोषवता रजश्च तमश्च रजस्तमसी ते एव दोषौ तावस्य
स्त इति तद्वान् तस्य रजस्तमोदोषवत आवरणविक्षेपहेतुभूत-दोषद्वय-
विशिष्टस्य अत एव अविवेकिन आत्मानात्मभेदज्ञानरहितस्य पुरुषस्य
अध्यासयोगात् अनात्मस्वात्मबुद्धियोगात्, ससृति जन्ममरण-प्रबन्धा-
विच्छेद। ससृतिहेत्वध्यास मनोमूल इत्याह अध्यासबन्ध इति। अध्यास-
रूपो यो बन्ध सतु सोपि, शरीरेन्द्रियादय मनसा प्रसूयन्ते इति “मन
प्रसूते” इत्यत्रोक्त। इदानी तत्र अध्यासोपि अमुनैव कल्पित जनित
इत्यपिशब्दार्थ। तत जन्ममरण-प्रबन्धाविच्छेद-लक्षण-ससृतिहेतुभूता-
ध्यास-हेतुत्वेन। एतत् मन एव जन्मादिदु खस्य जन्ममरण-जरा-रोगादि-
जन्य-सकल-विधदु खस्य निदान आदिकारणम् ॥१८१॥

अत प्राहुर्मनोऽविद्या पण्डितास्तत्त्वदर्शिन ।
येनैवभ्राम्यते विश्व वायुनेवाभ्र-मण्डलम् ॥१८२॥

तत्वदर्शिन तत्व द्रष्टु शील येषा ते। पण्डिता श्रुतवेदान्ता पुरुषधौरेया। अत ससृतिमूल-कारणत्वान्मनस मन एव अविद्या प्राहु अविद्याकार्यत्वात् केवलाविद्याया ससृतिहेतुत्वाभावाच्च। मन एवाविद्येति कथन युक्तमिति बोधयितु प्रेत्युपक्रम। तत्र हेतु येनैव मनसैव विश्व सर्वजगत् सर्वे जीवा इति यावत्। भ्राम्यते अन्यथाग्रहणेन ऊर्ध्वमधश्च नीयते। तत्र दृष्टान्त वायुनेवाभ्रमण्डल, मेघसमुदाय वायुना यथा सर्वासु दिक्षु भ्राम्यते तथा ॥१८२॥

इदानी मुमुक्षुजनकर्तव्यमाह। तदिति।

तन्मनश्शोधन कार्य प्रयत्नेन मुमुक्षुणा।
विशुद्धे सति चैतस्मिन् मुक्ति करफलायते ॥१८३॥

तत् पूर्वकथितकारणात् रजस्तमोदोषवत पस अध्यासद्वारा ससृतिहेतुरितिरूपात्। मुमुक्षुणा मोक्षेच्छावता पुरुषेण प्रयत्नेन प्रकृष्टयत्नेन मनश्शोधन मनोगत रजस्तमोरूप दोषापनयन कार्य विधेय। चकारो हेत्वर्थ यत इति। एतस्मिन् मनसि विशुद्धे रजस्तमोहीने केवलसत्वप्रधाने सति करफलायते करगतफलवत् सुष्टु वेद्या भवतीत्यर्थ ॥१८३॥

मनश्शुद्धिहेतु प्रयत्नप्रकारमाह। मोक्षेति।

मोक्षैकसक्त्या विषयेषु राग निर्मूल्य सन्यस्य च सर्वकर्म।
सच्छ्रद्धया यश्श्रवणादिनिष्ठो रजस्स्वभाव स धुनोति बुद्धे ॥१८४॥

मोक्षे एकस्मिन् सक्ति आसक्ति तीव्रमुमुक्षा तया, विषयेषु देहादिषु राग सुखजनकत्वभ्रान्त्या आसक्ति निर्मूल्य अहन्तानिरसनेन परित्यज्य, सर्वकर्म निष्कामकर्माणि नित्यनैमित्तिकानि च, सन्यस्य स्वरूपतोपि परित्यज्य। सच्छ्रद्धया सति कालत्रयाबाध्ये ब्रह्मणि या श्रद्धा, सती अचचला वा याश्श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्यविश्वास तया य पुमान् श्रवणादिनिष्ठ श्रवण आदि ययो मनननिदिध्यासनयो तेषु श्रवणादिषु निष्ठा नितरा स्थिति यस्य स श्रवणादिनिष्ठ स पुरुष बुद्धे रजस्स्वभाव रजस स्वभाव विक्षेप त। धुनोति चालयति नितरा नाशयतीति यावत्।

देहादिषु रागसत्वे कर्म करोति कर्मसत्वे विक्षेप । रागनिर्मूलनेन सर्व
कर्मत्यक्त्वा श्रवणादिभि अन्तर्निष्ठस्य श्रद्धालो बुद्धिविक्षेपस्य नैवावसर ।
अतो विरक्तेन सन्यासिना श्रवणादिक श्रद्धया बुद्धिदोषनिवृत्तये कार्य-
मित्युक्त भवति ॥१८४॥

इदानी मनोमयस्य अनात्मत्व निगमयति । मनोमय इति ।

मनोमयो नापि भवेत्परात्मा
ह्याद्यन्तवत्त्वात् परिणामिभावात् ।
दु खात्मकत्वात् विषयत्वहेतो
द्रष्टा हि दृश्यात्मतया न दृष्ट ॥१८५॥

मनोमयोऽपि परात्मा परमात्मा न भवेदित्यन्वय । तत्र हेतव
सगृह्यन्ते आद्यन्तवत्वात् सुषुप्तौ लयात् जाग्रदादौ उत्पत्तेश्च आद्यन्तवत्व
आत्मा न भवति एव परिणामिभावात् परिणामिन भाव परिणामिभाव
विपरयत्व कामसंकल्पाद्यात्मना परिणममानत्वात् अविकारी आत्मा
न भवति । दु ख आत्मा स्वरूप यस्य दु खात्मक तस्य भाव तत्व । अत एव
निरुध्यते शोध्यते च । अध्यासद्वारा सर्वदु खहेतुत्व उपपादित । अत आनन्द-
रूप आत्मा न भवति । विषयत्वमेव हेतु तस्मात् " अन्यत्र मना अभूव
नाद्राक्षम् अन्यत्रमना अभूव नाश्रौष ' इति श्रुते । साक्षिणा विषयीक्रियत
इति विषयत्वरूपहेतोश्च सर्वसाक्षी आत्मा न भवति । तदिदमाह
द्रष्टाहीत्यादिना, हि यत द्रष्टा पश्यतीति द्रष्टा ज्ञाता य स दृश्यात्मतया
विषयतया न दृष्ट न लोकसिद्ध इत्यर्थ । अत सर्वदा मनस्थितिनिरासे
तदभावे च साक्षिणा सद्भावाभावयो ज्ञायमानतया कर्तृकर्मविरोधात्
स्वद्रष्टृत्वस्य स्वस्मिन् विरुद्धत्वाच्च दृश्य मन न द्रष्टृस्वरूप आत्मा
इत्यनात्मत्व तस्य सिद्धम् ॥१८५॥

इदानी विज्ञानमयकोश निरूपयति । बुद्धिरिति ।

बुद्धिर्बुद्धीन्द्रियै सार्धं सवृत्ति कर्तृलक्षण ।
विज्ञानमयकोश स्यात् पुस संसारकारणम् ॥१८६॥

बुद्धीन्द्रियं पञ्चभि ज्ञानेन्द्रियं श्रोत्रादिभि सार्धं सह। सवृत्ति वृत्त्या निश्चयात्मिकया सह वर्तत इति सवृत्ति बुद्धि कर्तृलक्षण कर्तृलक्षण ज्ञानेच्छाद्याश्रय यस्य स कर्तृलक्षण। विज्ञानमयकोश स्यात् तत्सवत् कोशो भवति। तस्य कार्यमाह पुस इत्यादिना पुस आत्मन ससारकारण 'स समान सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति, सधी स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यादिश्रुतिभ्य एवमेवान्त करण मनआत्मकवृत्तिमत् मन इति, निश्चयात्मकवृत्तिमत् बुद्धिरिति वक्ष्यते। तत्र मनस करणत्व बुद्धे कर्तृत्व। निश्चित्य हि करोति। अत पूर्वापरीभावत्वेन मनोबुद्ध्यो बहिरन्तर्भाव इति मनोमयानन्तर बुद्ध्यात्मक-विज्ञानमयस्य पार्थक्येन कथन। नो चेत् पञ्चाना ज्ञानेन्द्रियाणा उभयत्राविशिष्टत्वात् भेदानापत्ते-रिति बोध्य। तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञान-मय' इति श्रुतेश्च। तत्राप्ययमेवाभिप्राय ॥१८६॥

अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्बशक्ति
विज्ञानसज्ञ प्रकृतेर्विकार।
ज्ञानक्रियावान् अहमित्यजस्र
देहेन्द्रियादिष्वभिमन्यते भृशम् ॥१८७॥

भूतपञ्चकसत्व-समष्टिकार्यत्वाद् दृढ स्वच्छतया तत्र चिदवस्य प्रतिबिम्बत इति अनुव्रजन् य चिते चिद्रूपस्य परमात्मन प्रतिबिम्ब जीव तस्य शक्तिर्भासकस्वरूपा यस्य भासकप्रतिबिम्बस्यापि भासकत्वात्, प्रसिद्ध हि लोके दर्पणादिप्रतिबिम्बितसूर्यप्रतिबिम्बस्यापि सूर्यप्रकाशायोग्यान्ध-कारावृत-भूविवरादिगत-वस्तुभासकत्व इति। अनुव्रजच्चित्प्रतिबिम्ब-शक्ति चिदनुप्रवेशाच्चित्च्छक्तिविशिष्ट अत एव विज्ञानसज्ञ विज्ञानमिति सज्ञा यस्य स 'विज्ञान यज्ञ तनुते' इतिश्रुते। प्रकृते मूलप्रकृते अविद्याया विकार सूक्ष्मभूतपञ्चकसत्वसमष्टिकार्यत्वात् सूक्ष्मभूतपञ्चकस्य अविद्या-कार्यतया परपरया अविद्याकार्यत्व अस्य कोशस्य। ज्ञानक्रियावान् ज्ञान च वृत्यात्मक क्रिया च विषयविचार ध्यान लोकान्तरगमनादिरूपा ज्ञान-क्रिये ते अस्य स्त इति ज्ञानक्रियावान् देहेन्द्रियादिषु उक्त हि पूर्व "अन्त करणमेतेषु चक्षुरादिषु वर्ष्मणि। अहमित्यभिमानेन तिष्ठत्याभास तेजसा" इति। अत जीवस्य योऽभिमान देहादौ तस्य बुद्धि विना

असभवात् जीवत्वस्यापि बुध्युपाधिनिबन्धनत्वात् अय कोश एव आध्यासिकतादात्म्यापन्नतया जीवाभिन्नत्वेन विवक्षित इति अजस्र सर्वदा जाग्रत्स्वप्नयो भृश अत्यन्त अहमित्यभिमन्यते। अह मनुष्य स्थूल गच्छामि तिष्ठामि लघयामि अह पश्यामि अह शृणोमि अहमुच्छ्वसिमि निश्वसिमीत्यादिप्रकारेण तादात्म्याभिमानवान् भवतीति ज्ञानवत्वमुपपादित ॥१८७॥

क्रियावत्वमुपपादयति। अनादीत्यादिना।

अनादिकालोयमहस्वभावो जीवस्समस्त-व्यवहारवोढा।
करोतिकर्माण्यनु-पूर्ववासन पुण्यान्यपुण्यानि च तत्फलानि ॥१८८॥
भुङ्क्ते विचित्रास्वपि योनिषु व्रजन् आयाति निर्यात्यध ऊर्ध्वमेष।
अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्था सुखदु खभोग ॥१८९॥

यद्यपि प्रकृतेर्विकार इत्युक्तत्वात् सादित्व वक्तव्यम्। अथापि महाप्रलयेपि कारणात्मना अव्यक्ततया वर्तमानत्वात् पूर्वकर्मवासनाश्रय-बुद्धे अत्यन्तनाशे पुन सृष्टेरनुपपत्ते सृष्टिकाल एव अनेन जीवेनात्मना" इति परदेवतया नामरूपव्याकरणार्थं ईक्षणश्रुतेश्च आविदेहकैवल्य आत्यन्तिकनाशो नास्तीति पुस ससारकारणभूताया बुद्धेरपि अनादित्व-अवश्य वक्तव्यमिति तत्प्रयोज्य-देहेन्द्रियाद्यभिमानोपि स्वप्रागभावयाऽलत्व-व्यापक-स्वसजातीय कत्वरूपानादित्ववान् भवति। अनादि काल यस्य अनादिकाल इदमिदानीं आरब्धमिति वक्तुमशक्यत्वात्। अय अहस्वभाव देहेन्द्रियादिषु अहमितिस्वभाव अभिमान वासना यस्य स जीव, समस्तव्यवहारवोढा "विज्ञान यज्ञ तनुते। कर्माणि तनुतेपि च" इतिश्रुते लौकिक-वैदिक सर्वव्यवहारकर्ता। तदुपपादयति अनुपूर्ववासन अनुगता पूर्ववासना य स अनुपूर्ववासन 'त विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च" इतिश्रुते "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन" इति च श्रुते। पुण्यानि शास्त्रविहितानि अपुण्यानि तन्निषिद्धानि विहित-निषिद्धान्यानि उदासीनानि भोजनस्वापादीनि च करोति। भोक्तृत्व वक्ति। तत्फलानि तेषा कृतविहित-निषिद्धकर्मणा फलानि। विचित्रासु देवतिर्यङ्मनुष्यादिचतुरशीति-लक्षप्रभेदासु योनिषु व्रजन् भुङ्क्तेपि पुन-

दुःखानुभववान्भवत्यपि। तदेव अत्र नरकादौ आयाति आगच्छति, ऊर्ध्वं स्वर्गादौ निर्याति निर्गच्छति एष जीव इत्यर्थः। अहं जागर्मि अहं स्वपिमि अहमस्वाप्सं अहं सुखी दुःखीत्यादिरीत्या आत्मनि प्रतीयमानधर्मा सर्वेऽपि एतत्तादात्म्याभिमानादिति निश्चयमवमात्मानं इत्ता विवेचयति। अस्यैव विज्ञानमयस्य जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्था आदिपदेन सुषुप्तिसमाधिपरिग्रहः। सुखदुःखभोग अनुभव भोगः ॥१८९॥

देहादिनिष्ठाश्रम धर्मकर्म-गुणाभिमानं सततं ममेति।
विज्ञानकोशोऽयमतिप्रकाशः प्रकृष्टसांनिध्यवशात्परात्मनः।
अतो भवत्येष उपाधिरस्य यदात्मधीः संसरति भ्रमेण ॥१९०॥

देहादीति। आदिपदेन चक्षुरादीन्द्रिय प्राणपरिग्रहः। तन्निष्ठा य आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः धर्मा मनुष्यत्व ब्राह्मणत्वादयः कर्माणि स्थितिगत्यादीनि लौकिकानि मन्त्रोच्चारणादीनि वैदिकानि गुणा ह्रस्वत्वदीर्घत्वादयः सौगुण्यवर्ण्यादयो वा एतेषु ममेत ममत्वमभिमानमात्मप्रतिफलनानुविद्धा बुद्धिः इन्द्रियेषु प्राणेषु देहे च संबध्यमाना तदीयधर्मानात्मन्यारोपयति। स्वतो जडाया अप्यस्या चेतनवदेवस्थितौ निमित्तमाह परात्मन चेतनश्चेतनानां इति श्रुत्या कर्त्तृनिर्मलासंगचित्रूपस्य परात्मनः प्रकृष्टसांनिध्यवशात् परमुखनिरपेक्षप्रतिफलनमहिम्ना अयं विज्ञानकोशः बुद्धिरूपकोशः अतिप्रकाशः। इतरेषु इन्द्रियेषु साक्षात्स्वात्मन्य-संबन्धाभावादित्यभिप्रायः। अत प्रकृष्टसांनिध्यस्यसत्वात् अस्य आत्मन एष कोश उपाधिः जीवइति भेदहेतुः भवति। यदात्मधीः कर्तृत्व भोक्तृत्व निवासभूत जीवत्वधर्माश्रिय संहेतुः। यदात्मधीर्यस्मिन्नुपाधौ आत्मधीः अहमिति मतिमान् भ्रमेण भ्रान्त्या संसरति कर्तृत्वादिदुःखमनुभवति ॥१९०॥

तदेवोपपादयति। योयमित्यादिना त्रिभिः।

योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि स्फुरत्स्वयंज्योतिः।
कूटस्थः सन्नात्मा कर्ता भोक्ता भवत्युपाधिस्थः ॥१९१॥

पाषाणे वृक्षः इतिवत् सामीप्यसप्तमी। प्राणेषु चक्षुरादिसमीपे। एतेन अहमिति प्रतीतिविषयत्वस्य बहुषु सत्वात् कतम आत्मा इति

जनकप्रश्नोत्तरवाक्ये "प्राणेषु" इति पदेन प्राणशब्दबोधितेंद्रिय-मुख्य-प्राणत्व-मात्मनो नास्तीति कथित भवति। प्राणसामीप्य बुद्धेरप्यस्ति अत व्यावर्तयति हृदिस्फुरत्स्वयज्योतिरिति हृदयपुण्डरीकावच्छिन्नबुद्धौ प्रकाशमान पराप्रकाश्य यज्ज्योति चैतन्य सर्वविभासक तद्रूप योय विज्ञानमय आमोक्ष बुद्ध्या न विना भूयतेऽनेनेति तत्प्रचुरत्वात्तन्मयत्व। स्वार्थे मयड्वा विज्ञानस्वरूप इत्यर्थ। इदृशात्मा कूटस्थ कूटवत्तिष्ठतीति कूटस्थ अयोघनवत् निर्विकार सन्नपीति अपिशब्दो योजनीय। उपाधिस्थ उपाधौ ज्ञानक्रियावत्या बुद्धौ तादात्म्येन आविद्यकेन वर्तमान कर्ता भोक्ता भवति यथा स्फटिके लौहित्य भ्रमात् तथा ॥१९१॥

तदेवस्फुटयति। स्वयमिति।

स्वय परिच्छेदमुपेत्य बुद्धे
तादात्म्यदोषेण पर मृषात्मन।
सर्वात्मकस्सन्नपि वीक्षते स्वय
स्वत पृथक्त्वेन मृदोघटानिव ॥१९२॥

मृषात्मन मिथ्यास्वरूपवत्या बुद्धे, तादात्म्यदोषेण पर केवल न तु स्वत इत्यर्थ स्वय परिच्छेद अल्पत्व उपेत्य प्राप्य स्वय सर्वात्मक-स्सन्नपि इद सर्व यदयमात्मा" 'सर्वं खल्विद ब्रह्म" इत्यादिश्रुते। अकुशलमति मृद यथा घटानिव यथा मृदुपादानतया तदव्यतिरिक्तान् घटान् पृथक्पश्यति भिन्नत्वेन वीक्षते तथा सर्वोपादानतया स्वव्यतिरेकेण घरमाप्यभावेपि स्वत पृथक्त्वेन भेदेन वीक्षते अह स इद त्व इत्यादिभेद-बुद्धिमान्भवतीत्यर्थ ॥१९२॥

इममर्थ निर्विकारस्य सविकारत्व कूटस्थम्मन् आत्मा" इत्यत्रोक्त च मदृष्टान्त वर्णयति। उपाधीति।

उपाधिसम्बन्धवशात्परात्माप्यु-
पाधिधर्माननुभाति तद्गुण।
अयोविकारानविकारिवह्निवन्
सदैकरूपोपि परस्स्वभावात् ॥१९३॥

अयोविकारान् अयम. विकाराः अयोविकारा. दीर्घत्व-वर्तुलत्वादयः तान् अविकारिवह्निवत् वस्तुतः तादृशधर्मशून्य-वह्निरिव अयमपि दीर्घे दीर्घो वह्निरिति वर्तुले वर्तुल इति भ्राम्यन्ति लोके। तथा परात्मापि परमात्मापि उपाधिसंबन्धवशात् स्वप्रकाश्येनापि उपाधिना अविद्यया कल्पित य. तादात्म्यरूपसबन्धः तद्वशात् उपाधिधर्मान् कर्तृत्वभोक्तृत्वादीन् "ध्यायतीव लेलायतीव" इतिश्रुते, बुद्धौ ध्यायन्त्या ध्यायतीव लेलायन्त्या चलन्त्या चलतीव इत्यर्थ श्रुते। अनुसृत्य तद्गुण उपाधिधर्मवानिव भाति अह करोमि सुखी दु खीत्यादिप्रकारेण। वस्तुत सदा स्वभावात् स्वकीय-सच्चिदानन्दस्वरूपत पर नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्तस्वभाव। अत एकरूपोपि विकारशून्योपीति पूर्व योजनीय। प्रकाशके वह्नौ दृष्टान्ते परात्मनि च दार्ष्टान्तिके सर्वप्रकाशके विकारशून्यत्वेन एकरूपत्व समान ॥१९३॥

शिष्य उवाच।

भ्रमेणाप्यन्यथावास्तु जीवभाव परात्मन।
तदुपाधेरनादित्वात् नानादेर्नाश इष्यते ॥१९४॥
अतोस्य जीवभावोपि नित्यो भवति संसृति.।
न निवर्तेत तन्मोक्ष. कथं मे श्रीगुरो वद ॥१९५॥

परात्मन असंसारितया सर्वोत्कृष्टस्य परमात्मन जीवभाव जीवत्व भ्रमेण वा भ्रान्त्या वा अन्यथापि वा वस्तुतो वा अस्तु तदुपाधे. जीवभाव. येनोपाधिना उच्यते तस्य उपाधे विज्ञानमयकोशस्य "अनादि-कालोयमहस्वभाव जीव" इत्युक्ततया अनादित्वात् आत्मन इव अनादेः नाश. कस्यापि नेष्यते अत. जीवभावप्रयोजकोपाधेरनादित्वात् नाशा-संभवाच्च अस्य परात्मन. जीवभावोपि नित्यो भवति न नश्यति संसृति जीवभावनित्यत्वे नित्येति न निवर्तेत नैव नश्येत् तत् तस्मात् मोक्ष. कथं मे मम संसारनिवृत्ति कथं श्रीगुरो वद उपदिश ॥१९५॥

श्रीगुरुरुवाच।

सम्यक्पृष्टं त्वया विद्वन् सावधानेन तच्छृणु।
प्रमाणिकी न भवति भ्रान्त्या मोहितकल्पना ॥१९६॥

हे विद्वन् बुद्धिमन् त्वया सम्यक्पृष्ट। तत् पृष्ट यद्वस्तु तत्
सावधनेन विषयान्तर-सचाररहित-मनसा शृणु श्रुत्वावधारयेत्यर्थ।
भ्रान्त्या मोहितकल्पना मोहोस्य सजात मोहित मोहश्च प्राप्तज्ञाय-
मानताक-वस्तुन, ज्ञानाभाव तामस धर्म। वस्तुत निर्मलज्ञानस्वरूपत्वेपि
अज्ञानजनितभ्रान्त्याद्दृढीभूतया मोह पूर्वोक्त तद्विशिष्टस्य पुरुषस्य या
कल्पना स्वस्य असंसारिणोपि ससारित्वकल्पना सा प्रामाणिकी न भवति
यथार्था न भवति प्रमाणसिद्धा न भवतीत्यक्षरार्थ। भ्रमप्रयोज्यमोह-
मूलकत्वात् मुग्धस्य सम्यज्ज्ञानासमर्थत्वात्॥१९६॥

भ्रान्ति विना त्वसगस्य निष्क्रियस्य निराकृते।
न घटेतार्थसबन्धो नभसो नीलतादिवत्॥१९७॥

सगशून्यस्य
तुरवधारणार्थं नञा सबध्यते। असगस्य वस्तुत निष्क्रियस्य
"असगोह्यय पुरुष" इतिश्रुते सुषुप्तावनुभवाच्च। निष्क्रियस्य
निर्विकारस्य "निष्कल निष्क्रिय" इतिश्रुते "अव्यक्तोयमचिन्त्योय
अविकार्योयमुच्यते" इतिस्मृतेश्च। निराकृते 'न तस्य कार्य करण च
विद्यते, अस्थूल अनणु" इत्यादिश्रुते। भ्रान्ति विना स्थूलसूक्ष्म-कारण-
शरीरेषु तादात्म्याभिमान विना अर्थसबन्ध दृश्यसबध नैव घटेत। नभम
गगनस्य असगस्य निष्क्रियस्य निराकृते नीलतादिवत्। उक्त हि 'अप्रत्यक्षे
पिह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति" इति भाष्ये। अविवेकिन
गगनमपि नील पीत इन्द्रनीलकटाह इति कल्पयन्ति इति गगनस्य यथा
नीलत्वादिक अप्रामाणिक न घटते तथेत्यर्थं। एव परमात्मन्यपि जीव-
भाव अप्रामाणिक इति भाव। नहि कल्पनामात्रात् गगन नीलादिरूप
भवति एव प्रकृतेपि इति बोध्यम्॥१९७॥

तदेव स्फुटयन् ससारनिवृत्तिमुपपादयति द्वाभ्या आत्मन-
वास्तविकस्वरूप श्रुतिसिद्ध विद्वदनुभवसिद्ध च कथयति। तत्र जीवस्य
मिथ्यात्वसिद्धये। स्वस्येति।

स्वस्य द्रष्टुर्निर्गुणस्याक्रियस्य
प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य बुद्धे।
भ्रान्त्या प्राप्तो जीवभावो न सत्यो
मोहापाये नास्त्यवस्तु स्वभावात्॥१९८॥

द्रष्टु साक्षिण निर्गुणस्य केनापि धर्मेण रहितस्य अक्रियस्य निष्क्रियस्य विकारशून्यस्य प्रत्यग्बोधानन्दरूपस्य सर्वान्तर यो बोध स प्रत्यग्बोध सचासावानन्दश्च प्रत्यग्बोधानन्द स एव रूप यस्य स प्रत्यग्बोधानन्दरूप तस्य स्वस्य आत्मन बुद्धे भ्रान्त्या तादात्म्याभिमानन प्राप्त कल्पित जीवभाव न सत्य अवाध्य न भवति। स्वस्वरूपविषयकसाक्षात्कारे भ्रान्ते नाशन बाध्यत्वात्। तदेवाह मोहापाये श्रुत्याचार्योपदेशजनित-तत्त्वसाक्षात्कारेण अज्ञाननाशे तज्जनितभ्रान्तेरभावात् तदभावे मोहस्य दूरपलायितत्वात् तस्य अपाय अवस्तु यत्कल्पित तत स्वभावात् स्वधर्मत कल्पनाविषयत्वेन नास्ति। यद्वा स्वभावात कल्पितानां मोहापाय अप्रतीयमानतया नास्तित्वस्य स्वभावात् अयमेव स्वभाव आरोपितानां वस्तूनां भ्रान्त्यभावे पूर्ववदप्रतीयमानत्वम् इत्यर्थं ॥१९८॥

पूर्वश्लोकचतुर्थ-पादार्थमुपपादयति। यावदिति।

> यावद्भ्रान्तिस्तावदेवास्य सत्ता
> मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य प्रमादात्।
> रज्वां सर्पो भ्रान्तिकालीन एव
> भ्रान्तेर्नाशे नैव सर्पोऽस्ति तद्वत् ॥१९९॥

यार्थस्य मिथ्यात्व यत्तु कारण विशिनष्टि मिथ्येति। मिथ्याज्ञानोज्जृम्भितस्य मिथ्याभूत अधिष्ठानसाक्षात्कारनिवर्त्य यदज्ञान तस्मादुज्जृम्भितस्य सञ्जनितस्य अस्य अवस्तुन प्रमादात अधिष्ठानारोप्याविवेकात। यावद्भ्रान्ति विपरीतज्ञान तावदेव सत्ता अस्तित्वेन प्रतीयमानत्व। तत्र दृष्टान्त रज्वां सर्प रज्ज्वज्ञानात रज्जुसाक्षात्काराबाध्यात् प्रमादात पुरोव्यक्तौ नाय सर्प इतिविवेकाभावात् उज्जृम्भित भ्रान्तिकालीन एव यावत्पर्यन्त अय सर्प इतिभ्रान्ति तावदेव अस्तितया प्रतीयते। नाय सर्प किंतु रज्जुरितिविशेषदर्शने भ्रान्ते अय सर्पभ्रान्त्या-कारिकाया नाशे बाध नैव सर्पोऽस्ति। तद्वत अह ब्रह्मास्मीति साक्षात्कार-पर्यन्त मूलाज्ञानजनित प्रमादात् ममासित्वभ्रान्ति वस्तुत ससार यद्यपि नास्त्येव। रज्वां सर्प इव पूर्व भ्रान्त्या प्रतीयते स्म। जाते च ज्ञाने

यथार्थं न प्रतीतिरपि तस्येति केवलं ब्रह्ममात्रमवशिष्यते स्वरूपसाक्षात्कारस्य अज्ञानतत्कार्य-सकलनाशकत्वात् "अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः" इतिप्रमाणात् ॥१९९॥

एतावतापि तदुपाधेरनादित्वाद्यानादेर्नाश इष्यते इत्यस्य स्पष्टमुत्तरमलभमानमिव शिष्यं ज्ञात्वा तदेवानूद्य समादधाति श्रीगुरुः सार्धश्लोकद्वयेन । अनादित्वमिति ।

अनादित्वमविद्यायाः कार्यस्यापि तथेष्यते ।
उत्पन्नायां तु विद्यायामाविद्यकमनाद्यपि ॥२००॥
प्रबोधे स्वप्नवत्सर्वं सहमूलं विनश्यति ।
अनाद्यपीदं नो नित्यं प्रागभाव इव स्फुटं ।
अनादेरपि विध्वंसः प्रागभावस्य वीक्षितः ॥२०१॥

यदुक्तं त्वया उपाधेरनादित्वमिति तत्तथैव अविद्यायाः कार्यस्यापि विज्ञानमयकोशस्य तथा अविद्याया इव अनादित्वं इष्यते । अविद्यायाः एकरूपत्वात् विचित्रसृष्टेः विचित्रोपाधिनिबन्धनत्वात् सर्वसमस्य परमकृपालोः ईश्वरस्य विचित्रकर्माश्रय-बुद्धिरूपोपाध्यपेक्षाया आवश्यकत्वात् बुद्धेरपि तत्कारणभूताया अनादित्वमकामेनाप्यङ्गीकर्तव्यं इतिभावः । इदानीं तस्य निवृत्तिमाह विद्यायां उपनिषज्जन्यायां अधिष्ठानसाक्षात्काररूपायां प्रमायां उत्पन्नायां सत्यामिति शेषः । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति अनादेर्नाशो नास्तीतिरूपम् । आविद्यकं अविद्याप्रयोज्यं । अनाद्यपि सृष्ट्यादिव्यवहारसिध्यर्थं अनादित्वेनाङ्गीकृतमपि प्रबोधे निद्रां त्यक्त्वा जागरे प्राप्ते स्वप्नवत सहमूलं विनश्यति । न केवलं स्वयमेव स्वस्य मूलभूता याऽविद्या तया सह मूलभूतनिद्रया सह स्वाप्निकवस्तुजातमिव जागरे सर्वं विनश्यति । तेजस्तमसोरिव विद्याऽविद्ययोरेव साक्षाद्विरोधः तथा निद्राजागरयोः । अविद्यायां विद्यया नाशितायां "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्" "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इत्यादिश्रुत्या तादृगभूमविद्याया ममारहेत्वविद्याया समूलनाशात्केन कं पश्येत् अविद्याकार्यस्य बुद्ध्यादेर्विनाश इवेति निर्वितानात् मूलेछिन्ने वृक्षस्येव

तत्कालप्रतिपन्नसुखदुःखादिक जाग्रत । भाव । नहि निद्राया नष्टाया तत्कालप्रतिपन्नसुखदुःखादिक जाग्रत । तथा सम्यज्ज्ञानवत नाज्ञानकालिक ससारित्व निमित्तापायात् । अनादेरपि नाशोऽस्ति इत्यत्र परमतरीत्या दृष्टान्तमाह अनाद्यपीति । इद अविद्या तत्कार्य च अनाद्यपि आदिरहितमपि नो नित्य नैव नाशाप्रतियोगि इतिस्फुट । यथा तार्किकै उत्पत्तिशून्यत्वेन अगीक्रियमाणोपि तत्प्रति-योगिनि कार्यजाते नश्यतीत्यगीक्रियते एव प्रकृतमपि । यद्यपि अनादि-भावस्य नाशो नास्तीति दृष्टान्ते प्रागभावे वैषम्यमापादयितु शक्य-अविद्यातत्कार्यस्य अभावरूपत्वाभावात् तथापि प्रागवस्थाया भावरूपतया तत्रैव कार्याभिव्यक्त्यनन्तर-मदृश्यमानाया उक्तार्थस्य वक्तु शक्यत्वात् तार्किकैरपि प्रागभावनिरूपणावसरे "तथाप्यस्तु कश्चिदतिरिक्त पदार्थ तथापि तस्य सप्रतियोगिकत्वे मानाभाव' इति स्वीकाराच्च । नाभावो विद्यते सत" इति गीतावचनात् । विनाशिना अविद्यातत्कार्येण सत्व-रूपभावत्वस्य अनावश्यकत्वाच्च । श्रुत्यनुसारेण अविद्यादिक अनादित्वेन स्वीकुर्वता लोकप्रसिद्धेरनादरणीयत्वाच्च इति दिक् । कस्मिश्चन पदार्थे उत्पत्तिशून्यत्वस्य नाशाप्रतियोगित्वस्य च शास्त्रमन्तरा ज्ञातुमशक्यत्वाच्च दृष्टान्तभूतात्मनि तादृशत्वस्य शास्त्रेणैव ज्ञातत्वाच्च "जीवेशावाभासेन करोति" "मायाऽविद्या च स्वयमेव भवति' इत्यनादित्वस्य भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति " इतिनाशस्य च अविद्यादौ श्रुत्यैवावगमितत्वाच्च नात्र सशयप्रसक्ति । एतावत काल अज्ञातमिद इदानी ज्ञात इतिव्यव-हारात् कदा अज्ञातमिति प्रश्नाभावात् अज्ञानानादित्वस्य ज्ञानात-ज्ञाशस्य च अनुभवसिद्धत्वाच्च । अनादिभावत्वस्य आत्मनोन्यत्र कुत्राप्य-भावादिति सर्वमनाकुलम् । कार्योत्पत्ते प्राक् कार्यसमवायिकारणे इह कपाले घटे नास्तीति व्यवहारसाक्षिक अभाव प्रागभाव इत्युच्यते । स च घटे उत्पन्ने नश्यति अत अनादेरपि उत्पत्ते प्रागनादितया स्थितस्य कार्योत्पत्त्यनन्तर प्रागभावस्य विध्वस वीक्षित तथा ज्ञानोत्पत्तौ अज्ञान अनाद्यपि नश्यति । नष्टे तस्मिन् तत्कार्य कुतस्त्यमिति भाव ॥२०१॥

औपाधिकस्य जीवत्वस्यापि निवृत्तिमाह । उपाधेर्निवृत्तौ यदित्यादिना द्वाभ्या ।

यद्बुद्ध्युपाधिसबन्धात् परिकल्पितमात्मनि।
जीवत्व न ततोन्यत्तु स्वरूपेण विलक्षणम् ॥२०२॥

आत्मनि परमात्मनि बुद्ध्युपाधिसबन्धात् बुद्धिरेवोपाधि बुद्ध्युपाधि तस्य सबन्ध आज्ञानिकतादात्म्य तस्मात् परिकल्पित यत् जीवत्व मिथ्याभूत तत अन्यत् सत्यभूत, स्वरूपेण असंसारित्वादिरूपेण विलक्षण भिन्न न-तु नैवेत्यर्थ ॥ भ्रमेणाप्यन्यथा वास्तु जीवभाव परात्मन इति शिष्येणोक्तत्वात् अन्यथावास्तु इति वास्तविक जीवत्व यथा सुधाया हरिद्रायाश्च योगे रक्तिमा वस्तुत तथा इत्यभिप्रेत्य प्रश्नस्य कृतत्वात् तमभिप्राय निरसितु आत्मनि बुद्ध्युपाधिसबन्धवशात् यत्परिकल्पित जीवत्व तद्विना स्वरूपेण विलक्षण ततोन्यन्नास्तीत्युक्त श्रीगुरुणा ॥२०२॥

"असगोह्यय पुरुष" इतिश्रुत्या अवस्तुभूत एवसबन्ध बुद्ध्या सह तस्य वक्तव्य इत्याह। सबन्ध इति।

सबन्ध स्वात्मनो बुद्ध्या मिथ्याज्ञानपुरस्सर।
विनिवृत्तिर्भवेत्तस्य सम्यज्ज्ञानेन नान्यथा ॥२०३॥

स्वात्मन निरवयवतया सयोगादेर्वक्तु-मशक्यत्वात् सयोगस्थले परस्परधर्मस्य परस्परस्मिन् प्रतीत्यभावाच्च। अयोवन्ह्यो सयोगसभवेपि अयो दहति वह्निर्दीर्घ इति व्यवहारस्य परस्पराध्यासेनैव उपपाद्यमानत्वात् बुद्ध्यात्मनो कर्तृत्वचैतन्यादिधर्माणा प्रतीयमानाना अन्योन्याध्यासमूलकत्वस्यैव वक्तव्यतया धर्मितादात्म्याध्यास धर्माणामध्यासे कारणमित्याध्यासिकतादात्म्यमेव मिथ्याभूताज्ञानमूलक बुद्ध्या साक सबन्ध इति भाव। तस्य अज्ञानमूलकस्य सबन्धस्य सम्यग्ज्ञानेन विनिवृत्तिर्भवेत् रज्ज्वादौ प्रतीत-सर्पतादात्म्यस्य रज्जुप्रमया बाधदर्शनात्। नान्यथा आज्ञानिकनिवृत्तौ प्रकारान्तर नास्तीत्यर्थ। मिथ्याज्ञानपुरस्सर इत्यत्र मिथ्या च तदज्ञान च मिथ्याज्ञान तत्पुरस्सर पूर्वभावि यस्य इति विग्रहे मिथ्याज्ञानमूलकत्व लभ्यते सबन्धस्य। मिथ्याज्ञानपदेन भ्रमापरपर्यायस्य अध्यासस्य परिग्रहे स पुरस्सर पूर्व घटक यत्र इत्यर्थेन आध्यासिक-तादात्म्यरूपसबन्धे पूर्वमध्यासस्य घटकत्वात् सबन्धे तद्विशेषण योजनीयम्। अयदृयमपि सुवचम् ॥२०३॥

भ्रमप्रमादादि-दोषदूषिते पुरुषे इदमेव सम्यज्ज्ञानमिति ज्ञातु-मशक्यत्वात् निर्दोषश्रुत्यनुसारेण सम्यज्ज्ञान दर्शयति। ब्रह्मेति।

ब्रह्मात्मैकत्व-विज्ञान सम्यज्ज्ञान श्रुतेर्मतम् ॥२०४॥

ब्रह्म च आत्मा च ब्रह्मात्मानौ तयोरेकत्व भेदाभाव तस्य विज्ञान अनुभव सम्यज्ज्ञान इतिश्रुतेर्मतम्। "तत्वमसि" "अह ब्रह्मास्मि" "अयमात्मा ब्रह्म" "प्रज्ञान ब्रह्म" "स एतमेव पुरुष ब्रह्म ततममपश्यत्" 'स यश्चाय पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एक।' "एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृत" 'एष त आत्मा सर्वान्तर नान्योतोऽस्ति द्रष्टा नान्यो-तोऽस्तिश्रोता नान्योतोऽस्ति मन्ता नान्योतोऽस्ति विज्ञाता। सवा एष महानज आत्मा योय विज्ञानमय प्राणेषु हृद्यन्तज्योति पुरुष" इत्यादिश्रुतिभ्य जीवब्रह्म-भेदनिराकरणात् ॥२०४॥

तत्र हेतुमाह। तदात्मेति।

तदात्मानात्मनो सम्यग्विवेकेनैव सिध्यति।
ततो विवेक कर्तव्य प्रत्यगात्मासदात्मनो ॥२०५॥

तत् सम्यग्विज्ञान आत्मानात्मनो आत्मा च अनात्मा च जात्येव-वचन आत्मानात्मानौ तयोरात्मानात्मनो सम्यक् विवेकेन निरक्षीरवत् विभेदग्रहणेनैव सिध्यति। भेदग्रहे अध्यासव्यापकस्य भेदाग्रहस्य अभभवात् तदभावे भ्रमरूपस्य अध्यासस्य व्याप्यस्य अभावात् तदभावे विक्षेपशून्य मन बहिर्मुखत्वशून्य सत् श्रवणमनननिदिध्यासनै सर्वान्तर ब्रह्म साक्षा-त्करोतीति भाव। तत विवेकस्य सम्यज्ज्ञानहेतुत्वात्। प्रत्यगात्मा-सदात्मनो असन् मिथ्याभूत आत्मा असदात्मा प्रत्यङ् सर्वान्तर आत्मा परमात्मा प्रत्यगात्मा च असदात्मा च प्रत्यगात्मासदात्मानौ तयो विवेक श्रुत्याचार्यदत्तयुक्त्या पृथक्तया ज्ञानानुकूलव्यापार मननरूप कर्तव्य ॥२०५॥

तथाकृते तस्य स्फुटभान सदृष्टान्तमाह। जलमिति।

जल पकवदस्पष्ट पकापाये जल स्फुट।
यथा भाति तथात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभ ॥२०६॥

पकमस्यास्तीति पकवत् पंकिल जल अस्पष्ट विजातीयेन पार्थिवेन पकेन मिश्रितत्वात्। पकापाये पकस्यापाये तत उद्धृत्यापनयने जल स्फुट इतरामिश्र शुद्ध यथा भाति तथा आत्मापि परमात्मापि दोषाभावे स्फुटप्रभ स्फुटा प्रभा प्रकृष्टा भा प्रभा अखण्डचैतन्यप्रकाश यस्य स स्फुटप्रभ 'सलिल एको द्रष्टा' इत्यादिश्रुते निर्मलजलवत् अनात्मा-विषयकतया भासत इत्यर्थ ॥२०६॥

तदेव स्फुटयन् अनात्माविषयकतया भानार्थं प्रयतितव्यमित्याह।

असन्निवृत्ताविति।

असन्निवृत्तौ तु सदात्मन स्फुटप्रतीतिरेतस्य भवेत्प्रतीच ।
ततो निरास करणीय एवासदात्मन साध्वहमादिवस्तुन ॥२०७॥

यत एतस्य समीपतरवर्तिन प्रतीच सर्वान्तरस्य सदात्मन काल-त्रयेप्यवाध्यस्य आत्मन परमात्मन स्फुटप्रतीति इतरामिश्रणेन भान असन्निवृत्तौ तु असता असमयादीना अनात्मना निवृत्तौ तु निवृत्तावेव भवेत् नतु तेषामपि प्रतीयमानत्वे। तत तस्मात् कारणात् असदात्मन असन् मिथ्या आत्मा स्वरूप यस्य स असदात्मा तस्य अहमादिवस्तुन अह अहकार आदिर्यस्य तदहमादि तच्च तद्वस्तु अहमादिवस्तु तस्य अहकारादिदेहान्तस्य आत्मत्वेन भ्रमविषयतया स्वरूपावरकस्य साधु यथा इत पर अहतास्पदतया न प्रतीयते तथा निरास प्रतिकोश नायमात्मेति दृढतमविवेचनेन निरास बाध करणीय एव। उक्त हि पूर्वं "पचानामपि कोशाना अपवादे विभात्यय शुद्ध। नित्यानन्दैकरस प्रत्यग्रूप पर स्वयज्योति" इति। सर्वथा मुच्यतामय जन इति बहुप्रकारं उपदिशति करुणानिधि श्रीगुरु। तत्र शैवालावृतजल दृष्टान्ततया कथित। अत्र विजातीयपकमिश्र तत् सर्वप्रकारं अनात्मभेदस्य प्रतीचि सिध्यर्थम् ॥२०७॥

इदानी विज्ञानमयस्य अनात्मत्व निगमयति। अत इति।

अतो नाय परात्मास्यात् विज्ञानमयशब्दभाक्।
विकारित्वाज्जडत्वाच्च परिच्छिन्नत्वहेतुत ।
दृश्यत्वाद् व्यभिचारित्वान्नानित्यो नित्य इष्यते ॥२०८॥

अत वक्ष्यमाणहेतुभ्य विकारित्व-जडत्व परिच्छिन्नत्व-दृश्यत्व-व्यभिचारित्व-रूपेभ्य विज्ञानमयशब्दभाक् विज्ञानमय इति शब्द भजत इति विज्ञानमयशब्दभाक् अय कोश परात्मा मुख्यात्मा न स्यात् मरुतोयवत् आभासमात्र-सत्ताश्रयत्वत दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्। "नित्यो नित्याना" इत्यादिश्रुते, "नित्यत्वाच्च ताम्य" इति सूत्रेण नित्यमुक्त्यन्वयित्वयुक्त्या च नित्य आत्मा विकारित्वादिहेतुभि अनित्य विज्ञानमयकोश नेष्यते। विज्ञानमयकोश आत्मभिन्न विकारि-त्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् दृश्यत्वात् व्यभिचारित्वात स्थूलदेहवत् इतिप्रयोग। हेतुबाहुल्य अनात्मत्वदार्ढ्यार्थम्। एतावत्सु हेतुषु सत्स्वपि तत्र मोहादात्मत्व कल्पितमिति पौनपौन्येन बहुविधतया अनात्मत्व द्रढनीयमिति वैभयम्। तत्र विकारित्व जन्मनाशवत्व जडत्व अस्व-प्रकाशत्व, परिच्छिन्नत्व असर्वगतत्व, दृश्यत्व चिद्विषयत्व व्यभिचारित्व अभावप्रतियोगित्व इति भद ॥२०८॥

इदानी आनन्दमयकोश निरूपयति। आनन्देति।

आनन्दप्रतिबिम्ब-चुम्बिततनु वृत्तिस्तमोजृम्भिता
स्यादानन्दमय प्रियादिगुणक स्वेष्टार्थलाभोदय।
पुण्यस्यानुभवे विभाति कृतिनामानन्दरूप स्वय
भूत्वानन्दति यत्र साधु तनुभृन्मात्र प्रयत्न विना ॥२०९॥

आनन्दस्य परमात्मस्वरूपानन्दस्य प्रतिबिंब प्रतिफलन तेन चुंबिता व्याप्ता तनु शरीर स्वरूप यस्या वृत्ते सा आनन्दप्रतिबिंब चुम्बिततनु, तमोजृम्भिता तमसा अविद्यया जृम्भिता जनिता अविद्यापरिणामरूपा वृत्ति आनन्दमयकोश स्यात्। स्फुटतया स बुद्धावारोहयति प्रियादिगुणक इति। "तस्य प्रियमेव शिर मोदो दक्षिण पक्ष, प्रमोद उत्तर पक्ष, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा" इतिश्रुत्या इष्टवस्तु-दर्शन-लाभ भोगजन्य-सुखविशेषावयवक प्रियादि प्रमोदान्त गुण अवयव यस्य स इति विग्रह। तस्य कादाचित्कत्वमाह स्वेष्टेति। स्वस्य इष्ट स्वेष्ट स चासावर्थश्च स्वेष्टार्थ पुत्रमित्रादि शब्दादिर्वा तस्य लाभे, लाभ इत्युपलक्षण दर्शन-भोगयो। तदा उदय उत्पत्ति यस्य स कोश स्वेष्टार्थलाभोदय। कृतिना

धीमता पुण्यस्य प्रावकृतस्य फलोन्मुखस्य अनुभवे फलानुभवकाले विभाति
विशेषेण भाति। तमेवार्थं स्पष्टयति यत्र यस्मिन्काले तनुभृन्मात्र सर्वोपि
शरीरीप्रयत्न विना तात्कालिक-प्रयत्न विना इत्यर्थ पुण्यस्यानुभव
इति पूर्वप्रयत्नस्य हेतूकृतत्वात्। स्वयमानन्दरूप भूत्वा यदा आनन्दरूपः
भूत्वा साधु नन्दति तदा आनन्दमयकोशेन योग अवगन्तव्य इति भाव।
यक्ष्यति च "देहप्राणेन्द्रियमनो-बुद्ध्यादिभिरुपाधिभि। यैर्यैर्वृत्तेस्समा-
योग तत्तद्भावोस्य योगिन" इति। तया च पुण्यवशात् सुखाकारा
जाग्रत्स्वप्नयो सभवन्ती तामसी वृत्ति आनन्दमयकोश इत्युक्त भवति।
तस्यापि स्वरूपावरकत्वमस्त्येव। न हि तद्योगे निरामय सुख नित्य निर-
पाधिक सुज्ञान। अत एव "न प्रहृष्येत्प्रिय प्राप्य" "आत्मान हर्ष-
शोकाभ्या शत्रुभ्यामिव नार्पयेत्" हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति"
"हर्षामर्षभयोद्वेगै मुक्तो यस्स च मेप्रिय" इत्यादिप्रमाणै हेयत्व तस्य।
अत्र पुण्यशब्देन काम्यकर्मजन्यमपूर्व ग्राह्य "मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु
कृतै पुण्यैर्विना लभ्यते" इति "कर्म अशुक्लाकृष्ण योगिन त्रिविध-
मितरेषाम्" इति "वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु प्रयत्नात्प्रथमादपि। अदृष्टाद्वा
सकृदभ्यास-सस्कारस्सचिवाद्भवेत्" इत्यादिना योगज-पुण्यस्य ज्ञानद्वारा
अनावृतानन्दाभिव्यजकत्व आनन्दावरकतमोभजकत्व इति तादृशानन्दस्य
कोशत्वाभावात् तदा तमोजृम्भितत्वाभावात् वृत्तेरिति बोध्यम् ॥२०९॥

तामसी सुखाकारवृत्ति आनन्दमयकोश इतिकृत्वा सुषुप्तौ तस्य
उत्कटत्व दर्शयति तदानी पुण्याजन्यस्य स्वरूपसुखस्यैव अविद्यावृत्ति-
विषयत्वात् प्रत्यह आरब्धपुण्यक्षय एव दैनदिनप्रलयरूप-सुषुप्तिसभवात्
उक्त हि सूत्रभाष्ये "अदृष्टमपि भोगप्रसिध्यर्थं न प्रलयप्रसिध्यर्थमिति"।

आनन्दमयकोशस्य सुषुप्तौ स्फूर्तिरुत्कटा।
स्वप्नजागरयोरीषदिष्टसदर्शनादिना ॥२१०॥

उत्कटा अधिका स्फूर्ति स्फुरण सुषुप्तौ आनन्दमयकोशस्य, तदा
सुखस्य दु खासभिन्नत्वादिति भाव। तथाप्यज्ञानेनावृतत्वात् न मुख्यानन्द-
रूपत्व। स्वप्नजागरयो ईषत् स्वल्पा स्फूर्ति इष्टसदर्शनादिना आदिपदेन
लाभभोगपरिग्रह। तदा भिन्नविषयकवृत्तिभि अस्या वृत्ते नाश्यमानत्वात्
सुषुप्तौ वृत्यतराभावात् उत्कटत्वमिति भाव ॥२१०॥

तस्याप्यनात्मत्व वदति। नैवेति।

नैवायमानन्दमय परात्मा सोपाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात्।
कार्यत्वहेतो सुकृतक्रियाया विकारसघात-समाहितत्वात्॥२११॥

अयमानन्दमय परात्मा मुख्यात्मा नैव। तत्र हेतव सोपाधिकत्वात् मलप्रकृते-र्तन्निमित्तत्वात् इत्यर्थ इष्टदर्शनादिजन्यत्वात् प्रकृते मूलप्रकृते-रविद्याया विकारात् विकारत्वात् इत्यर्थ तमोगुणितवृत्ते तथात्वात्। 'पुण्यस्यानुभवे सुकृतक्रियाया पुण्यकर्मण कार्यत्वहेतो कार्यत्वात्। विभाति" इत्युक्ततया सुखाकाराविद्यावृत्तेरपि जाग्रत्स्वप्नकालिकाया पुण्यजन्यत्वात्। विकारसघात-समाहितत्वात् प्रियादिगुणक इत्यनेन "तस्य प्रियमेव शिर' इत्यादिश्रुत्या दर्शन-लाभभोग-जन्य-सुखरूपावयव समुदायसजनितत्वात्। पुण्यवशात् इष्टार्थदर्शन लाभे च तमोमिश्रसत्वोद्भव जायमाना वृत्ति सुखाकारा अह सुखीतिरूपा एव भोगे 'कोन्योस्ति सदृशोमया यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये' इत्यादिरूपा उत्कृष्यमाणा तस्या पुण्येष्टविषयादिविकारजन्यत्वादिति वा अर्थ ॥२११॥

कोशपञ्चक-विवेकानन्तर-कृत्यमाह। पञ्चानामिति।

पञ्चानामपि कोशाना निषेधे युक्तित कृते।
तन्निषेधावधि साक्षी बोधरूपोवशिष्यते॥२१२॥

पञ्चानामपि कोशाना निषेधे प्रतिकोश नायमात्मा इति निषधे निराकरणे सति, तन्निषेधावधि तद्बाधाधिष्ठानभूत साक्षी पत्यर्यन्त निषेध स अवधि सीमा इति यावत्। साक्षी साक्षित्वोपलक्षित। बोधरूप केवलनिर्विषयज्ञानस्वरूप अवशिष्यते॥२१२॥

स एव मुख्यात्मेति ज्ञेय इत्याह। योयमिति।

योयमात्मा स्वयज्योति पञ्चकोशविलक्षण।
अवस्थात्रयसाक्षी सन्निर्विकारो निरजन।
सदानन्द स विज्ञेय स्वात्मत्वेन विपश्चिता॥२१३॥

य अवशिष्यते अयमात्मा इति पूर्वश्लोकेन सबन्ध। उपक्रमैक-वाक्यतया परमात्मनिरूपणमुपसहरति। "अस्ति कश्चित्स्वय नित्य अह-

प्रत्ययलम्बन । अवस्थात्रयसाक्षी सन् पञ्चकोशविलक्षण " इत्यादिना उपक्रान्त एतावता कोशपञ्चकनिषेधेन तद्विलक्षणतया उपपादित जाग्रदादि-साक्षी अबाध्य विकारशून्य निर्लेप सदा आनन्दस्वरूप स विपश्चिता विवेककुशलेन स्वात्मत्वेन स्वस्वरूपतया विज्ञेय येष्वात्मत्व कल्पित तेषा निरासे कृते तदधिष्ठान "ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठेति" श्रुत्या बोध्यमान पर ब्रह्मैव वास्तवस्वरूप । अत एवोक्त श्रुत्या असन्नेव स भवति, असद्-ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेन ततो विदुरिति इति । ब्रह्मण स्वस्वरूपत्वे तदसदिति वेद चेत् स्वस्यासत्व तस्यान्यत्वे स्वेनात्मत्वेन ज्ञाताना कोशाना निरासे नैरात्म्यमेव प्रसज्येत इत्यर्थ ॥२१३॥

शिष्य उवाच ।

मिथ्यात्वेन निषिद्धेषु कोशेष्वेतेषु पञ्चसु ।
सर्वाभाव विना किंचित् न पश्याम्यत्र हे गुरो ।
विज्ञेय किमु वस्त्वस्ति स्वात्मनात्र विपश्चिता ॥२१४॥

स्पष्टोर्थ ॥२१४॥

श्रीगुरुरुवाच ।

सत्यमुक्त त्वया विद्वन् निपुणोसि विचारणे ।
अहमादिविकारास्ते तदभावोयमप्यथ ॥२१५॥
सर्वे येनानुभूयते यस्स्वय नानुभूयते ।
तमात्मान वेदितार विद्धि बुध्या सुसूक्ष्मया ॥२१६॥

हे विद्वन् त्वया सत्यमुक्त यथाज्ञात कथित । विचारणे निपुणोसि पूर्वमुच्चावचतया प्रतीतस्य सर्वस्यापि यथा नभान तथा विचारस्य कृतत्वात् इति श्लाघया तद्बुद्धिमुल्लास्य वक्तव्य सूक्ष्ममाह अहमादीति । ते पूर्वमनुभूता अहमादिविकारा अथ इदानी अय तदभावोपि पूर्व-प्रतीताना सर्वेषा अभावोपि । एते सर्वे येनानुभूयते पूर्वमनुभूता तादात्म्येन इदानी पृथक्तया तदभावो वा अनुभूयते । य स्वय नानुभूयते त वेदितार सर्वसाक्षिण सुसूक्ष्मया बुध्या एकाग्रया अनन्यविषयकया बुध्या आत्मान मद्धि जानीहि ॥२१६॥

तदेवोपपादयति स्फुटतया ज्ञानाय। तत्साक्षिकमिति।

तत्साक्षिकं भवेत्तत्तद्यद्येनानुभूयते।
कस्याप्यननुभूतार्थे साक्षित्वं नोपपद्यते ॥२१७॥

यद्यत् येनानुभूयते अनुभवविषयीक्रियते तत्तत् स साक्षी यस्य तत् तत्साक्षिकं भवेत्। त्वया सर्वाभावं विना किंचिन्नपश्यामीत्युक्तत्वात् सर्वाभावं त्वं पश्यसीति सिद्धं भवति। त्वया दृष्टः स अभावः त्वत्साक्षिक इति तत्साक्षी त्वं आत्मेति भावः तत्र हेतुमाह अननुभूतार्थे स्वकीयानुभवा-विषये अर्थे कस्यापि पुरुषस्य साक्षित्वं नोपपद्यते अकर्तृत्वे सति बोद्धृत्वस्यैव साक्षित्वात् ॥२१७॥ सामान्यत उक्त्वा प्रकृते त्वाह। असाविति।

असौ स्वसाक्षिको भावो यतस्स्वेनानुभूयते।
अतः परं स्वयं साक्षात् प्रत्यगात्मा नचेतरः ॥२१८॥

असौ अहमादिसर्वविकाराणां अभावः स्वसाक्षिकः। स्व स्वयं साक्षी यस्य स स्वसाक्षिकः। तत्र हेतुः यतः यस्मात्कारणात् स्वेन पञ्चानां कोशानां निषेधेपि अवशिष्टेन स्वेन अनुभूयते। तत्र सर्वाभावं विना किंचिन्नपश्यामीत्युक्तौ किंचिन्नपश्यामीत्युक्तिरेव मानं सर्वाभावं विना किंचिन्नपश्यामीत्युक्तौ सर्वाभावं पश्यामीत्युक्तमेव भवति इति तस्याभावस्य दर्शनविषयत्व, तव द्रष्टृत्वं अतः प्रत्यगात्मा स्वयं साक्षात् नित्यापरोक्षः "यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म" इति श्रुतेः परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैव इतरो न च ब्रह्मभिन्न नैवेत्यर्थः ॥ ॥२१८॥

उक्तमर्थं स्पष्टं विस्तरेण कथयति। जाग्रदिति।

जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तिषु स्फुटतरं यासौ समुज्जृम्भते
प्रत्यग्रूपतया सदाहमहमित्यन्तः स्फुरन्नेकधा।
नानाकारविकार-भाजिन इमान् पश्यन्नहंधीमुखान्
नित्यानन्दचिदात्मना स्फुरति तं विद्धि स्वमेतं हृदि ॥२१९॥

प्रत्यग्रूपतया सर्वान्तरतया सदा एकधा एकरूपेण अहमहमिति अनिदन्तया स्फुरन् स्वयं प्रकाशमानः अहंधीमुखान् अहंकारप्रमुखान्

देहान्तान् कोशान् नानाकार-विकारभाजिन नानाविधा ये आकारा अवयव-सस्थानविशेषा ते च विकारा जन्मस्थितिविपरिणामवृध्द्य-पक्षय नाशरूपा ये नाना बहव विकारा तान् भजन्त इति नानाकारविकार-भाजिन तान्, अहकारस्याप्यन्त करणपदवाच्यस्य देहाद्याकारेण परिणम-मानत्वात् नानाकारत्व बोध्य। इमान् दृश्यपदार्थान् पश्यन् विषयीकुर्वन्। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु सकलप्राणिसिद्धासु तिसृष्वप्यवस्थासु, स्फुटतर अतिस्फुट योसौ अविवेकिन विप्रकर्षादिदश्शब्दप्रयोग। समुज्जृम्भते परनिरपेक्ष भासते। नित्यानन्दचिदात्मना स्वयप्रकाशनित्यानन्दस्वरूपेण हृदि स्फुरति तमेत अविदुषा दूरमपि विदुषा प्रत्यक्तया प्रत्यासन्नतर स्व स्वात्मान विद्धि जानीहि ॥२१९॥

एव सर्वसाक्षितया स्फुटस्य कुनस्तया विविक्ततया अग्रहणमिति पाकाया मौढ्यमेव मूलमिति सदृष्टान्तमाह। घटोदक इति।

घटोदके बिंबितमर्कबिंबम्

आलोक्यमूढो रविमेव मन्यते।

तथा चिदाभासमुपाधि-सस्थ

भ्रान्त्याहमित्येव जडोभिमन्यते॥२२०॥

मूढ घटोदके घटान्तर्वर्तिजले बिंबित प्रतीयमान अर्कबिंब सूर्यमण्डल प्रतिबिंब आलोक्य दृष्ट्वा रविमेव मन्यते। न तस्य तत्र सूर्य भिन्न अयतु तत्प्रतिबिंब इति ज्ञान, तथा उपाधिमस्थ उपाधिषु बुध्यादिषु प्रतीयमान चिदाभास चित्प्रतिबिंब भ्रान्त्या अविवेकेन अहमित्येव अभिमन्यते भ्राम्यति विपरीत प्रतिपद्यते इत्यर्थ ॥२२०॥

वस्तुतस्तु

घट जल तद्गतमर्कबिंब

विहाय सर्वं दिवि वीक्ष्यतेऽर्क।

तटस्थितस्तत्त्रितयावभासक

स्वयप्रकाशो विदुषो यथा तथा॥२२१॥

घटमिति। घट जल, तद्गत घटगतजलगत अर्कबिव सूर्यप्रतिबिब सर्व विहाय। तटस्थित उदासीन, त्रीनेतान् अतिरिच्य वर्तमान। तत्र हेतु तत्त्रितयावभासक घट-तद्गत-जलतद्गत-प्रतिबिबरूप-पदार्थ-त्रयप्रकाशक। स्वयप्रकाश स्वेतरबहिर्ज्योतिरनवभास्य यथा अर्थ सूर्य दिवि वीक्ष्यते अन्तरिक्षे अवलोक्यते तथा ॥२२१॥

देह धिय चित्प्रतिबिबमेत
विसृज्य बुद्धौ निहित गुहाया।
द्रष्टारमात्मानमखण्डबोध
सर्वप्रकाश सदसद्विलक्षणम् ॥२२२॥

नित्य विभु सर्वगत सुसूक्ष्म
अन्तर्बहिश्शून्यमनन्यमात्मन।
विज्ञाय सम्यड्निजरूपमेतत्
पुमान्विपाप्मा विरजा विमृत्यु ॥२२३॥

देहमिति। देह घटवदवस्थित स्थूलदेह धिय स्वच्छतया सूक्ष्मतया च जलवत्तदन्तर्गता बुद्धि, गुहाया आवारकत्वेन अनेकानर्थसकुलाया गुहा-सदृश्या बुद्धौ निहित च एत भ्रान्त्या अहमिति प्रतीयमान चित्प्रतिबिब विसृज्य त्यक्त्वा। पूर्ववत् तटस्थित तत्त्रितयावभासक द्रष्टार सर्व-साक्षिण आत्मान सर्वान्तर। अखण्डबोध अपरिच्छिन्नज्ञानस्वरूप अत एव सर्वप्रकाश सर्वस्य प्रकाश यस्मात् त। सदसद्विलक्षण सत् प्रत्यक्ष तेज आप अन्न च। असदप्रत्यक्ष वायुराकाश च। एद्विलक्षण तद्भिन्न व्यक्ताव्यक्तभिन्नमिति वा अर्थ। नित्य कालपरिच्छेदशून्य विभु देश-परिच्छेदशून्य सर्वगत सर्वोपादानतया अन्वयिन। अथापि सुसूक्ष्म रूपादिरहिततया दुर्ज्ञेयम् 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" इतिश्रुते। अन्तर्बहिश्शून्य "अनन्तरमबाह्यमिति" श्रुते। आत्मन अनन्य न अन्य अनन्य आत्मन ब्रह्मण भेदरहित "अयमात्मा ब्रह्मेति" श्रुते पूर्वोक्तयुक्तेश्च। यद्वा अनन्य न विद्यते अन्य यस्मात् स अनन्य अद्वितीय इत्यर्थ तम्। आत्मन निजरूप वास्तविकस्वरूप विज्ञाय एतत्। पुमान् पूर्वमन्यथा ज्ञातवान् एष एव पुमान् विपाप्मा विगतपाप 'ज्ञानाग्नि

सर्वकर्माणि" इत्यादिस्मृते । तत्र हेतु विरजा निर्गुणब्रह्मनिष्ठतया तत्स्वरूपतया च तापहेतुरजश्शून्य पापपद पुण्यस्याप्युपलक्षक तस्यापि बन्धकत्वेन मुमुक्षोरनिष्टत्वात् अत एव जन्मनिमित्तकर्मशून्यतया विमृत्यु. मृत्युसहितससार-रहित इत्यर्थ । स्वरूपच्युतिशून्य इति यावत् । भवतीति शेष । "प्रमाद वै मृत्युमह ब्रवीमि" इति सनत्सुजातोक्ते ॥२२३॥

अत एव

विशोक आनन्दघनो विपश्चित्
स्वय कुतश्चिन्न बिभेति कश्चित् ।
नान्योऽस्ति पन्था भवबन्धमुक्ते
विना स्वतत्त्वावगम मुमुक्षो ॥२२४॥

विशोक निर्दु ख अत एवानन्दघन आनन्द एवघन मूर्ति यस्य स आनन्दघन निरामयानन्दस्वरूप इत्यर्थ । विपश्चित् सर्वज्ञ इत्यर्थ सर्वात्मकब्रह्मवित्वात्, स्वय कुतश्चित् न बिभेति द्वितीयाभावात् । अत मुमुक्षो नित्यनिरतिशय-निरामयस्वयप्रकाश-सुखरूपमोक्षेच्छावत स्वतत्त्वावगम विना स्वयाथात्म्यावबोध विना भवबन्धमुक्ते पन्था अन्य कश्चित् नास्तीत्यन्वय ॥२२४॥

एव त्वपदार्थ अवस्थात्रयसाक्षित्वेन पञ्चकोशविलक्षणत्वेन असगत्वेन विशोध्य सप्रपञ्चत्वेन ज्ञात तत्पदवाच्यार्थ परिशोध्य तयोरैक्य सर्वोपनिषत्तात्पर्यविषयीभूत सप्रदायानुसारेण विस्तरेण वक्तु पातनिकामरचयति । ब्रह्मेत्यादिना ।

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञान भवमोक्षस्य कारणम् ।
येनाद्वितीयमानन्द ब्रह्म सपद्यते बुध ॥२२५॥

ब्रह्माभिन्नत्वविज्ञान अहब्रह्मास्मीत्यपरोक्षानुभव भवमोक्षस्य ससारमुक्ते कारण येन विज्ञानेन अद्वितीय निर्भेद आनन्द सुखस्वरूप ब्रह्म बुध सपद्यते प्राप्नोति भवतीति वा अर्थ "ब्रह्मविदाप्नोति" "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इति श्रुते । "असतो मा सद् गमय मृत्योर्मा अमृत गमय अमृत मा कुरु इत्येवैतदाह" इतिश्रुते ब्रह्मभाव एव मोक्ष ॥२२५॥

सद्वितीयत्व रज्वा । यदि जगदादे परमार्थत्व सदा भासेत तदभावात् न
वस्तुत्व । तदाह सम्यक्परतत्वबोधसुदशाया इति । इदानी अन्यथा अविद्यया
ज्ञातत्वात् सम्यगिति । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुत्या परतत्वविषयक-
सम्यज्ज्ञान यदा तस्या शोभनायामवस्थाया । हि यस्मात् अन्यत्किंचि-
न्नास्ति अत स्वाभिन्नवस्त्वभावात् इव सत् परमाद्वैतमित्यन्वय ॥२२८॥

अज्ञानावस्थायामपि ' तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य " इतिन्याय-
निर्णीत प्रपचस्य ब्रह्माव्यतिरेकमाह यदिदमित्यादिना ।

यदिद सकल विश्व नानारूप प्रतीतमज्ञानात् ।
तत्सर्व ब्रह्मैव प्रत्यस्ताशेषभावनादोषम् ॥ २२९ ॥

अज्ञानात् नानारूप सकल विश्व यत् इद प्रतीत कल्पित तत्सर्व
प्रत्यस्ताशेषभावनादोष अशेषाश्च ता भावनाश्च अशेषभावना तद्रूप
दोष प्रत्यस्त निरस्त यस्मात् तत् प्रत्यस्ताशेषभावनादोष सकलकल्पना-
रूपदोषशून्य ब्रह्मैव ॥२२९॥

तदुपपादयति मृदित्यादिना सदृष्टान्तम् ॥

मृत्कार्यभूतोपि मृदो न भिन्न कुम्भोस्ति सर्वत्र तु मृत्स्वरूपात् ।
न कुम्भरूप पृथगस्ति कुम्भ कुतो मृषा कल्पितनाममात्र ॥२३०॥

मृत्कार्यभूतोपि मृदुपादेयोपि कुम्भ मृदो भिन्नो नास्ति सर्वत्र तु मूले
अग्रे पार्श्वयोर्वा सर्वत्रापि मृत्स्वरूपात् मृदभिन्नत्वात् पृथुबुध्नोदराद्याकार-
विशेषविशिष्टा मृदेव कुम्भइत्युच्यते न कुम्भस्य पृथगस्ति मृद्रूपव्यतिरेकेण
कुम्भस्य रूप नीलादिक नास्ति मृदाकारव्यतिरेकेण कुम्भस्याकारो
नास्ति आकारविशेषविशिष्टा मृदेव कुम्भइत्युच्यते न तु कुम्भस्य
कश्चिदाकार । "वाचारम्भण विकारो नामधेय " इतिश्रुत्या मृषाकल्पित-
नाममात्र कुम्भ । कुत तस्माद्धेतो पृथगस्ति मृद्रूपभिन्नरूप नास्ति
मृदाकारव्यतिरिक्ताकारो नास्ति । कुम्भ इति शब्द पर कल्पित । तावता
एव एव देवदत्त सकोचितहस्तपाद प्रसारितहस्तपादश्च यथा न भिद्यते
तद्वत् कुम्भापि मृद इत्यर्थ ॥२३०॥

स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं पुनरुपपादयति। केनापीत्यादिना।

केनापि मृद्भिन्नतया स्वरूपं घटस्य संदर्शयितुं न शक्यते।
अतो घटः कल्पित एव मोहात् मृदेव सत्यं परमार्थभूतम् ॥२३१॥

केनापि पुरुषेण ब्रह्मणापीति वा। घटस्य स्वरूपं मृद्भिन्नतया सन्दर्शयितुं न शक्यते यत अतो घटः मोहात् भिन्नतया कल्पित एव। मृदेव सत्यं परमार्थभूतं घटशब्दस्य मुख्यार्थभूतम्। मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुते आदावन्ते च वर्तमानत्वात् ॥२३१॥

एवं मृद्घटदृष्टान्तेन उपादानव्यतिरेकेण उपादेयं कार्यं नास्तीत्युक्त्वा दार्ष्टान्तिके तदाह। सद्ब्रह्मेति।

सद्ब्रह्मकार्यं सकलं सदेव
सन्मात्रमेतन्नततोऽन्यदस्ति।
अस्तीति यो वक्ति न तस्यमोहो
विनिर्गतो निद्रितवत्प्रजल्पः ॥२३२॥

सद्रूपं यद् ब्रह्म तस्य कार्यं सकलं वियदादि सदेव सदापि ब्रह्मैव। तद्भिन्नेत्याह परमते सत्प्रपाण्यादिकार्यं घटादि भिन्नमपि सदेवोच्यते। तद्भिन्नेत्याह सन्मात्रमेतत् यथा घटो मृदेव एवं वियदादि ब्रह्मैव न ततोऽन्यदस्ति। ततदुपादेयस्य तदुपादानव्यतिरेकेणासत्वात् सर्वोपादानत्वात् ब्रह्मणः तद्व्यतिरेकेण किमपि नास्तीत्यर्थः। अत एव श्रुतौ मृत्तिकेत्येव सत्यमिति इतिपदेन योगः। मृण्मयं सर्वं सत्यं चेत् मृत्तिकेत्येव मृत्तिकात्वेन सत्यं न स्वरूपत इत्यर्थः। एवं मृदः तदुपादानरूपेण तस्याः पञ्चीकृतभूतकार्यत्वात् तद्व्यतिरेकेणाभाव इति तद्रूपेण सत्यत्वम्। "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य, अपागादग्नेरग्नित्वं, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं" इति श्रुत्यनुसारेण तेषां भूतानां अपञ्चीकृतभूतरूपेण पृथक्करणे पृथिव्या अब्रूपेण अपां तेजोरूपेण तस्य वायुरूपतया तस्य वियत्वेन तस्य सत्वेन इति सद्रूपब्रह्मभिन्नतया किमपि सत्यं नास्तीति सन्मात्रमेतदित्युक्तम्। ततोऽन्यन्नास्तीति तदेव स्पष्टीकृतम्। एवं स्थितेऽपि अस्तीति यो वक्ति ब्रह्मभिन्नतया

विषदादिक जगत् अस्तीति यो ब्रवीति तस्य मोह भ्रम अज्ञान वा न
विनिर्गत नष्टो नाभूत् निद्रितवत् निद्रितस्येव प्रजल्प यथा सुप्त
अनन्वितार्थक किंवा किंवा असबद्ध वदति तद्वत् विचारजन्यज्ञानमन्तरा
कथन उपादानव्यतिरेकेण कार्यमस्तीति ॥२३२॥

छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेण कथित अयं गतिसामान्याय आथर्वणिकश्रुत्या
आह । ब्रह्मैवेदमित्यादिना ।

ब्रह्मैवेद विश्वमित्येव वाणी
श्रौती ब्रूतेऽथर्वनिष्ठा वरिष्ठा ।
तस्मादेतद् ब्रह्ममात्र हि विश्व
नाधिष्ठानाद् भिन्नतारोपितस्य ॥२३३॥

श्रौती सामान्यत वैदिकीति, विशेषत आह अथर्वनिष्ठेति । अथर्व-
निष्ठा अथर्ववेदघटकीभूता अथर्वाख्य-ब्रह्मज्येष्ठपुत्रनिष्ठा वा श्रौती
वैदिकी अत्यन्तवरिष्ठा वाणी ब्रह्मैवेद विश्वमिद वरिष्ठ इतिरूपा, इद
विश्व सर्व जगत्, ब्रह्मैव नातिरिक्तमित्येव एवकारेण पृथक् सत्ता निषिध्य
ब्रूते यस्मात् तस्मादेतत्सर्व ब्रह्ममात्र विश्व । हि निश्चय आरोपितस्य
कल्पितस्य अधिष्ठानाद् भिन्नता न । एतेन अज्ञानादेरनादे ब्रह्मोपादानक-
*त्वाभावात् भिन्नत्वशका परास्ता ॥२३३॥

एव श्रुत्या प्रपचसत्यत्वनिरस्य युक्त्यापि तदनुसारिण्या निरस्यति ।
सत्यमिति ।

सत्य यदि स्याज्जगदेतदात्मनोऽ
नतत्वहानि-र्निगमा-प्रमाणता ।
असत्यवादित्वमपीशितु स्यात्
नैतत्त्रय साधु हित महात्मनाम् ॥२३४॥

एतत् जगत् परिदृश्यमान विश्व यदि सत्य अकल्पित स्यात् आत्मनो
ऽनन्तत्वहानि अन्योन्याभावाप्रतियोगित्वरूप-वस्तुपरिच्छेदशून्यत्व न स्यात्
अकल्पितेन जगता वस्तुमतेन परिच्छिद्यमानत्वात् । हीगतामनन्तत्वमिति

चेत् निगमाप्रमाणता "सत्य ज्ञानमनत ब्रह्मेति" वेदस्य वाधितार्थ-बोधकता स्यात्। इष्टापत्तिरितिचेत् ईशितुरपि परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य असत्यवादित्व अयथार्थवक्तृत्व स्यात्। तदपि भवत्विति चेत् महात्मना आस्तिकाना इत्यर्थ। महानात्मा येषा श्रुत्याचार्योपदेशेन परिच्छिन्न पचकोशात्मबुद्धि त्यक्त्वा कृतब्रह्मसाक्षात्कारतया अखण्डाकार-वृत्तिमदन्त करणाना वा तेषा। नैतत्त्वय साधु हित सौमनस्यकर सम्मत-मित्यर्थ। स्वानुभवविरोधात् ॥२३४॥

प्रपचमिथ्यात्वे भगवद्गीता प्रमाणयति। ईश्वर इति।

ईश्वरो वस्तुतत्वज्ञो न चाह तेष्ववस्थित ।
न चमत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकथत् ॥२३५॥

अज्ञानाभावेन भ्रमादिदोषशून्य वस्तुयाथात्म्यज्ञानवानीश्वर "मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाह तेष्ववस्थित । न च मत्स्थानि भूतानि पश्यमे योगमैश्वरम्" इत्येकस्मिन्वाक्ये मत्स्थानि सर्वभूतानि न च मत्स्थानीति प्रतियोग्यभावयो एकत्र विरोधशकाया पश्य मे योगमैश्वरम् इति ईश्वरस्य मम अघटितघटनोपायरूप योग माया इत्यर्थ पश्येति मायिकत्वमुक्त-वान्। तदेव मिथ्यात्व प्रतिपन्नोपाधौ अभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वात्। मत्स्थानि न च मत्स्थानीति पदाभ्या अयमर्थ उक्त। स्वाश्रयत्वनाभिमत-यावन्निष्ठाभावप्रतियोगित्व स्वप्रकारकधी विशेष्यताव्यापकात्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वपर्यवसित प्रतिपन्नोपाधो इत्यादेरर्थ। तथा न मत्स्थानीत्यनेन भूताना तन्निष्ठा-ईश्वर भूतानामाश्रय इति ज्ञात। न च मत्स्थानीत्यनेन भूताना स्वाश्रय-त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमवगम्यते। तथाच "सर्वेपामेव भावाना स्वाश्रय-त्वेन सम्मते। प्रतियोगित्वमत्यन्ताभाव प्रति मृषात्मता" इति चित्सुखाचार्य-वचनेन पूर्वोक्तमिथ्यात्व जगति सिद्धम्। घटवत्स्या भ्रमविशेष्यनिष्ठा-भावप्रतियोगित्व परमतेप्यस्तीति अर्थान्तरवारणाय स्वप्रकारक-धीविशेष्यताव्यापकेति। तथाच यत्रास्तीति प्रमा तत्रापि स्वरूपत कल्पितत्वेनअभावात् यत्र यत्र स्वप्रकारकधीविशेष्यता तत्र सर्वत्र घटादेर्वस्तुतोऽभावात् तत्प्रतियोगित्व सूपपादमिति बोध्यम्। "मया तत-मिद सर्व जगदव्यक्तमूर्तिना" इति सर्वाधिष्ठानतया इद सर्व जगद्व्याप्त,

नतु तदधिष्ठानकत्व मम 'स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि, यदि वा न महिम्नि' इति निराधारत्वाय कथितत्वात। अत जगदधिष्ठानकत्व भ्रम निराकरोति न चाह तेष्ववस्थित' इति। धूमेन व्याप्त गृहमित्यादौ गृहाधिकरणकत्व धम प्रतीयते तद्वदिद मया ततमित्यादिना ज्ञेयमिति। तथाच नाधिष्ठानाद भिन्नतारोपितस्यति ब्रह्माधिष्ठानक तन्नारोपित तदव्यतिरेकण नास्तीति मिथ्यत्यव व्यचीनयत् अवोचदित्यर्थ ॥२३५॥

जगन्मिथ्यात्वे युक्तिमाह। यदिति।

यदि सत्य भवेद्विश्व सुषुप्तावुपलभ्यताम्।
यन्नोपलभ्यते किञ्चिदतोऽसत् स्वप्नवन्मृषा ॥२३६॥

सत्यस्य सदा भानमावश्यक यथात्मन। यदि विश्वजगत सत्य भवेत् सुषुप्त्यवस्थाया उपलभ्यता। यत यस्मात किंचिदपि नोपलभ्यते "न किंचिदवेदिषम्" इति स्मृते गत स्वप्नवत जागरे अनुपलभ्यमान स्वप्न यथा असन् तथा। असदित्यस्याय मृषति। नतु शशविषाणवदसत्व किंतु दृष्टनष्टस्वरूपत्वात मिथ्या इति भाव ॥ २३६ ॥

इदानो ब्रह्मव्यतिरेकेण जगत अभाव निगमयति। अत इति।

अत पृथङ्नास्ति जगत्परात्मन
पृथक्प्रतीतिस्तु मृषा गुणाहिवत्।
आरोपितस्यास्ति किमर्थवत्ताऽ
धिष्ठानमाभाति तथा भ्रमण ॥२३७॥

अत स्वप्नवत सदा उपलभाभावात जगत परात्मन ब्रह्मण पृथक् नास्ति व्यवहारदशाया पृथग्घटादिरूपण प्रतीति गुणाहिवत् गुण रज्जु, अहि सर्प रज्ज्वामारोपित यथा मृषा तथा जगदपि मृषा तु मृषवेत्यर्थ। अर्थक्रियाकारित्वाभावादपि मृषात्वमाह आरोपितस्येति। आरोपितस्य कल्पितस्य अर्थवत्ता प्रयोजनवत्ता अर्थक्रियाकारित्वमिति यावत् अस्ति कि? नास्त्येवेति भाव। तर्हि पृथक् प्रतीतिरत आह अधीति,

चेत् निगमाप्रमाणता "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" वेदस्य बाधितार्थ-
बोधकता स्यात्। इष्टापत्तिरितिचेत् ईशितुरपि परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य
परमेश्वरस्य असत्यवादित्वं अयथार्थवक्तृत्वं स्यात्। तदपि भवत्विति चेत्
महात्मना आस्तिकानां इत्यर्थः। महानात्मा येषां श्रुत्याचार्योपदेशेन
परिच्छिन्न-पञ्चकोशात्मबुद्धिं त्यक्त्वा कृतब्रह्मसाक्षात्कारतया अखण्डाकार-
वृत्तिमदन्तःकरणानां वा तेषां। नैतत्त्रयं साधु हितं मौनमन्यकरं सम्मत-
मित्यर्थः। स्वानुभवविरोधात् ॥२३४॥

प्रपञ्चमिथ्यात्वे भगवद्गीतां प्रमाणयति। ईश्वर इति।

ईश्वरो वस्तुतत्त्वज्ञो न चाहं तेष्ववस्थितः।
न च मत्स्थानि भूतानीत्येवमेव व्यचीकथत् ॥२३५॥

अज्ञानाभावेन भ्रमादिदोषशून्य वस्तुयाथात्म्यज्ञानवानीश्वर
"मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेष्ववस्थितः। न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे
योगमैश्वरम्" इत्येकस्मिन्वाक्ये मत्स्थानि सर्वभूतानि न च मत्स्थानीति
प्रतियोग्यभावयो एकत्र विरोधशङ्काया पश्य मे योगमैश्वरम्, इति ईश्वरस्य
मम अघटितघटनोपायरूप योगं मायां इत्यर्थः पश्येति मायिकत्वमुक्त-
वान्। तदेव मिथ्यात्व प्रतिपन्नोपाधौ अभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वात्।
मत्स्थानि न च मत्स्थानीति पदाभ्यां अयमर्थः उक्तः। स्वाश्रयत्वेनाभिमत
यावन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं स्वप्रकारकधी विशेष्यताव्यापकात्यन्ताभाव-
प्रतियोगित्वपर्यवसितं प्रतिपन्नोपाधौ इत्यादेरर्थः। तथा च मत्स्थानीत्यत्र
ईश्वरः भूतानामाश्रय इति ज्ञात। न च मत्स्थानीत्यनेन भूतानां तन्निष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वमवगम्यते। तथाच 'सर्वेषामेव भावानां स्वाश्रय
त्वेन सम्मते। प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता" इति चित्सुखाचार्य-
वचनेन पूर्वोक्तमिथ्यात्वं जगति सिद्धम्। घटवत्तया भ्रमविशेष्यनिष्ठा-
भावप्रतियोगित्वं परमतेप्यस्तीति अर्थान्तरवारणाय स्वप्रकारक
धीविशेष्यताव्यापकेति। तथाच यत्रास्तीति प्रमा तत्रापि स्वरूपत
कल्पितत्वेनअभावात् यत्र यत्र स्वप्रकारकधीविशेष्यता तत्र सर्वत्र
घटादेवस्तुतोऽभावात् तत्प्रतियोगित्वं सूपपादमिति बोध्यम्। 'मया तत
मिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना' इति सर्वाधिष्ठानतया इदं सर्वं जगद्व्याप्तं,

ननु तदधिष्ठानकत्व मम "स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि, यदि वा न महिम्नि" इति निराधारत्वस्य कथितत्वात्। अत जगदधिष्ठानकत्व-भ्रम निराकरोति "न चाह तेष्ववस्थित" इति। धूमेन व्याप्त गृहमित्यादौ गृहाधिकरणकत्व धूमे प्रतीयते तद्वदिद मया ततमित्यादिना ज्ञेयमिति। तथाच नाधिष्ठानाद् भिन्नतारोपितस्येति ब्रह्माधिष्ठानक तत्रारोपित तद्व्यतिरेकेण नास्तीति मिथ्येत्येव व्यचीक्यत् अवोचदित्यर्थ ॥२३५॥

जगन्मिथ्यात्वे युक्तिमाह। यदिति।

यदि सत्य भवेद्विश्व सुषुप्तावुपलभ्यताम्।
यन्नोपलभ्यते किंचिदतोऽसत् स्वप्नवन्मृषा ॥२३६॥

सत्यस्य सदा भानमावश्यक यथात्मन। यदि विश्वजगत् सत्य भवेत् सुषुप्त्यवस्थाया उपलभ्यता। यत् यस्मात् किंचिदपि नोपलभ्यते "न किंचिदवेदिषम्" इति स्मृते अत स्वप्नवत् जागरे अनुपलभ्यमान स्वप्न यथा असन् तथा। असदित्यस्यार्थ मृषेति। ननु शशविषाणवदसत्त्व किंतु दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् मिथ्या इति भाव ॥२३६॥

इदानी ब्रह्मव्यतिरेकेण जगत अभाव निगमयति। अत इति।

अत पृथङ्नास्ति जगत्परात्मन
पृथक्प्रतीतिस्तु मृषा गुणाहिवत्।
आरोपितस्यास्ति किमर्थवत्ताऽ
धिष्ठानमाभाति तया भ्रमेण ॥२३७॥

अत स्वप्नवत् सदा उपलम्भाभावात् जगत् परात्मन ब्रह्मण पृथक् नास्ति व्यवहारदशाया पृथग्घटादिरूपेण प्रतीति गुणाहिवत् गुण रज्जु, अहि सर्प, रज्ज्वामारोपित यथा मृषा तथा जगदपि मृषा तु मृषैवेत्यर्थ। अर्थक्रियाकारित्वाभावादपि मृषात्वमित्याह आरोपितस्येति। आरोपितस्य सर्पादेरर्थवत्ता प्रयोजनवत्ता अर्थक्रियाकारित्वमिति यावत् अस्ति किं? नास्त्येवेति भाव। तर्हि पुन प्रतीतिरत्र आह अधीति,

अधिष्ठानमाभाति तथा भ्रमेण, नहि भ्रमस्थले प्रयोजनगवेषणा विफल-प्रवृत्ते सिद्धत्वात् ॥२३७॥

दृष्टान्तान्तरेण जगत ब्रह्माव्यतिरेकं द्रढयति। भ्रान्तस्येति।

भ्रान्तस्य यद्यद्भ्रमत प्रतीत
ब्रह्मैव तत्तद्रजत हि शुक्ति ।
इदतया ब्रह्म सदैव रूप्यते
त्वारोपित ब्रह्मणि नाममात्रम् ॥२३८॥

भ्रान्तस्य भ्रमत यद्यत्प्रतीत तत्तत् अधिष्ठानभूत ब्रह्मैव हि यस्मात् शुक्त्यज्ञानात् शुक्तौ भात रजत शुक्तिरेव तथा ब्रह्मण्यारोपित वस्तुत विचार्यमाणे ब्रह्म सदैव इदतया रूप्यते तत्तु नाममात्र 'वाचारम्भणश्रुते' इत्यर्थ ॥२३८॥

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेन तत्कारणत्वमपि तत्पदप्रवृत्तिनिमित्त तादृश-मेवेति शोधित तत्पदार्थमुपसहरति अत इति चतुर्भि ।

अत पर ब्रह्म सदद्वितीय
विशुद्धविज्ञानघन निरजनम् ।
प्रशान्तमाद्यन्तविहीनमक्रिय
निरन्तरानन्द-रसस्वरूपम् ॥२३९॥

निरस्तमायाकृत-सर्वभेद
नित्य ध्रुव निष्कलमप्रमेयम् ।
अरूपमव्यक्त-मनाख्यमव्ययम्
ज्योति स्वय किंचिदिद चकास्ति ॥२४०॥

ज्ञातृज्ञानज्ञेयशून्यमनन्त निर्विकल्पकम् ।
केवलाखण्डचिन्मात्र पर तत्व विदुर्बुधा ॥२४१॥

अहेयमनुपादेय मनोवाचामगोचरम् ।
अप्रमेयमनाद्यन्त ब्रह्म पूर्ण महन्महः ॥२४२॥

अत जगत पृथक्सत्ताशून्यत्वात् आरोपिततया नाममात्रत्वात् पर ब्रह्म अबाध्य विजातीयरहित निर्विषय-विज्ञानशरीर अज्ञानास्पृष्ट अपरिणामि जन्मनाशरहित अमूर्त अखण्डानन्दविग्रह निरस्ता माया-कृता. सर्वभेदा यस्मात् यस्मिन्निति वा निर्भेद सजातीय-स्वगतभेदशून्य आद्यन्तविहीनत्वान्नित्य अक्रियत्वात् ध्रुव कूटस्थ निष्कल निरवय अप्रमेय फलव्याप्तिरहित अरूप "अशब्दमस्पर्शरूपमव्यय" इति श्रुते न चक्षुषा गृह्यते इत्यादेश्च। अत एवाव्यक्त। वागगोचरतामाह अनाख्यमिति नामशून्य प्रवृत्तिनिमित्ताना जातिगुणक्रियासबधाना-मभावात्। अव्यय नव्येति इत्यव्यय अपक्षयरहित। ज्योति स्वय परात्प्रकाश्य। किंचिदिव अपरोक्ष चकास्ति प्रकाशते। निश्चलतया तत्र बुद्धे स्थापनार्थं तत्र तत्र श्रुत्युक्तानि तावन्ति विशेषणानि पुनराह ज्ञातृ-ज्ञानज्ञेयशून्य त्रिपुटीरहित। तत्रहेतु अनन्त परिच्छेदत्रयशून्यमिति। अत एव निर्विकल्पक। केवलाखण्डचिन्मात्र सर्वोपाधि-सबन्ध-विधुरा-परिच्छिन्न-ज्ञानैकरूप पर तत्व बुधा विदु। स्वात्मत्वेन अहेयमनुपादेय मनोवाचामगोचर "यतो वाच" इति श्रुते अप्रमेय श्रवणमनन-निदि-ध्यासन-सस्कृत-मनोवृत्तिव्याप्य अनाद्यन्त कालदेशपरिच्छेदशून्य अत पूर्णं महत् सूर्यादिभासक मह ज्योति ब्रह्म इति तत्पदार्थशोधन॥

पदार्थौ शोधयित्वा वाक्यार्थं वक्तुमारभते। तत्त्वमित्यादिना।

तत्त्वपदाभ्यामभिधीयमानयो
ब्रह्मात्मनो शोधितयो-र्यदित्थम्।
श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्य-
गेकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहु ॥२४३॥

तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदेन त्वपदेन च जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टत्वेन जाग्रदाद्यवस्थाविशिष्टत्वेन च अभिधीयमानयो शक्त्या बोध्यमानयो। तत्र ब्रह्मात्मनो ब्रह्म च आत्मा च ब्रह्मात्मानौ तयोरीश्वरजीवयो। पूर्वोक्तप्रकारेण शोधितयो। तत्त्वमसीति श्रुत्या तयो ऐक्यं निगद्यते। एकत्वमेव मुहु नवकृत्व छान्दोग्ये षष्ठाध्याये भेदे मानाभावात् सम्यक्प्रतिपाद्यते, तदेतन्मिति उभयेण सबन्ध ॥२४३॥

ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोः
निगद्यतेऽन्योन्यविरुद्धधर्मिणोः।
खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः
कूपांबुराश्योः परमाणुमेर्वोः ॥२४४॥

किंचिज्ज्ञत्व-सर्वज्ञत्वविषये दृष्टान्तः खद्योतभान्वोरिति अति-परिच्छिन्नापरिच्छिन्नप्रकाशवत्त्वात्। नियम्यनियामकभावविषये राज-भृत्ययोरिति दृष्टान्तः श्रीपास्मादित्यादिश्रुते। आनन्दलेशापारानन्द-विषये कूपांबुराश्योरिति। एकदेशगतत्व-सर्वगतत्वविषये परमाणुमेर्वो-रिति। एवं अन्योन्यविरुद्धौ ऐक्यायोग्यौ यौ धर्मिणौ तयोः अन्योन्यविरुद्ध-धर्मिणोः वाच्ययोः तयोः जीवेश्वरयोः ऐक्यं न निगद्यते बाधितत्वात्। किंतु लक्षितयोः लक्षणावृत्त्या बोधितयोः निगद्यते उपक्रमादिलिंगावगत-तात्पर्यानुसारेण कथ्यत इत्यर्थः ॥२४४॥

अन्योन्यविरोधे कारणमाह। तयोरिति।

तयोर्विरोधोऽय-मुपाधिकल्पितो
न वास्तवः कश्चिदुपाधिरेषः।
ईशस्य माया महदादिकारणं
जीवस्य कार्यं शृणु पंच कोशाः ॥२४५॥

तयोर्वाच्ययोः अयं विरोधः ऐक्यायोग्यत्वरूपः उपाधिना कल्पितः। न वास्तवः स्वाभाविकः कश्चित्। कः उपाधिरिति चेदाह उपाधिरेष इति। तत्र तत्पदार्थस्य उपाधिमाह ईशस्य माया। तत्स्वरूपमाह महदादि-कारणं महत्तत्त्वाहंकार-पंचतन्मात्रादिसकलजगत्कारणं माया ईश्वरस्य उपाधिः। जीवस्य त्वंपदार्थस्य कार्यमुपाधिः। किं तदिति चेत् शृणु पंच कोशाः। "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" इति श्रुतेः ॥२४५॥

एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः
सम्यङ्निरासे न परो न जीवः।
राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकः
तयोरपोहे न भटो न राजा ॥२४६॥

जीवपरयोः एतावुपाधी माया पंचकोशाश्च। "नात्र काचन भिदास्ति" "नेह नानास्ति किंचन" "असंगोह्ययं पुरुषः" "असंगो नहि

सज्जते" इत्यादिश्रुतिभिः तत्वपदार्थशोधिकाभिः तयोरुपाध्योः सम्यङ् निरासे, न परो न जीवः केवलचिन्मात्ररूपत्वात् भेदकाभावात्। तत्र दृष्टान्तमाह नरेन्द्रस्य राज्यमुपाधिः खेटक. आयुध-विशेषः भटस्य उपाधिः भेदकधर्मः। तयोरपोहे अभावे न भटो न राजा, स्पष्टम् ॥२४६॥

उपाधिनिरासः कथं करणीय इति चेदाह। अथेति।

अथात आदेश इतिश्रुति-स्स्वय
निषेधति ब्रह्मणि कल्पित द्वयम्।
श्रुतिप्रमाणानुगृहीत-युक्त्या
तयोर्निरास करणीय इत्यम् ॥२४७॥

"अथात आदेशो नेति नेति" इतिश्रुतिः स्वय ब्रह्मणि कल्पितं द्वयं द्वैत वस्तु निषेधति। इति शब्दस्य इदमित्यर्थः। वीप्सा सकल-दृश्यवर्गनिषेधार्था। इदमिदमिति यद्यत्प्रतीयते तत्सर्वमपि अधिष्ठान-व्यतिरेकेण नास्ति स्वत सत्तास्फूर्तिशून्यम्। एव श्रुत्यैव साक्षान्निषिध्य-मानत्वात् सकलप्रमाणमूर्धन्य-श्रुत्यनुगृहीतयुक्त्या तयो मायाकोशपञ्चक-रूपोपाध्यो। इत्य वक्ष्यमाणरीत्या निरास करणीय ॥२४७॥

नेदं नेदं कल्पितत्वान्न सत्य
रज्जौ दृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च।
इत्यं दृश्यं साधुयुक्त्या व्यपोह्य
ज्ञेय: पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥२४८॥

नेदमिति। प्रथमेदशब्देन ईशोपाधिर्माया, द्वितीयेदपदेन कोशपञ्चक जीवोपाधिः ग्राह्य. प्रत्येकं निषेध्दु नञ्द्वयप्रयोग। कारण या माया, कार्यं या कोशपञ्चक कल्पितत्वात् न सत्य "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति" इतिमायानाशश्रवणात्। कोशपञ्चकस्य दृष्टनष्टस्वरूपत्वमुपपादितमेव अवस्थात्रयेऽनुवृत्यभावात्। "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते" इति गीतावचनाच्च। "तेध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्ति स्वगुणैर्निगूढां" इति तस्या अपि दृश्यत्वश्रुते। अत इदं कारण माया-रूपोपाधिः न वस्तुतोऽस्ति, सत्वे निवृत्त्ययोगात् "नासतो विद्यते भा-"

इति गीतावचनात्। एवं कोशपञ्चकमपि निपुणं विचारयतो नैवास्ति धीमता शिष्येण सर्वाभावं विना किंचित्र पश्यामि इत्युक्तत्वात्। अतः पूर्वोक्तोपाधिद्वयमपि रज्जौ दृष्टव्यालवत् सर्पवत् स्वप्नवच्च न सत्यम्। इत्थं द्वयं साधुयुक्त्या श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या सम्यक् व्यपोह्य निरस्य पश्चात् तयोः अनपहितयोः केवलयोः चिन्मात्रयोः य एकभावः भेदाभावः स ज्ञेयः ॥२४८॥

ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकरसत्वसिद्धये।
नालं जहत्या न तथाऽजहत्या किंतूभयार्थैकतयैव भाव्यम् ॥२४९॥

तत इति। ततः यतः द्वयव्यपोहानन्तरं शब्दादेव तयोः एकत्वं ज्ञेयं ततः तस्मात्कारणात् तौ शब्दौ लक्षणया शक्यसम्बन्धो लक्षणा तया अथ एतत्मनुकूलपदपदार्थसम्बन्धरूपया वृत्त्या सुलक्ष्यौ सम्यगुपस्थापनीयौ। अत्र स्वात्मनिरूपणे मानान्तरोपरोधात् मुख्यार्थस्यापरिग्रहे जाते। मुख्यार्थविना वृत्तेर्ये या वृत्तिस्सैव लक्षणा प्रोक्ता इत्यकाम। प्रमाणान्तरविरोधवशात् मुख्यार्थस्य वाच्यार्थस्य अपरिग्रहे जाते वाच्यार्थविषयकावयवबोधानुपपत्तौ मन्यामिति यावत् मुख्यार्थविनाकृते वाच्यरावार्थे या वृत्तिः सा लक्षणा इत्यर्थः। प्रकृते विशिष्टयोरक्य बाधितं इति तत्त्वपदाभ्यां शुद्धौ आत्मानौ लक्षणीयौ तत्र विशिष्टतादात्म्यरावबोधस्य सम्भवात् लक्षणा नक्यस्तम्बधरूपा नियहति। तदपि तत्र स्पष्टमुक्तं देहेन्द्रियादिधर्मानात्मन्यारोपयन् भवेन्। कर्तृत्वाद्यभिमानी बोधस्स्यात् त्वंपदस्य वाच्योऽर्थः। देहस्य चेन्द्रियाणां साक्षी तेभ्यो विलक्षणत्वेन। प्रतिभाति योऽवबोधः प्रोक्तोऽसौ त्वंपदस्य लक्ष्योऽर्थः। वेदावसानवाचा सर्वेद्य सकलजगदुपादानं। सर्वज्ञताद्युपेतं चैतन्यं तत्पदस्य वाच्योऽर्थः। विविधोपाधिविमुक्तं विश्वातीतं विशुद्धमद्वैतं। अक्षरमनुभववेद्यं चैतन्यं तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः इति॥

प्रत्यक्त्वपरोक्षत्वे परिपूर्णत्वं च सद्वितीयत्वं। इतरेतरं विरुद्धं ततइह भवितव्यमव लक्षणया इति च॥ त्वंपदार्थे प्रत्यक्त्वं तत्पदवाच्ये परोक्षत्वं अहमिति प्रतीत्यभावात् एवमीश्वरस्य परिपूर्णत्वं जीवस्य सद्वितीयत्वं अल्पत्वमिति यावत्। इतरेतरविरुद्धं कथं तयोरक्यान्वयः इतिमाना तरोप रोधे प्राप्ते उपक्रमादितात्पर्यवशात्-तात्पर्यानुपपत्त्या शब्दौ लक्षणया बोधनीयौ। तत्र लक्षणा त्रिविधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजह

ल्लक्षणा चेति। प्रकृते तु तृतीया ग्राह्या इत्याह। तयोरखण्डैकरसत्व-सिद्धये संसर्गाविषयक-प्रमाविषयत्वसिद्धये इत्यर्थः। उक्तं हि वाक्यवृत्तौ "संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः। अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः" इति। तत्र जहल्लक्षणा नाम स्वात्मनिरूपणे लक्षिता "निखिलमपि वाच्यमर्थं त्यक्त्वा वृत्तिस्तदन्विते ऽन्यार्थे। जहतीति लक्षणा स्यात् गंगायां घोषवदिह न ग्राह्या" इति। वाच्यार्थाविषयिणी लक्ष्यार्थविषयिणी या उपस्थितिः तादृशोपस्थितिजनिका शक्यसंबन्धरूपा या वृत्तिः पदपदार्थसंबन्धः सा जहल्लक्षणा। यथा "गंगायां घोषः" इत्यत्र घोषपदवाच्याभीरपल्ल्याः गंगापदवाच्यप्रवाहवृत्तित्वं न संभवतीति गंगापदस्य प्रवाहसंयुक्त-तीरबोधकत्वं। तत्रापि यदि गंगातीरे घोष इति बोधोऽभिप्रेतः तदा अजहल्लक्षणैव। तीरे घोष इति चेत्, बोधे तज्जनकोप-स्थितौ च वाच्यार्थस्याप्रवेशात् जहल्लक्षणा। प्रकृते नालं जहत्या इत्युक्तं वाच्यैकदेशस्य विशेष्यस्य संग्रहात् 'निखिलमपि वाच्यमर्थं त्यक्त्वा' इत्युक्तलक्षणाभावात्। एवं न तथा अजहत्या अखण्डैकरसत्वसिद्धये अजहत्या लक्षणयापि नालं न पर्याप्तं। तथाहि अजहल्लक्षणा नाम वाच्यार्थविषयिणी लक्ष्यार्थविषयिणी च या उपस्थितिः तज्जनक-शक्यसंबन्धरूपा वृत्तिः। तदुक्तं "वाच्यार्थमत्यजन्त्या यस्या वृत्तेः प्रवृत्तिरन्यार्थे। इयमजहतीति कथिता शोणो धावतियदत्र न ग्राह्या" इति शोणशब्दस्य वाच्यस्य रक्त-गुणस्य धावनकर्तृत्वान्वयासंभवात् तद्गुणविशिष्टे अश्वे लक्षणा। तत्र शोणगुणविशिष्टाश्वविषयकोपस्थितौ वाच्यार्थस्य शोणगुणस्यापि भानात् इयं लक्षणा अजहती वाच्यार्थं न त्यजतीति। प्रकृते विशेषणांशस्य वाच्यार्थस्य परित्यज्यमानत्वात् नाजहल्लक्षणा किंतु उभयार्थयत्नेनैव भाव्य उभयोरर्थयोः एकता यया लक्षणया तया जहदजहल्लक्षणया भाव्य तयोरखण्डैकरसत्वसिद्धये। तल्लक्षणमुक्तम्। "जहदजहतीति सा स्यात् या वाच्यार्थैकदेशमपहाय। बोधयति चैकदेशं सोऽयं द्विज इति यदाश्रयेणाम्"। सोऽयं द्विज इति वाक्यं त्यक्त्वा प्रत्यक्षपरोक्षदेशादि। द्विजमात्रस्थापनात् [illegible] बयपरत्वं पदार्थयोरुभयोः। तद्वत्त्वमसीति त्यक्त्वा प्रत्यक्परोक्षतादीनि। "चिदंशं लक्षयित्वा बोधयति स्पष्टमभिन्नैक्यम्" इति तथाच [illegible] [illegible] वाच्यार्थविषयिणी किंचिद्वाच्यार्थविषयिणी च या उपस्थितिः [illegible] [illegible]-जनक-शक्यसंबन्धरूपा वृत्तिः जहदजहल्लक्षणा। प्रकृते तथा

लक्षणया तत्त्वपदार्थयो ससर्गाविषयक-यथार्थ-ज्ञानविषयत्वसिद्धये भाव्यम् ॥२४९॥

तद्दृष्टान्तपुरस्सरमाह। स इति।

स देवदत्तोऽयमितीह चैकता विरुद्धधर्माशमपास्य कथ्यते।
यथा तथा तत्त्वमसीति वाक्ये विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा ॥२५०॥
सलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनो अखण्डभाव परिचीयते बुधै।
एव महावाक्यशतेन कथ्यते ब्रह्मात्मनोरैक्य-मखण्डभाव ॥२५१॥

सोऽय देवदत्त इतीह तच्छब्दस्य तद्देशतत्कालवृत्तित्वविशिष्टोऽर्थ। तत्र अयमिति इदपदस्य एतद्देशैतत्काल-वृत्तित्वविशिष्ट अर्थ। तत्र विशेषणयो अत्यन्तभिन्नत्वात् विशिष्टैक्यमनुपपन्नम्। कालान्तरे देशान्तरे-स्थित देवदत्त इदानीमत्रागत इत्यप्यर्थस्य ज्ञातत्वात् व्यक्तिमात्र-विषयक-बोधतात्पर्येणोच्चरितादस्माद् वाक्यात् स्वघटकतत्तदिदपदाभ्या उभयत्र विरुद्धाश तद्देश-तत्काल-तद्देश-तत्कालरूप अपास्य हित्वा देवदत्तरूपविशेष्यांशमात्रगुपस्थाप्यते। तत्र भेदो नास्तीति एकता यथा कथ्यते तथा तत्त्वमसिवाक्ये कारणोपाधि-कार्योपाधि-प्रत्यक्त्व-परोक्षत्व-परिपूर्णत्व-सद्वितीयत्वादिरूपान् विरुद्धधर्मान् उभयत्र हित्वा चिन्मात्रतया परिपूर्णत्व-सद्वितीयत्वादिरूपान् विरुद्धधर्मान् उभयत्र हित्वा चिन्मात्रतया ईशजीवौ सलक्ष्य तयो अखण्डभाव वस्तुपरिच्छेदशून्यत्व बुधै विद्वद्भि परिचीयते अनुभूयत इत्यर्थ। एक न ऐक्यबोधप्रकार उपदिश्य अन्यत्राति-दिशति, एव महावाक्यशतेन ब्रह्मात्मनोरैक्य तदर्थ अखण्डभाव कथ्यत इति ॥२५१॥

विधिमुखेन जीवब्रह्मैक्यबोधक वाक्य उदाहृत्य निषेधमुखेन तद्बोधक वाक्यमुदाहरति। अस्थूलमिति।

अस्थूलमित्येतदसन्निरस्य सिद्ध स्वतो व्योमवदप्रतर्क्यम्।
अतो मृषामात्रमिद प्रतीत जहीहि यत्स्वात्मतया गृहीतम्।
ब्रह्माहमित्येव विशुद्धबुध्या विद्धि स्वमात्मानमखण्डबोधम् ॥२५२॥

"अस्थूलमनण्वह्रस्व-मदीर्घम्" इत्यादिवाक्यानि स्थूलशरीरादि-तादात्म्याभिमानेन तथा स्वात्मान जानान जीव तद्रूपत्व परिहाप्य ब्रह्म-

स्वरूप बोधयन्ति। तदाह एतत् दृश्यमान असत् स्थूल शरीरादि, अस्थूल-मिति निरस्य निषिध्य, सकलनिषेधसाक्षित्वेन स्वत सिद्ध, व्योमवत् आकाशवदप्रतर्क्य नह्याकाशस्य आयाम एतावानिति तर्कयितु शक्यते, तथा शास्त्रमन्तरेण तर्कानधिगम्यमित्यर्थ। तादृश ब्रह्म अहमित्येव विशुद्धबुध्या मनननिदिध्यासन-सस्कृतबुध्या, स्व आत्मान अखण्डबोध विद्धि। अत यत् स्वात्मतया गृहीत स्थूलशरीरादिक इद प्रतीतमज्ञानात् ज्ञात मृषामात्र मिथ्याभूत जहीहि परित्यज इत्यन्वय ॥२५२॥

छान्दोग्यषष्ठाध्याये श्वेतकेतु प्रति उद्दालकेन कृतमुपदेश शिष्य-मुखबोधाय सगृह्योपदिशति। मृत्कार्यमिति।

मृत्कार्यं सकल घटादि सतत मृन्मात्रमेवाभित
तद्वत्सज्जनित सदात्मकमिद सन्मात्रमेवाखिलम्।
यस्मान्नास्ति सत पर किमपि तत्सत्य स आत्मा स्वय
तस्मात् तत्त्वमसि प्रशान्तममल ब्रह्माद्वय यत्परम् ॥२५३॥

मृत्कार्यं मृदुपादानक, घटादि घटशरावोदञ्चनादि सकल, सतत कालत्रयेऽपि उत्पत्ते प्राक् उत्पत्त्यनन्तर नाशानन्तर च, अभित सर्वत प्रागूर्ध्व पश्चादध पार्श्वयो, मृन्मात्रमेव मृद्व्यतिरेकेण नास्ति विस्तरेणेदमुपपादित-मधस्तात् "मृत्कार्यभूत" इत्यादिश्लोकाभ्या। तद्वत् "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीय, तदैक्षत, तत्तेजोऽसृजत, तदपोऽसृजत, तदन्नमसृजत" इत्यादिना "सन्मूला सोम्येमा सर्वा प्रजा सदायतना सत्प्रतिष्ठा" इत्यन्त श्रुत्या बोधितप्रकारेण सज्जनित घट सन् पट सन् इति सामानाधि-करण्यविषयकप्रतीत्या च सदात्मकमिदमखिल सन्मात्रमेव। यस्मात् सत परब्रह्मण पर भिन्न किमपि नास्ति तत् सर्वोपादानभूत, सत्य त्रिकालाबाध्य, स आत्मा तव मुख्य स्वरूप स्वय सत्तास्फूर्ती परनिरपेक्ष, तस्माद्धेतो अद्वय स्वसत्ताव्यतिरिक्त-सत्ताक-पदार्थशून्य, प्रशान्त निर्विकार, अमल अज्ञानाद्यस्पृष्ट, यत्पर ब्रह्म तदेव त्वमसि इत्यर्थ ॥२५३॥

निद्रा-कल्पित-देशकाल-विषयज्ञात्रादि सर्वं यथा
मिथ्या तद्वदिहापि जाग्रति जगत्स्वाज्ञान-कार्यत्वत।

यत्पर सकलवागगोचर गोचर विमलबोध-चक्षुप ।
शुद्धचिद्घन-मनादि वस्तु यद् ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि॥२५६॥

यदिति। यत्पर सर्वोत्कृष्ट, सकलवागगोचर ' यतो वाचो निवर्तन्ते " इतिश्रुते उपनिषद्भिरपि लक्षणावृत्या प्रतिपाद्यमानत्वात्। विमलबोधरूप यच्चक्षु तस्य गोचर ' ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्व ततस्तु त पश्यते निष्कल ध्यायमान " इतिश्रुते । शुद्धा निर्विपया या चित् सैव घन मूर्ति यस्य, यद्वा शुद्ध च तत् चिद्घन निरुपहितज्ञानस्वरूप, अनादि वस्तु नित्य यथार्थ यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५६॥

पड्भिरूर्मिभिरयोगि योगिहृद्भावित न करणैर्विभावितम् ।
बुध्यवेद्यमनवद्य-भूति यद् ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥२५७॥

पड्भिरिति। क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू ऊर्मिवत् तरगवत् उपर्युपरि सभवन्तीति एते पडूर्मय इति कथ्यन्ते। तै पड्भि ऊर्मिभि अयोगि योगरहित सबन्धशून्य, क्रमेण प्राणमनश्शरीराश्रितत्वात् तेषा। योगिहृद्भावित विपयेभ्यो निरुद्धचित्ता योगिन तेषा हृदा मनसा भावित आदरेण ध्यातमित्यर्थ । न करणैर्विभावित " न चक्षुपा गृह्यते नापि वाचा, नैव वाचा न मनसा प्राप्तु शक्यो न चक्षुपा, न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति " इत्यादिश्रुतिभ्य । शब्दस्पर्शरूपादिरहितत्वात् बुध्यवेद्य सौक्ष्म्यात्प्रयत्नहीनबुध्या वेत्तुमशक्य, अनवद्य भूति अनवद्या भूति महिमा यस्य निर्दोपैश्वर्यमित्यर्थ " वैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् " इति सूत्रात् " निरवद्यम् " इतिश्रुतेश्च। तादृश यद् ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥२५७॥

भ्रान्तिकल्पित-जगत्कलाश्रय स्वाश्रय च सदसद्विलक्षणम् ।
निष्कल निरुपमान-मृद्धिमत् ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥२५८॥

पादोस्य सर्वा भूतानीतिश्रुते भ्रान्त्या कल्पिता या जगद्रूपा कला अत्र तदाश्रय अधिष्ठान, " स भगव कस्मिन् प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि " इति श्रुते स्वमाश्रय यस्य अनाधार सत्यमित्यर्थ । सदसद्वि-लक्षण प्रत्यक्षपरोक्ष-पचभूतविलक्षण, निष्कल निरवयव, निरुपमान

असदृश "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इतिश्रुते। ऋद्धिमत् "एष सर्वेश्वर" इत्यादिश्रुते "सत्यकाम सत्यसकल्प" इत्यादिश्रुतेश्च। एतादृश यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५८॥

जन्मवृद्धि-परिणत्यपक्षय-व्याधिनाशनविहीन-मव्ययम्।
विश्वसृष्ट्यवनघातकारण ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥२५९॥

जन्म उत्पत्ति तदनन्तरकालिकस्थितेरुपलक्षण, वृद्धि अवयोपचय, परिणति विपरिणाम पाकादिना रूपान्तरोत्पत्ति आम्रादिफलादिषु अपक्षय अवयवापचय व्याधि रोग नाशन अन्त्यविकार तैर्विहीन षड्भावविकारशून्य इत्यर्थ। अत एव अव्यय न व्यतीतमव्यय स्वतो वा परतो वा नाशरहित नित्य, विश्वसृष्ट्यवनघातकारण यतो वा इमानि भूतानि जायते येन जातानि जीवति, यत्प्रयन्त्यभिसविशति इद सर्वमसृजत" "आकाश परायण' आकाश प्रत्यस्त मन्ति इत्यादिश्रुतिभ्य सकलप्रपञ्च-सृष्टिस्थिति-सहारकारण यद ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥ २५९ ॥

अस्तभेद-मनपास्त-लक्षण निस्तरगजलराशि निश्चलम्।
नित्यमुक्त-मविभक्तमूर्ति यद् ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥२६०॥

अस्तभेद अस्त गत भेद यस्मात एकमेवाद्वितीय इद सर्व यदयमात्मा" इतिश्रुते अनपास्तलक्षण अनपास्तमत्यक्त अनपायि सार्वदिकमित्यर्थं लक्षण सच्चिदानन्दस्वरूप यस्य तत्। निर्गता तरगा यस्मात् सचासौ जलराशिश्च समुद्र तद्वन्निश्चल नित्यमुक्त यद्यपि सच्चिदानन्दस्वरूपत्वेपि तत्पदलक्ष्यारण्ड-बन्धरहित, अविभक्तमूर्ति सच्चिदानन्दस्वरूपत्वेपि स्वरूप शरीर यस्य तत् स्वरूपभेदाभावात् अविभक्ता भेदरहिता मूर्ति स्वरूप शरीर यस्य तत् अविभक्तमूर्ति निरवयमिति या यद् ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥२६०॥

एकमेव सदनेककारण कारणान्तरनिरासकारणम्।
कार्यकारणविलक्षण स्वय ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥२६१॥

एकमेव सत् कल्पितानां अनकधा अधिष्ठानत्वेन कारण, कारणान्तर-निरासकारण "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इतिश्रुते स्वभिन्नकारण-

निरपेक्षमित्यर्थ । सकल-दृश्यनिषेधसाक्षित्वेन कारणान्तरस्य आकाशादे निरासो नेति नेतीति निषेधे कारणमिति वा, कार्यकारणविलक्षण "तदेतद् ब्रह्मापूर्व-मनपर" इतिश्रुते कार्यं जगत् कारण माया तद्विलक्षण 'उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत ' इतिगीतोक्तेश्च। यद्यप्येककारण इत्यस्मिन्नेव श्लोके कारणत्वमुक्त तथापि तस्य मिथ्याकार्यनिरूपितत्वेन मिथ्यात्वात् वस्तुत कारणत्व नास्तीत्यपि मन्तव्यम जगज्जन्मादि-कारणत्वस्य तटस्थलक्षणत्वात। यावल्लक्ष्यकाल मनवस्थित यदव्यावर्तक तदेव तटस्थलक्षण। स्वय स्वत सिद्ध ब्रह्म यत तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६१॥

निर्विकल्पक मनल्पमक्षर यत्क्षराक्षर-विलक्षण परम्।
नित्य-मव्ययसुख निरजन ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६२॥

निर्विकल्पय मायिकत्वात् विकल्पाना वस्तुत विकल्पशून्य अनल्प यो वै भूमा" 'ज्यायानाकाशात इत्यादिश्रुते। अक्षर न क्षरति अश्नुते व्याप्नोतीति वा अक्षर। यत्क्षराक्षरविलक्षण द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" इतिस्मृते। पूर्वं कार्यकारणविलक्षण इत्युक्त विवृत पदान्तरेण जगन्माया-विलक्षण सत्यमित्यर्थ। अत एव पर सर्वोत्कृष्ट नित्य अक्षरत्वान्नित्य 'नित्यो नित्याना' इतिश्रुत। पर नित्यमिति वा अव्यय। अव्ययसुख यो वै भूमा तत्सुख नाल्पे सुखमस्ति इति श्रुते अखण्डसुखरूप निरजन समस्तशून्य यद ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६२॥

यद्विभाति सदनेकधा भ्रमान्नामरूप-गुणविक्रियात्मना।
हेमवत्स्वय-मविक्रिय सदा ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६३॥

यथा एव हेम सुवर्ण कटक-कुण्डलादिनामरूपात्मना विभाति स्वयमेक-रूप कारकव्यापारमात्रेण एव यत् सत् ब्रह्म स्वय सदा अविक्रिय भ्रमात् नामरूपगुणविक्रियात्मना अनेकधा विभाति तद् ब्रह्म तत्त्वमसि भाव-यात्मनि ॥२६३॥

यच्चकास्त्यनपर परात्पर प्रत्यगकरसमात्मलक्षणम ।
सत्यचित्सुखमनन्त मव्यय ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥२६४॥

तदतद ब्रह्मापूव मनपर इतिश्रुते अनपर न विद्यते पर काय यस्य वस्तुभूतत्वाथशून्य परात हिरण्यगर्भादपि पर यद्वा सवकायकारणात अज्ञानात पर अक्षरात्परत पर इतिश्रुत स एतस्माज्जीवघनात परात्पर पुरिशय पुरुषमीक्षते इतिश्रुते परशब्देन हिरण्यगर्भोपि ग्रहीत शक्यते। प्रत्यगकरस जीवाभिन्न सर्वान्तर यच्चाप्नोति यदादत्त यच्चात्ति विपयानिह। यच्चास्य सततो भाव तस्मादात्मा प्रकीर्तित इत्युक्तात्म लक्षणोपत सत्यचित्सुख अनन्त अपरिच्छिन्न अव्यय नित्य ब्रह्म तत्वमसि भावयात्मनि ॥२६४॥

उक्तमर्थमिम मात्मनि स्वय भावय प्रथितयुक्तिभिर्धिया ।
सशयादिरहित कराम्बुवत तेन तत्वनिगमो भविष्यति ॥२६५॥

उक्तमिति। इम एकयरूप उक्तमथ प्रथितयुक्तिभि युक्तिपु प्रथितत्व श्रुत्यनुसारित्व धिया निमलान्त करणन आत्मनि बुद्धा स्वय भावय। तेन भावनन कराम्बुवत हस्तगतजल यथा निस्सशय स्पष्ट गृह्यते एव तत्वनिगम तत्वनिणय सशयादिरहित यथा तथा भविष्यति। रहितपदस्य राहित्यमथ। सशयादीति विपयय आदिपदेन गह्यते असभावना च। असभावना-सशय विपययभावनाना राहित्य यस्मिन कमणि तद्यथा भवति तथा इति भविष्यतीत्यत्र भवनक्रियाविशषणम ॥२६५॥

स्व वोधमात्र परिशुद्धतत्व
विज्ञाय सघ नृपवच्च सैन्य।
तदात्मनैवात्मनि सवदा स्थितो
विलापय ब्रह्मणि दृश्यजातम् ॥२६६॥

स्वमिति। मन्य वहयोधघटिते सन्य छत्रादिचिह्नन नृपमिव मघ शरीरेन्द्रियप्राणाहकार रूपकायकरणसघाते परिशुद्धतत्व परिशुद्ध तत्व याथात्म्य यस्य [illegible] परिशुद्धतत्व त स्व आत्मान बोधमात्र सर्वाव-

भासकज्ञानमात्र दृश्यसबधरहित विज्ञाय विवेकेनानुभूय, तदात्मनैव ज्ञानात्मनैव सर्वदात्मनि स्थित स्वरूपनिष्ठ, ब्रह्मणि दृश्यजात विलापय "पृथिव्यप्सु पयो वह्नौ वह्निर्वायौ नभस्यसौ। नभोप्यव्याकृते तच्च शुद्धे शुद्धोस्म्यह हरि" इतिरीत्या तत्तदुपादेयाना स्वोपादानव्यतिरेकेण असद्भाव विनिश्चित्य सर्वस्य सर्वोपादानभूत-ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव निश्चिनुहि इत्यर्थ ॥२६६॥

बुद्धौ गुहाया सदसद्विलक्षण
ब्रह्मास्ति सत्य परमद्वितीयम् ।
तदात्मना योत्र वसेद्गुहाया
पुनर्न तस्यागगुहा-प्रवेश ॥२६७॥

सदसद्विलक्षण सत्य अद्वितीय पर ब्रह्म गुहाया बुद्धौ अस्ति "योय विज्ञानमय प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति पुरुष" इतिश्रुते "स वा एष आत्मा हृदि" इति च, "प्रतिबोधविदित" "दृश्यतेत्त्वग्र्यया बुध्या सूक्ष्मया" इति श्रुते बुद्धि विना वेत्तुमशक्यत्वात् दर्पणमिव मुखस्य बुद्धिवृत्तिरेव आवरण भक्त्वा ब्रह्म गृह्णातीति सर्वगतमपि बुद्धावस्तीति कथ्यते, सुषुप्तौ बुध्यभावेन दुर्ग्रहत्वात् स्वरूपस्य। सामीप्यसप्तमी पाषाणे वृक्ष इतिवत्। यद्यपि पचापि कोशा गुहापदेन कथ्यन्ते तथापि तत्र मनोमयादीना बुद्धिद्वारक-सबन्धात् आनन्दमयकोशे बुद्धि विना विवेक्तुमशक्यत्वात् प्राधान्येन सत्वप्रधानबुद्धावेव स्थितिरित्युक्तमिति बोध्यम्। तदात्मना ब्रह्मात्मना य पुरुष अत्र गुहाया स्थूलसूक्ष्मदेहात्मकगुहाया, वसेत् पुन तस्य अगगुहाप्रवेश अगमेव गुहा, अगेति शिष्यसबोधन वा, अत्र प्रवेश: तादात्म्याभिमान न विद्यते। "न स पुनरावर्तते" इतिश्रुते. "आत्मान चेद्विजानीयात् अयमस्मीति पूरुष। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसज्वरेत्" इति च ॥२६७॥

एतावता ग्रथेन आत्मानात्मविवेचन स्वनुभवः इत्येतत्प्रदर्शित ग्रन्थद्वितीयश्लोकोक्त, ब्रह्मात्मना सस्थितिर्मुक्तिरितीममर्थं सूक्ष्मि विशदयितु उपक्रमते। ज्ञात इति।

ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरेषा
कर्ता भोक्ताप्यहमिति दृढा यास्य संसारहेतु ।
प्रत्यग्दृष्ट्याऽऽत्मनि निवसता सापनेया प्रयत्नात्
मुक्तिं प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानवं यत् ॥२६८॥

वस्तुनि आत्मनि ज्ञातेपि पंचकोशविलक्षणतया ब्रह्माभिन्नतया च शास्त्रत युक्तितश्च ज्ञातेपि या वासना अस्य संसारहेतु कर्तृत्व भोक्तृत्वादिरूप संसारकारण अह कर्ता भोक्तापीति दृढा दुरुच्छेद्या अनादि बहुकालादनुवृत्ता एषा वासना बलवती सम्यक्प्रबुद्धोपि स्वप्नत्यन्त भीत कचित्काल निराकुलितान्त करणो न भवतीति दृश्यते हि । अत आत्मनि ब्रह्मणि प्रत्यग्दृष्ट्या बहिर्मुखत्व नितरा दूरीकृत्य अंतर्मुखतया निर्विकल्पक समाधिनिरतत्तत । अभेदज्ञानेन निवसता नितरा स्थितिमता सा प्रयत्ना समाधिनिरतयत । अभेदज्ञानेन निवसता नितरा स्थितिमता सा प्रयत्ना दृढतया नाशनीया । यत वासनातानव स्वकार्यानाशायकत्व अनुत्कटत्व यत तदेव लोके शास्त्र वा मुनय शास्त्रार्थमननशीला मुक्ति प्राहु । अत ब्रह्मात्मना सस्थिति अप्रमादेन सस्थिति मुक्तिरिति दृढतम साधनचतुष्टय सपत्ति विना जन्मान्तरसुकृतवशात् ब्रह्मविदोपि वासनाक्षय मनोनाशार्थ प्रयत्न निरतर-समाधिरूप आवश्यक एवेत्युक्त भवति ॥२६८॥

प्रतिबध सति प्रत्यग्दृष्ट्या आत्मनि निवास न सभवतीति तत्प्रति बध तन्निरासोपाय च करुणानिधि भगवान विस्तरेणोपदिशति । अह ममत्यादिना ।

अहंममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।
अध्यासोयं निरस्तव्यो विदुषा स्वात्मनिष्ठया ॥२६९॥

अनात्मनि देहादौ अक्षाणि इन्द्रियाणि आदिपदेन प्राणमनोबुध्यादि तत्र अह मम इति यो भाव अहता ममता इत्यर्थ । अयमध्यास विदुषा श्रवणमननवता पुरुषश्रेष्ठेन स्वात्मनिष्ठया स्वात्मनि ब्रह्मणि नितरा स्थितिरूप निदिध्यासनेन निरस्तव्य समूलघात हन्तव्य इत्यर्थ ॥२६९॥

तत्प्रकारमुपदिशति। ज्ञात्वेति।

ज्ञात्वा स्व प्रत्यगात्मान बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम्।
सोऽहमित्येव सद्वृत्याऽनात्मन्यात्ममति जहि॥२७०॥

स्व बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिण प्रत्यगात्मान ज्ञात्वा सोऽहमित्येव सद्वृत्या कालत्रयेऽपि बाधायोग्यवस्त्वभेदज्ञानेन अनात्मनि बुद्ध्यादौ आत्ममति अहता जहि नाशय॥२७०॥

भ्रान्तिपरपराहेतुत्याजनेन भ्रान्ति त्याजयति। लोकेति।

लोकानुवर्तन त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम्।
शास्त्रानुवर्तन त्यक्त्वा स्वाध्यासापनय कुरु॥२७१॥

उक्त हि साधनपचक जनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम् इति 'देहे मतिरुज्झ्यताम्' इति च। शास्त्रानुवर्तन नाम मोक्षप्रयोजक ग्रन्थपरिशीलन विना इतरग्रन्थाध्ययनादिक दृढतर कर्मासु सत्यज्यता मित्युपदेशानुसारेण शास्त्रपद कर्मशास्त्रपर वा। तत्त्रय त्यक्त्वा स्वाध्यासापनय कुरु अहता ममता च नाशय॥२७१॥

तत्कुत इत्यत आह। लोकवासनयेति।

लोकवासनया जन्तो शास्त्रवासनयापि च।
देहवासनया ज्ञान यथावन्नैव जायते॥२७२॥

सर्वे जना यथा मा न निदन्ति यथा स्तुवन्ति तथैव सर्वदा चरिष्यामि इत्यभिनिवेश लोकवासना इय वासना अत्यन्त प्रतिबधिका तया केनापि स्यात्तु अशक्यत्वात्। इयत्तु जीवन्मुक्तिविवेके वासनाक्षयप्रकरणे विद्यारण्य-गुरुचरणै विस्तरेणोपपादित को लोकमाराधयितु समर्थ ' विद्यते न खलु कश्चिदुपाय सर्वलोकपरितोषकरो य । सर्वथा स्वहितमाचरणीय कि करिष्यति जनो बहुजल्प ' इति। अत एव तुल्यनिदास्तुति भगवद् भक्त इत्युक्त गीताया। शास्त्रवासना त्रिविधा पाठव्यसन शास्त्रव्यसन अनुष्ठानव्यसन चेति भरद्वाज-दुर्वासो-दानूरदृष्टान्तै जीवन्मुक्ति-विवेके सूपपादिता। एव देहवासनापि आत्मत्वगुणाधान-दोषापनयन-

भ्रान्तिभि त्रिविधा इत्यादिना विवृता। तत एव विज्ञेया। तिसृभि-
रेताभि वासनाभि ज्ञान यथावन्नैव जायते ॥२७२॥

एतत्त्रयमेव सम्यग्ज्ञानप्रतिबंधक इत्याह प्रामाणिकोक्ता मूली-
भूतस्य ससारेति।

ससारकारागृह-मोक्षमिच्छो.
अयोमय पादनिबद्ध-शृखलम्।
वदति तज्ज्ञा पटुवासनात्रय
योस्माद्विमुक्त समुपैति मुक्तिम् ॥२७३॥

तज्ज्ञा ब्रह्मविद, पटुवासनात्रय तानयमयात लोकशास्त्रदेह-
वासनात्रय ससार एव कारागृह तस्मान्मोक्ष इच्छो पुरुषस्य अयोमय
बहुदृढ पादनिबद्धशृखल पादयो निबद्ध शृखलमितिरूपक यथा
आयसशृखलाबद्धपादयुग्म गन्तु न शक्नोति एव लोकादिवासनात्रययुत
विष्णो परम पद नैव प्राप्तु शक्नोतीत्यभिप्राय। यो नर अस्मात्
पूर्वोक्तवासनात्रयात् विमुक्त तनूकृतवासन स मुक्ति समुपैति यथा-
वज्ज्ञानेनेति शेष ॥२७३॥

तत्र प्रतिबधकवासनापनयने सदृष्टान्त आत्मवासना-सबोधन कारण-
माह। जलादीत्यादिना।

जलादिसपर्क-वशात् प्रभूतदुर्गन्ध-धूतागरु-दिव्यवासना।
सघर्षणेनैव विभाति सम्यक् विधूयमाने सति बाह्यगधे ॥२७४॥

अगरो जलादिसपर्कवशात् प्रभूत बहुल य दुर्गध तेन धूतागरु-
दिव्यवासना सौरभ्य, सघर्षणेन बाह्यगध विधूयमाने अपनीयमाने
तिरस्क्रियमाण एव सम्यग्विभाति इति दृष्टान्त ॥२७४॥

अतरिश्रतानन्त-दुरतवासनाधूलीविलिप्ता परमात्मवासना।
प्रज्ञातिसघर्षणतो विशुद्धा प्रतीयते चन्दनगधवत्स्फुटा ॥२७५॥

अतरिश्रता या अनन्ता बहुविधा दुरन्ता दुष्पारा वासना अनात्म-
वासना सैव धूली तया विशेषेण लिप्ता आवृता परमात्मवासना, प्रज्ञया

"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मण" इतिश्रुत्या "ब्रह्मात्मनो. शोधितयो एकभावावगाहिनी। निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्ति प्रज्ञेति कथ्यते" इति वक्ष्यमाणया, यदतिसघर्षण मनस कोशसपर्केण स्थापन तत विशुद्धा अनात्मवासनाऽसपृक्ता चदनगधवत् स्फुटा प्रतीयते इति दार्ष्टान्तिकम् ॥२७५॥

उक्तमर्थं सगृह्णाति। अनात्मेति।

अनात्मवासनाजाले तिरोभूतात्मवासना।
नित्यात्मनिष्ठया तेषा नाशे भाति स्वयस्फुटा ॥२७६॥

अनात्मविषयिण्य या वासना लोकदेहशास्त्रवासना "दभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोध पारुष्यमेव च" इत्यादिना आसुरसपत्त्वेन प्रदर्श्यमानमानसवासनाश्च, तासा जाले समूहे आत्मवासना तिरोभूता न्यक्कृता। तेषा अनात्मवासनाजालाना नित्या या आत्मनिष्ठा ब्रह्मणि परिसमाप्ति, तया नाशे स्वय स्फुटा विविक्ता भाति ॥२७६॥

"अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसक्रमति" इत्यादिश्रुत्या "शनै शनैरुपरमेद् बुध्या धृतिगृहीतया। आत्मसस्थ मन कृत्वा न किंचदपि चिन्तयेत्" इतिस्मृत्या च कथितमर्थं वासनाक्षयोपाय आह। यथायथेति।

यथा यथा प्रत्यगवस्थित मन
तथा तथा मुचति बाह्यवासना।
निश्शेषमोक्षे सति वासनाना
आत्मानुभूति प्रतिबन्धशून्या ॥२७७॥

यथा यथा प्रत्यक् अत मन अवस्थित अभ्यासवैराग्याभ्या तथा तथा बाह्यवासना पुत्रादिषु ममता अन्नमयादौ अहता च मुचति। वासनाना निश्शेषमोक्षे निर्विकल्पकसमाधिनंतर्येण वेदान्तार्थ-विचार-पुरस्सर क्रियमाणेन "रसोप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते" इतिस्मृत्या निश्शेष यथा सूक्ष्मात्मनापि न स्यात् तथा मूलाज्ञानेन आश्रयेण सह मोक्षे अत्यन्त निवृत्तौ आत्मानुभूति- प्रतिबन्धशून्या निरर्गला ॥२७७॥

कार्यनाशनद्वारा कारण क्षपणीय इति वासनाकार्य-भ्रान्तिनाश वासनाक्षये कारणमाह नवभि श्लोकै । स्वात्मन्येवेत्यादिभि ।

स्वात्मन्येव सदा स्थित्या मनो नश्यति योगिन ।
वासनाना क्षयश्चात स्वाध्यासापनय कुरु ॥२७८॥

योगिन चित्तस्य राजसी तामसीश्च वृत्ती निरुन्धत सत्वोत्कर्षेण स्वात्मन्येव ब्रह्मण्येव सदा स्थित्या निदिध्यासनेनेत्यर्थ । मनो नश्यति प्रदीपज्वाला-सतानवत् वृत्तिसतानरूपेण परिणाममान अन्त करण स्ववेग त्यक्त्वा निरुद्ध भवति। तत ब्रह्मसामीप्यबलेन शान्तिदान्तिरूप-शुद्ध-वासनाया दृढाया भवन्त्या बाह्यनिमित्ते सत्यपि क्रोधाद्यनुत्पत्ति वासनाना क्षय, पूर्वापरपरामर्शमन्तरेण सहसा उत्पद्यमानस्य क्रोधादिवृत्तिविशेषस्य हेतो चित्तगतसस्कार-विशेषस्यैव वासनाशब्दार्थत्वात् । अत स्वाध्यासापनय कुरु विपरीतभावना निवर्तय। पचसु कोशेषु सम्यग्विचार्य आत्मबुद्धि परित्यज ॥२७८॥

राजसतामस-वृत्तिनिरोधरूप-योग एव कथमिति चेदाह। तम इति।

तमो द्वाभ्या, रज सत्वात्, सत्व शुद्धेन नश्यति ।
तस्मात्सत्वमवष्टभ्य स्वाध्यासापनय कुरु ॥२७९॥

द्वाभ्या रजस्सत्वाभ्या तम नश्यति। प्रसिद्ध हि व्यायामादिना काव्यशास्त्र-विनोदादिना वा आलस्यनिद्रादि-तामसधर्मान् तामसतीति। त्यजन्तीति रज सत्वात् चित्तैकाग्र्यरूपसत्वकार्येण कर्मणि प्रवृत्तीश्च त्यजन्तीति रज सत्वान्नश्यति। तदपि सत्व शुद्धेन निर्गुणेन नश्यति। निर्गुणप्राप्तौ सत्ववृत्ते ज्ञानस्यापि नाशात्। तस्मात्सत्वमवष्टभ्य अवलम्ब्य तम-कृतावरणकालिव-रज कृतविक्षेप-रूपाणा स्वाध्यासाना भ्रमाणा अपनय नाश कुरु ॥२७९॥

ज्ञानसाधनत्वात् शरीरस्य तद्रक्षार्थं तदभिमान आवश्यक इति चेदाह । प्रारब्धमिति।

प्रारब्ध पुष्यति वपुरिति निश्चित्य निश्चल ।
धैर्यमालम्ब्य यत्नेन स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८०॥

प्रारब्ध कर्मं वपु शरीर पुष्यति रक्षतीति निश्चित्य निश्चल निर्विकारचित्त धैर्यं विकारहेतावपि अविकृतचित्तत्व अवलम्ब्य यत्नेन स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८०॥

तत्प्रकार विशदयति। नाहमिति।

नाह जीव परब्रह्मेत्यतद्व्यावृत्ति-पूर्वकम् ।
वासनावेगत प्राप्त-स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८१॥

नाह जीव किंतु पर ब्रह्म इति न तत् अतत् ब्रह्मभिन्न तस्य सर्वस्य बुद्धिमन प्राणशरीरादे व्यावृत्तिपूर्वक 'नाह देहो नेन्द्रियाण्यतरग नाहकार प्राणवर्गो न बुद्धि । दारापत्यक्षेत्र-वित्तादिदूर साक्षी नित्य प्रत्यगात्मा शिवोह" इति निषेधपुरस्सर वासनावेगत पूर्वं प्राप्ता ये स्वाध्यासा तेषा अपनय कुरु। यद्वा वासनापदेन अनादिकालप्रवृत्तानात्मवासना ग्राह्या तासा वेगत प्राप्तस्वाध्यासाना अपनय अतद्व्यावृत्तिपूर्वक अह पर ब्रह्मेति निरतरानुसधानेन कुरु इति योजनीयम् ॥२८१॥

श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या ज्ञात्वा सार्वात्म्यमात्मन ।
क्वचिदाभासत प्राप्त-स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८२॥

आत्मैवेद सर्व इत्यादिश्रुत्या यस्य स्फुरण विना यन्न स्फुरति तत्ततो नातिरिच्यते यथा मृदो घट दुदुभि शख-वीणाशब्द-सामान्यविशेषा वा इति श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिद विभाति' इति श्रुते, सर्वस्य आत्मभानभास्यत्वात् न तदति-रिक्तत्व सकलकल्पनाधिष्ठानत्वाच्च नाधिष्ठानाद भिन्नतारोपितस्य' इत्यादियुक्त्या, तदनुसारिण्या स्वानुभूत्या आत्मन सार्वात्म्य ज्ञात्वा कल्पिताना सर्वेषा वास्तवस्वरूपता विदित्वा क्वचित्कोणादौ आभासत चैतन्यप्रतिफलनमात्रात् प्राप्त-स्वाध्यासापनय कुरु अहता नाशय ॥२८२॥

अन्नादानविसर्गाभ्या ईषन्नास्ति क्रिया मुने ।
तदेकनिष्ठया नित्य स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८३॥

अन्नादानेति। मुन सतत परमात्ममननशीलस्य अन्नादान विसर्गाभ्या अन्या क्रिया ईषदपि नास्ति, अत नित्य तदेकनिष्ठया तस्मिन्

परमात्मनि एवा अनन्यतया या निष्ठा नितरा स्थिति तस्मिन् एवास्मिन् निष्ठा वा तया स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८३॥

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ-ब्रह्मात्मैकत्वबोधत ।
ब्रह्मण्यात्मत्वदार्ढ्याय स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८४॥

तत्त्वमसीति। तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्य उत्थ जात, य ब्रह्मात्मनो एकत्वस्य बोध तत तदनन्तर, ब्रह्मण्यात्मत्वदार्ढ्याय दार्ढ्यं च देहात्मज्ञानवत् ब्रह्मात्मत्वज्ञान तस्मै स्वाध्यासापनय कुरु अनात्मभ्रान्तौ महावाक्येभ्य बोधस्यैवाजननात् ॥२८४॥

कियत्काल भ्रान्तिनिरासप्रयत्न करणीय इति चेदाह। अहमिति।

अहभावस्य देहेऽस्मिन् निश्शेषविलयावधि ।
सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८५॥

अस्मिन् स्थूलदेह अहभावस्य निश्शेषविलयावधि वासनया सह नाशपर्यन्त, सावधानन युक्तात्मा अप्रमत्तान्त करण सन् स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८५॥ एव

प्रतीतिर्जीवजगतो स्वप्नवद्भाति यावता ।
तावन्निरतर विद्वन् स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८६॥

यावतेति। यावता कालेन जीवस्य जगतश्च प्रतीति प्रबुद्धस्य स्वप्नवत् निश्चितमिथ्यात्वक भाति तावत्कालपर्यन्त निरतर विद्वन् स्वाध्यासापनय कुरु ॥२८६॥

एव नवभि श्लोकै अनात्मभ्रान्त्यपनयमपदिश्य आत्मनाशहेतो विस्मृते किचिदप्यवकाशो न देय इति विस्मृतिहेतु विशदनेन उपदिशति। निद्राया इति।

निद्राया लोकवार्तायाश्शब्दादेरपि विस्मृते ।
क्वचिन्नावसर दत्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥२८७॥

निद्राया पचमी एव लोकवार्ताया शब्दादेरपि विषयात् प्रसज्यमाना या विस्मृति आत्मविस्मरण तस्या क्वचित कदाचिदपि अदसरमदत्वा

अदत्वा आत्मान पर स्वरूप, आत्मनि बुद्धौ चितय। उक्त हि "दद्यात्रा-
वसर किंचित्कामादीनामनागपि" इति। यद्वा सर्वत्र षष्ठी निद्राया लोक-
वार्ताया. शब्दादे विस्मृतेरपि क्वचिदप्यवसरमदत्वा चिन्तयात्मानमा-
त्मनीत्यर्थ। उक्त हि मोक्षधर्मेषु "अप्राशन-मसस्पर्श-मसदर्शनमेव च।
पुरुषस्यैष नियमो मन्ये निश्रेयस वरम्" इति ॥२८७॥

यदभिमाननिबन्धना सर्वे दोषा त स्थूलदेह मा कदाचिदप्यात्मत्वेन
मस्था इत्याह। मातापित्रोरिति।

माता-पित्रोर्मलोद्भूत मलमासमय वपु।
त्यक्त्वा चण्डालवद्दूर ब्रह्मीभूय कृतीभव ॥२८८॥

मातापित्रो मलोद्भूत शुक्लशोणितजन्य, मलमासमय हेतुत.
स्वभावतश्च बीभत्समित्यर्थ। वपु शरीर चण्डालमिव दूर त्यक्त्वा
तत्रात्मत्वाभिमानमकृत्वा, ब्रह्मीभूय आत्मानिव अब्रह्मत्व विधूय स्वय
ब्रह्मेति विज्ञाय, कृती कृतकृत्यो भव। कृती धीमान्वा ॥२८८॥

त्यक्त्वा स्थूलाभिमान तत्परिच्छेदात्परिच्छिन्नमिव भासमान जीव-
मपि उपाधिप्रविलापनेन विलापयेत्याह। घटेति।

घटाकाश महाकाश इवात्मान परात्मनि।
विलाप्याखण्डभावेन तूष्णी भव सदा मुने ॥२८९॥

महाकाश एव घटेनावच्छिद्यमान घटाकाश उच्यते। एव
बुध्याद्युपाधिना परात्मा जीव उच्यते। धिया घटस्य पृथक्करणे
घटाकाशो महाकाश एव। एव उपाधीना सर्वोपादान-सर्वकल्पनाधिष्ठान-
ब्रह्माव्यतिरिक्तत्व-ज्ञानेन स्वरूपत निषेधे कृते अखण्डभावेन परिच्छेदा-
पादकस्याभावात् अपरिच्छिन्नाकारतया सदा मुने तूष्णी भव सर्वव्यापारा-
भावात्। उक्त हि गीतासु "एतद् बुध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च
भारत" इति ॥२८९॥

स्वप्रकाशमधिष्ठान स्वयभूय सदात्मना।
ब्रह्माण्डमपि पिण्डाण्ड त्यज्यता मलभाण्डवत् ॥२९०॥

स्वप्राकाशमिति । स्वप्रकाश चिद्रूपतया स्वत सिद्ध, अधिष्ठान सर्वकल्पनाना मायाविषयोश्च कल्पनाधिष्ठान, स्वयभूत्वा सदात्मना, ब्रह्माण्ड चतुर्दशभुवनात्मक पिण्डाण्डमपि स्वशरीरमपि, मलभाण्डवत् मलपूर्णघटवत् त्यज्यता नैव स्मर्यतामित्यर्थ "अधिष्ठानावशेषो हि नाश कल्पितवस्तुन " इति प्रमाणात् । सदात्मना त्यागो नाम नास्तित्वापादानमेव ॥२९०॥

चिदात्मनि सदानन्दे देहारूढामहधियम् ।
निवेश्य लिंगमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥२९१॥

चिदात्मनीति । देहारूढामहधिय अहमिमिति सदानन्दे चिदात्मनि स्वयप्रकाशनित्यानन्दस्वरूपे परमात्मनि निवेश्य आधाय, लिंग सूक्ष्मशरीर उत्सृज्य तादात्म्येनानभिमत्य सर्वदा केवलो भव असगो भव सजातीय-विजातीय-स्वगतभेदरहितो वा भव । भेदस्याज्ञानिकत्वात् परमात्माहमिति ज्ञाने तस्य नाशात् कैवल्य सहजमभिव्यज्यत इति भाव ॥२९१॥

यत्रैपजगदाभास दर्पणान्त पुर यथा ।
तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥२९२॥

यत्रेति । स्वच्छे अच्छिद्रे दर्पणे अन्त यथा पुर जनगिरिनदी प्रासादादिरूप पुर प्रतिफलति अन्तरवर्तमानमपि दृश्यते तथा यत्र ब्रह्मणि एष जगदाभास मिथ्याभूत जगत् भाति तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥२९२॥

यत्सत्यभूत निजरूपमाद्य चिदद्वयानन्द-मरूपमक्रियम् ।
तदेत्य मिथ्यावपुरुत्सृजेत-च्छैलूषवद्वेषमुपात्तमात्मन ॥२९३॥

यदिति । चित् अद्वय च तत् आनन्द च अद्वयानन्द अरूपमक्रिय यदाद्य सत्यभूत निजरूप वास्तविक तव स्वरूप तदेत्यप्राप्य ज्ञानमेवात्र प्राप्ति कण्ठचामीकरवत्, एतत् मिथ्याभूत वपुरुत्सृज त्यक्ताहभाव पुर । यथा शैलूष नट आत्मन उपात्त वेष उत्सृजति तद्वत् ॥२९३॥

पुनरात्मान अहपदार्थं शरीरादिभ्यो विवेचयति ज्ञानदार्ढ्याय ।

सर्वात्मनेति ।

सर्वात्मना दृश्यमिद मृषैव
नैवाहमर्थं क्षणिकत्वदर्शनात् ।
जानाम्यह सर्वमितिप्रतीति
कुतोहमादे क्षणिकस्य सिध्येत् ॥२९४॥

अहपदार्थं सत्य नित्यश्च, इद दृश्य मृषैव क्षणिकत्वदर्शनात् क्षणे अह पश्यामीति क्षणे अह शृणोमीति एव अह जिघ्रामि रसयामि गच्छामी-त्यादिना यत्र यत्र अहवृत्तिसबन्ध तास अहमहमित्यभिलप्यते नहि बहूना अहत्व सभवति आत्मन एकत्वात् । यदा अहवृत्तिसम्बन्ध तदैपा भान वृत्ते क्षणिकत्वात् सम्बद्धाना च तथात्वमेव अभासमानस्य सत्वे प्रमाणा-भावात् अत जडत्वेन क्षणिकत्वेन सर्वात्मना सर्वप्रकारैश्च इद दृश्य मृषैव नैवाहमर्थं । तदुपपादयति अह सर्वं जानामीति प्रतीति क्षणिकस्य अहमादे कथ सिध्येत् इति । नहि चक्षु रस जानाति श्रोत्र वा रूप अत "गन्धाय घ्राण" इत्यादिश्रुत्या तेपा रूपाद्याकार-वृत्तिकरणत्वेपि नाह-मर्थत्वम् । नहि मनो वा स्वकीयवृत्ती ज्ञातुमीष्टे जडत्वात् कर्तृ-कर्म-विरोधाच्च ॥२९४॥

अत आत्मा अन्य । तत्स्फुटयति । अहमिति ।

अहपदार्थ-स्त्वहमादिसाक्षी
नित्य सुषुप्तावपि भावदर्शनात् ।
ब्रूते ह्यजो नित्य इतिश्रुतिस्स्वय
तत्प्रत्यगात्मा सदसद्विलक्षण ॥२९५॥

अहमादे दृश्यस्य अहपदार्थत्वाभावे कस्य तथात्वमिति चेत् आह अहपदार्थस्तु तुशब्द दृश्यनाम् अहपदार्थत्वव्यावर्तक । अहमादिसाक्षी अहमादीना सर्वेषा अज्ञानादिदृश्याना साक्षी नित्य वस्तु सुषुप्तावपि यदा अहवृत्तेरभाव लय तस्या सुषुप्तावपि भावदर्शनात् "सुखमह-मस्वाप्सम्" इति । अनुभवे विवदमान आह ब्रूत इति । "अजो नित्य शाश्वतोय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इत्यात्मा नित्य इति ब्रूते श्रुति स्वय, तत् तस्मात् कारणात् प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दरूप आत्मा सदसद्विलक्षण व्यक्ताव्यक्तभिन्न इत्यर्थं ॥२९५॥

विकारिणा सर्वविकारवेत्ता
नित्योऽविकारो भवितु समर्हति ।
मनोरथस्वप्न-सुपुप्तिपु स्फुट
पुन पुन दृष्टमसत्वमेतयो ॥२९६॥

विकारिणा देहादीना जन्मादिनाशान्ता ये विकारा तेषा सर्वेगा वेत्ता य नित्य अविकारश्च स भवितु समर्हति युज्यते अनित्यत्वे सर्व-विकारवेत्तृत्वासभवात्। स्वस्य विकारवत्वे कर्तृ-कर्मविरोधेन तज्ज्ञाना-सभवात् अनित्यत्वाच्च स्वविकारज्ञाने व्यापृतस्य इतरविकारि-विकार-ज्ञानासभवाच्च। अत नित्यत्व अविकारत्व च वक्तव्यम्। एतेन बुद्धि-सुखदु खादिमत्वेन स्वीक्रियमाणस्य तार्किकात्मन नित्यत्व दुर्घटमिति सूचितम्। पिण्डतदभिमानिनो आत्मत्व न सभवतीत्याह मनोरथेति। मनोरथे मनोराज्ये स्वप्ने सुपुप्तौ च एतयो पिण्डतदभिमानिनो पुन पुनरसत्व स्फुट दृष्ट प्रसिद्ध धारावाहिक्या कल्पनाया व्यासक्तमनसा घर्मवातातपादि-बाधा न ज्ञायते तदा शरीरभानाभावात्। तत्सत्वेपि तत्राभिमानाभावात् अभिमानिनश्च विशिष्टस्याभावो ज्ञेय। एव स्वप्ने शरीरान्तरस्यैव सृष्टे तदभिमान्यपि अन्य एव। सर्वदा साक्षी एक अत एवोक्त "स्वप्नेर्थशून्ये सृजति स्वशक्त्या भोक्त्रादिविश्व मन एव सर्व" इति। सुपुप्तौ पिण्डाहकारयो अभाव सिद्ध एव इति स्फुट दृष्टमित्युक्तम्। एतेन सर्वभावाभावसाक्षी नित्य एकरूप इत्युक्त भवति ॥२९६॥

अतोऽभिमान त्यज मासपिण्डे
पिण्डाभिमानिन्यपि बुद्धिकल्पिते।
कालत्रयाबाध्यमखण्डबोध
ज्ञात्वा स्वमात्मानमुपैहि शान्तिम् ॥२९७॥

अत अनित्यत्वात् विकारित्वाच्च मासपिण्डे बुद्धिकल्पिते पिण्डा-भिमानिन्यपि चित्प्रतिबिंबे अभिमान आत्मबुद्धि त्यज। तर्हि अह क इति चेत् कालत्रयाबाध्य नित्यबोध स्व आत्मान ज्ञात्वा शान्ति आत्यन्तिक-दु खनिवृत्ति उपैहि मुक्ति लभस्व ॥२९७॥

त्यजाभिमान कुलगोत्रनाम-
रूपाश्रमेष्वार्द्र-शवाश्रितेषु ।
लिंगस्य धर्मानपि कर्तृतादी-
स्त्यक्त्वा भवाखण्ड-सुखस्वरूप ॥२९८॥

स्वाध्यासापनय कुरु इत्यत्रोक्त अर्थ स्फुटयति । त्यजेति । आर्द्रशवाश्रितेषु स्थूलदेहाश्रितेषु कुलगोत्रनाम-रूपाश्रमेषु अभिमान ममता त्यज । एव लिंगस्य सूक्ष्मदेहस्य धर्मान् कर्तृतादीनपि त्यक्त्वा अनित्यत्वात् विकारित्वाच्च स्थूलसूक्ष्मयो अखण्डसुखस्वरूप भव इत्युपदेश आशीश्च ॥२९८॥

सर्वानर्थहेतु आत्मानुभूतौ मुख्य प्रतिबधक आह यस्मिन्ननुन्मूलिते इतरश्चैव जायते "सन्त्यन्य" इत्यादिभि त्रयोदशभि ॥

सन्त्यन्ये प्रतिबन्धा पुस ससारहेतवो दृष्टा ।
तेषामेषा मूल प्रथमविकारो भवत्यहकार ॥२९९॥

पुस पुरुषस्य ससारहेतव रागद्वेषादय अन्ये अहकारादन्ये प्रतिबन्धा आत्मज्ञानानुत्पत्तिप्रयोजका दृष्टा । तेषामेषा अज्ञानप्रथमविकार अहकार मूल भवति ॥२९९॥

यावत्स्यात्स्वस्य सबधोऽहकारेण दुरात्मना ।
तावन्नलेशमात्रापि मुक्तिवार्ता विलक्षणा ॥३००॥

दुरात्मना सकलबन्धहेतुतया दुष्टस्वभाववता अहकारेण, यावत्स्वस्य पुस. सबन्ध स्यात् तावत्पर्यन्त, विलक्षणा सर्वविलक्षणा नित्यनिरतिशयसुखस्वरूपा या मुक्ति तद्वार्ता लेशमात्रापि न सभवति । सर्वबन्धमूलभूताहकारवान् न सुतरा मुक्तशब्दार्ह इति भाव ॥३००॥

तदभावे मुक्तिमाह । अहकारेति ।

अहकारग्रहान्मुक्त. स्वरूपमुपपद्यते ।
चन्द्रवद्विमल. पूर्ण. सदानन्द: स्वय-प्रभ ॥३०१॥

अहकार एव ग्रह गृह्णातीनि राहु तस्मात्स्वरूपतिरोधायकान्मुक्त चन्द्रवत् स्वरूपमुपपद्यते प्रत्यक्त्वेन प्राप्नोति। स्वस्वरूप कीदृगित्यत आह विमल शुद्ध पूर्ण अपरिच्छिन्न सदानन्द नित्यसुखरूप स्वयप्रभ चिद्रूपतया स्वयप्रकाश इत्यर्थ । एतद्धर्मचतुष्टय राहुमुक्ते चन्द्रेपि समान। तत्र सदानन्दो येन इत्यर्थो वाच्य । स्वरूपप्राप्तेरेव मुक्तित्वात् अहकारमोक्षे मुक्ति सिध्यतीत्युक्तम् ॥३०१॥

तस्य कल्पिततया नाश सभावयति। य इति।

यो वा पुरैषोहमिति प्रतीत वुध्याऽविविक्तस्तमसातिमूढया।
तस्यैव निश्शेषतया चिनाशे ब्रह्मात्मभाव प्रतिबन्धशून्य.॥३०२॥

तमसा अज्ञानेन अतिमूढया आत्मस्वरूप विविच्य ज्ञातुमसमर्थया बुध्या अविविक्त पुरा एषोहमिति यो वा, वेति प्रसिद्धौ प्रतीत परिच्छिन्न-तया ज्ञात तस्य निश्शेषतया विनाश एव इत्येवकार भिन्नक्रम, ब्रह्मात्मभाव प्रतिबन्धशून्य । नोचेत् विपरीतभावना यावत्पर्यन्त न तावदपरिच्छिन्न-ब्रह्मात्मत्वज्ञान सुलभम् ॥३०२॥

तस्याहकारस्य नाश कथमिति चेदाह। ब्रह्मेति।

ब्रह्मानन्दनिधि-र्महाबलवताऽहकारघोराहिना
सवेष्ट्यात्मनि रक्ष्यते गुणमयैश्चण्डैस्त्रिभि-र्मस्तकै ।
विज्ञानाख्यमहासिना द्युतिमता विच्छिद्य शीर्षत्रयम्
निर्मूल्याहिमिम निधि सुखकर धीरोनुभोक्तु क्षम ॥३०३॥

सुखबोधार्थ रूपक कल्पयति। ब्रह्मानन्द एव निधि हिरण्यनिधिवत् स महाबलवता विषयक्षीरपानेन दृढमूलतया महाबलवता, अहकार एव घोराहि भयानकसर्प तेन गुणमयै सत्वरजस्तमोरूपै त्रिभि चण्डै भीकरै मस्तकै आत्मनि स्वस्मिन् स्थितै सवेष्ट्य आवृत्य रक्ष्यते अनुभोक्तुमनर्ह क्रियते। विज्ञानाख्यमहासिना निदिध्यासनजन्यानुभवनाम्ना महता खड्गेन द्युतिमता निशितेन स्वयप्रकाशात्मविषयकतया द्युतिमत्व, शीर्षत्रय सत्व-रजस्तमोगुणात्मक विच्छिद्य अहि अहकारसर्प निर्मूल्य निरवशेष हत्वा,

सुखकर इम निधि ब्रह्मानन्दाभिधं, धीरः यस्यात्मा अनुभोक्तु क्षमः समर्थः ।
एतेन सम्यग्विवेकजनित-विज्ञाननाश्यत्व अहंकारस्योक्तम् ॥३०३॥

यावद्वा यत्किंचिद्विषदोषस्फूर्ति-रस्ति चेद्देहे ।
कथमारोग्याय भवेत् तद्वदहंतापि योगिनो मुक्त्यै ॥३०४॥

वासनात्मनापि साहंता नावशेषणीयेत्याह । पूर्वश्लोकं निर्मूल्ये-
त्युक्तं विव्रियते । यावदिति । देहे यावद्वा यत्किंचित् ईषदपि इति-
पदद्वयस्यार्थ । विषदोषस्फूर्तिरस्ति चेत् कथमारोग्याय भवेद् । तद्वदहं-
तापि वासनात्मना वा यावदस्ति तावद्योगिनो मुक्त्यं प्रतिबंधिका इति
भाव. । अत निरवशेषमुन्मूलनं कार्यं तस्या. ॥३०४॥

तदातु

अहमोत्यत्तनिवृत्या तत्कृतनानाविकल्प-सहृत्या ।
प्रत्यक्तत्त्वविवेकादयमह-मस्मीति विन्दते तत्त्वम् ॥३०५॥

अहम अहंकारस्य अत्यन्तनिवृत्या अपुनरुत्पाद नाशेन, तत्कृत-
नानाविकल्प-सहृत्या निमित्तापायान्नैमित्तिकाना अपाय इति द्योतयति
तत्कृतेति । प्रथमविकारभूताहंकारमूलकाना नानाविधाना कुलगोत्र-नाम-
रूपा-श्रमाद्याश्रिताना अभिमानाना विविधकल्पनारूपाणा सहृत्या, अनेन
सर्वभ्रान्तिनिरास उक्त । तदा प्रत्यक्तत्त्वविवेकात् आत्मयाथात्म्यस्य
विविच्य अनात्मासमकीर्णतया ज्ञानात् अयमहमस्मीति तत्त्व विन्दते
अपरोक्षतया जानाति ॥३०५॥

अहंकर्तर्यस्मिन् अहमिति-मति मुंच सहसा
विकारात्मन्यात्मप्रतिफलजुषि स्वस्थितिमुषि ।
यदध्यासात्प्राप्ता जनिमृतिजरा-दुःखबहुला
प्रतीचश्चिन्मूर्ते तव सुखतनो. संसृतिरियम् ॥३०६॥

अहमिति । प्रतीच आन्तरस्य चिन्मूर्ते ज्ञानशरीरस्य, सुखतनो
आनन्दघनस्य, तव आत्मन यदध्यासात् यस्मिन्नहमिति तादात्म्यभ्रान्त्या,
जनिमृतिजरादुःखबहुला स्पष्ट, इयमनुभवसिद्धा संसृति., प्राप्ता प्राप्तेव
भाति, अस्मिन् विकारात्मनि सूक्ष्मभूतकार्ये, आत्मप्रतिफलजुषि आत्म-

प्रतिविवग्राहिणि, स्वस्थितिमुषि स्वस्य या सहजा स्थिति चिदानन्दरूपता ता मुष्णातीति स्वस्थितिमुट् तस्मिन् पराक्त्वापादकत्वेन स्वस्यरूपच्यावके अहङ्कर्तरि अहङ्कारे, अनात्मनि अहमितिमति, सहसा मुञ्च इति परमोपदेश ॥३०६॥

उक्तमर्थं वुद्धौ सम्यगारोहाय कृपया पुनराह। सदेति।

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभो-
रानन्दमूर्तेरनवद्यकीर्तेः ।
नैवान्यथा क्वाप्यविकारिणस्ते
विनाहमध्यास-ममुष्य संसृति ॥३०७॥

सर्वाणि विशेषणानि हेतुगर्भाणि अहङ्काराध्यासेन नानारूपता जडता परिच्छिन्नता दु[illegible] दुर्यशस्त्व च प्राप्त इति द्योतयितुम्। सदा नित्य एक-रूपस्य, सदैकरूपस्य इति वा पाठ [illegible] सर्वैकरूपस्येत्यर्थं। चिदात्मनो विभो अपरिच्छिन्नस्य आनन्दमूर्ते अनवद्यकीर्ते श्रुतिशिरस्सु परब्रह्मस्वरूपतया बोध्यमानतया नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपस्य अविकारिण ते तव, अमुष्य परान् अहङ्कारस्य, अहमध्यास विना तादात्म्यभ्रान्ति-मन्तरा अहङ्कारे अहमिति या बुद्धि ता विनेति यावत्, अमुष्येति षष्ठी सम्बन्धिवाचिका संसृति जनिमृतिजरादु[illegible] अन्यथा प्रकारान्तरेण क्वचित् इति यावत् नैव सम्भवति ॥३०७॥

यस्मादेव

तस्मादहङ्कारमिमं स्वशत्रुं
भोक्तुर्गले कण्टकवत्प्रतीतम् ।
विच्छिद्य विज्ञानमहासिना स्फुटं
भुङ्क्ष्वात्म-साम्राज्यसुखं यथेष्टम् ॥३०८॥

भुञ्जानस्य कण्ठे कण्टकमिव प्रतिपद्य स्वरूपानन्दानुभव-प्रतिबन्धक तया स्वशत्रु इम प्रत्यक्षसिद्ध अहङ्कार, तस्मादहङ्कारमित्यपि समाग-पाठस्त्वाद्, विज्ञानमहासिना [illegible]

विच्छिद्य अपुनर्भवं विनाश्य आत्मसाम्राज्यसुखं अनन्याधीननिरंतराखण्डानंदं यथेष्टं निरर्गलं स्फुटं करतलामलकवत् भुङ्क्ष्व अनुभव ॥३०८॥

अनन्तरकर्तव्यमुपदिशति। तत इति।

ततोऽहमादे-र्विनिवर्त्य वृत्तिं
संत्यक्तरागः परमार्थलाभात्।
तूष्णीं समास्स्वात्मसुखानुभूत्या
पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्पः॥३०९॥

ततः अहंकारादौ तादात्म्यभ्रान्तिनाशानन्तरं, अहमादेः पंचमी, अहंकारादेः सकाशात् वृत्तिं विनिवर्त्य मनः पराङ्मुखीकृत्य, परमार्थलाभात् नित्यस्वप्रकाशानन्दरूपोत्कृष्टप्रयोजनलाभात्, बहिः संत्यक्तरागः विषयविमुख इति यावत्, आत्मसुखानुभूत्या निर्विकल्पः पूर्णात्मना ब्रह्मणि तूष्णीं समास्स्व ॥३०९॥

पुनःपुनः उपविष्टस्योपदेशे कारणमाह। समूलकृत्तोपीति।

समूलकृत्तोपि महानहं पुन-
र्व्युल्लेखितः स्याद्यदि चेतसा क्षणम्।
संजीव्य विक्षेपशतं करोति
नभस्वता प्रावृषि वारिदो यथा॥३१०॥

महान् अनादिकालात् शाखोपशाखतया वृढः अहं अहंकारः, समूलकृत्तोपि विवेकविज्ञानेन स्वमूलभूतेन अज्ञानेन सह छिन्नोपि पुनःचेतसा यदि क्षणं व्युल्लेखितः प्रबुद्धेन पुरुषेण भीकरस्वप्न इव स्मृतः स्यात्, संजीव्य पुनरुत्पद्य विक्षेपशतं करोति। तत्र दृष्टान्तः शरदादौ नष्टोपि नामावशेषतां नीतोपि वारिदः मेघः, प्रावृषि वर्षती नभस्वता वायुना नीतः संभृतसलिलः यथा वर्षति तथा॥३१०॥

नष्टस्य कथं जीवनमिति चेत् मृतस्यामृतमेक इव विषयानुचिन्तनमेव तत्र हेतुरिति सदृष्टान्तमाह। निगृहीतेति।

निगृह्य शत्रोरहमोवकाश क्वचिन्नदेयो विपयानुचिन्तया ।
स एव सजीवनहेतुरस्य प्रक्षीणजवीरतरोरिवाबु ॥३११॥

निगृह्य निग्रह कृत्वा शत्रोरहम सर्वनाशहेतो अहकारस्य, विपयानु-चिन्तया क्वचिदप्यवकाशो न देय, स एव विपयानुचिन्तैव अस्य अहकारस्य सजीवनहेतु । वक्ष्यति हि "न प्रमादादनर्थोन्यो ज्ञानिन स्वस्वरूपत । ततो मोहस्ततोहधीस्ततो बन्धस्ततो व्यथा" इति, सजीवनहेतुरिति विधेयप्राधान्यात् विपयानुचिन्ताया स एवेति पुलिगव्यपदेश । क्षीणस्य पुनर्वृद्धौ दृष्टान्तमाह प्रक्षीणेति । प्रक्षीणजवीरतरो शुष्कस्यापि जवीर-वृक्षस्य अबु जल वृद्धिहेतुभूत भवति । एव विवेकविज्ञानेन नाशितोप्यहकार प्रमादाद्विपयानुचिन्ता यदि नियेत पुन प्राप्दाजीवन सधारयतीति भाव । विपयानुचिन्तायामपि नष्टस्याहकारस्य कथमुज्जीवन इतिदाकाया "विपयेष्वाविशच्चेत सकल्पयति तद्गुणान् । सम्यक्सकल्पनात्काम कामा-त्पुस प्रवर्तन । तत स्वरूपविभ्रश विभ्रष्टस्तु पतत्यध । पतितस्य विना नाश पुनर्नारोह इष्यते" इति प्रणालिकया विपयेषु काम सकल्पजन्य सकल्पश्च सम्यक्त्वबुद्धि आनन्दजनकत्वज्ञान, सनानन्द वैपयिक मनस एव । यदि सतत स्वस्वरूपनिष्ठ तदा कुत विपयचिन्ता कुतस्तरा तेपु सकल्प कुतस्तमा काम । तत स्वरूपविस्मृति विपयचिन्तया भवति । यदा विस्मृत स्वरूप तदा अहकारमेव आत्मत्वेन मन्यते तनाहधिय विना देहानुकूलतया प्रतीयमानेपु विपयेपु कामानुलग्ते । तत अहकारद्वारा मन प्राणस्थूलदेहादिक आत्मत्वेन मत्वा पूर्ववत् विपयान्कामयमान ससरति, तदिदमुक्त पूर्व "ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनानादिरेपा, कर्ता भोक्ताप्यहमिति दृढा याऽस्य ससारहेतु । प्रत्यग्दृष्ट्यात्मनि निवसता सापनेया प्रयत्नात्, मुक्ति प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानव यत्" इति सूत्रेण श्लोकेन । अनन्तरग्रन्थ तद्विवरणरूप ज्ञातवस्तुन पुरुपस्य निरतर ब्रह्मनिष्ठाम् द्रढयति ॥३११॥ तत्र याऽस्य ससारहेतुरित्यस्यार्थमाह देहात्मनेति ।

देहात्मना सस्थित एव कामी विलक्षण. कामयिता कथ स्यात् ।
अतोर्थ-सधानपरत्वमेव भेदप्रसक्त्या भवबन्धहेतु ॥३१२॥

दहात्मना सस्थित एव कामी, निरतरानन्दस्वरूपेण स्थितौ कुत क्षणिकानन्दहेतुषु काम ? तेन स्वरूपभ्रश कथित । तदिदमुक्त विलक्षण कामयिता कथ स्यादिति । "आत्मान चेद्विजानीयात् अयमस्मीति पूरुष । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु सज्वरेत्" इतिश्रुते, आप्त-काम आत्मकाम अकाम शोकान्तरम्' इति च । अतोऽर्थप्रधानपरत्वमेव विषयानुचिन्तनसक्तत्वमेव स्वरूपविभ्रशनद्वारा देहादौ अहतामावस्य भेद-प्रसक्त्या भेदप्रसजनेन भवबन्धहेतु, नो चेत् सदा स्वरूपनिष्ठस्य काम्य-कामयितृ-कामनादिभेद कुतस्त्य इति भाव ॥३११॥

तावतापि नष्टस्याहकारस्य सजीवन कथमिति चेदाह । कार्येति ।

कार्यप्रवर्धनाद्बीज-प्रवृद्धि परिदृश्यते ।

कार्यनाशाद्बीजनाशस्तस्मात्कार्य निरोधयेत् ॥३१२॥

लोके कार्यप्रवर्धनात् कार्यस्याकुरादे प्रकर्षेण स्कधशाखोपशाखादि-रूपेण वर्धनात् उपचयात् बीजप्रवृद्धि परिदृश्यते बीजाभावे तथा वृद्धे असभवात् कीटादिभक्षिते बीजे अकुरादीनामनुत्पत्ते । अत एकमपि बीज धरणि-सलिल-सयोग-दोहदादिना सम्यक्प्रवृद्ध अकुरपत्र-स्कधशाखा-पुष्पफलरूपेण वृद्धि प्राप्य सहस्रश बीजानि जनयतीति परिदृश्यते । कार्य-नाशात् बीजनाशोऽपि, अकुरादिनिमित्तस्य बीजस्यैव नाश पुन फलानुत्पत्त्या बीजानि कुतस्त्यानि । अत कार्य विषयानुचिन्तन भवति यत् विचारेषु प्रथमो मोहकार त विना नैव भवति विषयानुचिन्तनबुद्ध्या बीजभूताहकारो वृद्धो ज्ञेय । एव विवेकविज्ञाननाशितोऽप्यहकार अनादिकालप्रवृत्ततया वासनात्मना क्षिप्यमाण सदा प्रत्यग्दृष्ट्या आत्मनिनिष्ठाभावे वृद्धि प्राप्य पुन ससारमापादयेत् । अत निरतरब्रह्मनिष्ठया अप्रमादेन स्थितौ विषयानुचिन्तनादेरनवकाशात् वासनात्मनापि न क्षिप्यते । तस्मात्कार्य निरोधयेत् विषयानुचिन्तन न कुर्यात् ॥३१२॥

तस्य ससारसपादकत्वमुपपादयति । वासनेति ।

वासनावृद्धित कार्य कार्यवृद्ध्या च वासना ।

वर्धते सर्वथा पुस ससारो न निवर्तते ॥३१४॥

यथा एकोऽपि स्फुलिङ्गः सूक्ष्मोऽपि शुष्कतृणसंयोगाद्वृद्धिं प्राप्य महानग्निर्भूत्वा सर्वं वनमेव दहेत्, एवं गगनात्मना स्थितोऽप्यहंकारः विषयानुचिन्तनेन आत्मानं स्वरूपतः प्रच्याव्य स्वयं तत्प्रतिफलनबलेन अनेकाकारेण परिणममानः जातं विवेकमपि न्यक्कुर्वन् विवेकात्प्रागिव भ्रान्तिपरंपरा मामकर्मादीनि च वितन्वन् स्वयं प्रवर्धमानः निवृत्तप्रायमपि संसारं पुनः प्रवर्तयेत्। अतः अप्रमादेन भवितव्यम् इत्यह वासनावृद्धिरिति इति। स्वरूपानन्दविस्मृत्या विषयलाभार्थं प्रयत्नः अलाभे कार्यं विषयचिन्ता। स्वरूपानन्दविस्मृत्या विषयलाभार्थं प्रयत्नः, तेन धियो मालिन्यं, तेन दुःखं, लाभे हर्षं, हर्षे दर्पं, दर्पे धर्मातिक्रमणं, तेन धियो मालिन्यं, तेन पुनरात्मग्रहणसामर्थ्याभावः, ततश्च सर्वदा देहाद्यात्मत्वं, तेन जरामरणजन्मादिरूप-संसाराविच्छेद इति एवं संसारो न निवर्तत इत्युक्तः ॥३१४॥

तस्मात्

संसारबन्धविच्छित्त्यै तद्द्वयं प्रदहेद्यतिः।
वासना प्रेर्यते ह्यन्तः चिन्तया क्रियया बहिः ॥३१५॥

यतिः प्रयत्नशील पुमान् संसारबन्धविच्छित्त्यै संसारहेतुभूतदेहात्मत्वादि-सकल-बन्धविनाशाय तद्द्वयं वासनातत्कार्यरूपं द्वयं प्रदहेत् प्रकर्षेण भस्मीकुर्यात्। यथा भस्मीभूतं बीजं न रोहति तथा कुर्यात्। वासना कारणया तद्वृत्तिनिमित्तं तन्नाशोपायं न कथयति वासनेति। वासना पूर्वं चिन्तया बहिः क्रियया च हि यस्मात् अन्तः प्रेर्यते अतः प्रदहेत्। पूर्वं कार्यशब्देन कथितं स्फुटयति चिन्तया मानस्या बहिः क्रियया च इति। अन्तश्चिन्ता बहिश्शरीरादिना क्रिया। चित्प्रतिबिम्ब-बलाभावे जडस्य मनसः क्रियाजनक-चिन्तासामर्थ्यं नास्ति। तत्र चित्प्रतिफलनं च अहंकारद्वारैव। जडस्य शरीरस्य कर्म-करणसामर्थ्यमपि मनआदिद्वारा चिदनुप्रवेशादेव। तस्मात् चिन्तया बहिः क्रियया च सूक्ष्मात्मना स्थितः अहंकारः वृद्धिं प्राप्त इति विज्ञेयम् ॥३१५॥

ताभ्यां प्रवर्धमाना सा सूते संसृतिमात्मनः।
त्रयाणां च क्षयोपायस्सर्वावस्थासु सर्वदा ॥३१६॥

सर्वत्र सर्वत सर्वब्रह्ममात्रावलोकनम् ।
सद्भाव-वासनादार्ढ्यात् तत्त्रय लयमश्नुते ॥३१७॥

ताभ्या चिन्ताक्रियाभ्या प्रवर्धमाना सा वासना, आत्मन समृति सूते जनयति। पूर्वोक्तरीत्या त्रयाणा च वासना-चिन्ता-क्रियारूपाणामपि क्षयोपाय सर्वावस्थासु सर्वदा सर्वत्र सर्वत कालत देशत वस्तुतश्च, जाग्रदाद्यवस्थासु ब्रह्मव्यतिरेकेण किमपि नास्ति “इद सर्व यदयमात्मा” “ब्रह्मैवेद विश्व” इत्यादिश्रुतिभि “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्” “तदनन्यत्वमारम्भण-शब्दादिभ्य” इत्यादिसूत्रै मृल्लोहदुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च यश्चोर स स्थाणु यद्रजत सा शुक्ति इतिवत् सर्वत्र सर्वत्व बाधित्वा केवलाधिष्ठानभूतब्रह्मव्यतिरेकेण किमपि नास्तीति सर्वब्रह्ममात्रावलोकन। एव यदि ज्ञान तदा “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्” इतिश्रुत्यनुसारेण “रसोऽप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते” इति स्मृत्या च क्व विषया क्वतरा तच्चिन्ता क्वतमा बहि क्रिया। सर्वब्रह्ममात्रावलोकनेन सद्भाव-वासनादार्ढ्यं तत्त्रय वासना-चिन्ता-क्रियारूप त्रय लय नाशमश्नुते प्राप्नोति ॥३१७॥

तथा सर्व ब्रह्मेत्यवलोकनासामर्थ्ये प्रत्युपायमाह कार्यनिरोधेन कारण निरोद्धव्यमिति । क्रियानाश इति।

क्रियानाशे भवेच्चिन्तानाशोऽस्माद्वासनाक्षय ।
वासनाप्रक्षयो मोक्षस्सजीवन्मुक्तिरिष्यते ॥३१८॥

पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरज्ञापकत्व वा। वासना विना चिन्ताया ता विना क्रियाया अभावात् कार्यनाशात् कारणनाशोऽनुमेय इति भाव। तथाच नैष्कर्म्यावस्थानपर्यन्त प्रयत्न पुरुषेण कर्तव्य। तदा वासनाना प्रकर्षेण क्षय सिध्यत्येव सएव मोक्ष स एव जीवन्मुक्तिरिष्यते अभिप्रेयते ब्रह्मविद्भिरिति शेष। उक्त हि “मुक्ति प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानव यत्” इति। वस्तुत सूक्ष्मावस्थैव वासना तस्या तानव नाश एव ॥३१८॥

सद्भाव-वासनादार्ढ्यं तत्त्रय लयमश्नुते इत्युक्तमर्थ सदृष्टान्तमाह। सद्वासनेति।

सद्वासनास्फूर्ति-विजृम्भणे सति ह्यसौ विलीना त्वहमादिवासना।
अतिप्रकृष्टाप्यरुण-प्रभाया विलीयते साधु यथा तमिस्रा ॥३१९॥

सद्वासनास्फूर्तिविजृम्भणे सति श्रवणमनननिदिध्यासन-संस्कृतस्य मनसः सदा सर्वत्र सद्भावनया सत्संस्कारस्फुरणवृद्धौ सत्या तु असौ विप्रकृष्टा अहमादिवासना आदिपदेन देहेन्द्रियविषयपरिग्रहः। हि निश्चयेन विलीना विशेषेण नष्टा भवतीति शेषः। तत्र दृष्टान्तः अति प्रकृष्टापि तमिस्रा रात्रिः तमोमयी वर्षादिदिनम् अरुणप्रभाया अरुण सूर्यसारथिः तस्य प्रभाया साधु विलीयते नश्यति यथा तथा इति पूर्वेणान्वयः ॥३१९॥

ततः

तमस्तमःकार्यमनर्थजालं न दृश्यते सत्युदिते दिनेशे।
तथाऽद्वयानन्दरसानुभूतौ नैवास्ति बन्धो न च दुःखगन्धः ॥३२०॥

अरुणोदयानन्तरं दिनेश भास्करे उदिते सति उदयाचलमारूढे सति तमः शार्वरं तमः अन्धकारं तत्कार्यं अनर्थजालं चक्षुःपीडा चोरबाधा मार्गस्खलनादिजातं-तु सबदेव न दृश्यते यथा तथा अद्वयानन्दरसानुभूतौ सद्वासनास्फुरणवृद्धिवशात् सच्चिदानन्दैकरसप्रत्यग्ब्रह्मानुभवे सति नैवास्ति बन्धः अनात्मन्यात्मबुद्धिः न च दुःखगन्धः हेतोरध्यासस्य नाशात्। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इतिश्रुतेः ॥३२०॥

यदि प्रारब्धवशात् जगद् भासेत तदापि

दृश्यं प्रतीतं प्रविलापयन्स्वयं
सन्मात्र-मानन्दघनं विभावयन्।
समाहितस्सन् बहिरन्तरं वा
कालं नयेथा-स्सति कर्मबन्धे ॥३२१॥

"विपरीतार्थधीर्यावत् निश्शेषं विनिवर्तते। स्वरूपस्फुरणं यावत् प्रसिध्यत्यनलम्। तावत्समाधिपटवः नयेत्कालं निरन्तरं" इत्युक्तत्वात् प्रतीतं दृश्यं नामरूपप्रविलापनेन केवलाधिष्ठानभूतं ब्रह्म भावयन् स्वयं सन्मात्रमानन्दघनं विभावयन् बहिरन्तरं वा समाहितः सन् कालं नयेथाः।

"इय भूर्न सत्रापि तोय न तेजो न वायुर्नख नापि तत्कार्यजातम्। यदेषा-
मधिष्ठानभूत विशुद्ध सदेक पर यत्तदेवाहमस्मि" इत्यादिरीत्या बहि
"न देहो नचाक्षाणि न प्राणवायुर्मनो नापि बुद्धिर्न चित्त ह्यहधी। यदेषा-
मधिष्ठानभूत विशुद्ध सदेक पर यत्तदेवाहमस्मि" इत्यन्त शब्दानुविद्ध-
दृश्यानुविद्ध-सविकल्पक निर्विकल्पकभेदेन बहिरन्तर्वा समाहितमनसा त्वया
कर्मबन्धे प्रारब्धाद्विक्षेपे प्रसक्ते कालो नेय इत्यर्थ ॥३२१॥

कदापि कथचिदपि शिष्यो दु खभाव् माभू दित्यनुक्रोशेन जात
विवेकस्यापि दु खप्रसवितमाग पुनराह प्रमाद इत्यादिना विस्तरेण।

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठाया न कर्तव्य कदाचन।
प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान् ब्रह्मणस्सुत ॥३२२॥

कदाचन कदापि ब्रह्मनिष्ठाया प्रमाद अनवधानता च्युति न
कर्तव्या नाश्रयणीया। यत भगवान सर्वज्ञ आजानसिद्ध ब्रह्मण सुत
सनत्सुजात धृतराष्ट्रप्रति प्रमाद वै मृत्युमह ब्रवीमि' इति प्रमादो
मृत्युरित्याह ॥३२२॥

तदुपपादयति न प्रमादादित्यादिना।

न प्रमादादनर्थोन्यो ज्ञानिन स्वस्वरूपत।
ततो मोहस्ततोहधी ततो बन्धस्ततो व्यथा ॥३२३॥

ज्ञानिन स्वस्वरूपत प्रमादात् प्रच्युते अन्य अनर्थ हानि न विद्यते
यस्मात् तत स्वरूपप्रच्युतो सत्या मोह विस्मरण ततोनात्मनि अहकारे
अहधी तत बन्ध देहादावध्यास ततो व्यथा जरामरणादिजन्या ॥३२३॥

अज्ञानिन एवमस्तु ज्ञानिनोप्येव कि स्यात् इतिशकामाशाह।
विषयेति।

विषयाभिमुख दृष्ट्वा विद्वासमपि विस्मृति।
विक्षेपयति धीदोषै योषा जारमिव प्रियम् ॥३२४॥

योषा प्रिय जारमिव जार अत्यासक्त प्रियमिव स्पर्शनमिव वा
विस्मृति ब्रह्मविस्मृति विद्वासमपि विवेकिनमपि विषयाभिमुख दृष्ट्वा

दृष्ट्वा धीदोषं 'पराचि खानि" इति श्रुते । "विषयेष्वाविशच्चेत" इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषं विक्षेपयति नष्टात्मबोध करोति विशेषेण चालयति दूर नयति भ्रामयति ॥३२४॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तान्तरेण आहसुष्ठुप्रतिपत्तये । यथेति ।

यथापकृष्ट शैवाल क्षणमात्र न तिष्ठति ।
आवृणोति तथा माया प्राज्ञ वापि पराङ्मुखम् ॥३२५॥

पूर्वं कोशपचकस्य शैवालदृष्टान्तेनैव आवरयत्वमुक्त "तच्छैवालापनये सम्यक्सलिल प्रतीयते शुद्धम" इति क्षणमात्र शैवालमपकृष्ट यथा न तिष्ठति पुनरावृणोति सलिल तथा माया प्राज्ञ वापि कृतकोशपचकनिषेधमपि पराङ्मुख आवृणोति तिरोहितस्वरूप करोति ॥३२५॥

"न प्रमादादनर्थोन्य" इत्युक्त दृष्टान्तान्तरेण स्फुटयति । लक्ष्यच्युतमिति ।

लक्ष्यच्च्युत चेद्यदि चित्तमीषद्
बहिर्मुख सन्निपतेत्ततस्तत ।
प्रमादत प्रच्युतकेलि-कन्दुक
सोपान-पङ्क्तौ पतितो यथा तथा ॥३२६॥

चित्त यदीषत् लक्ष्य ब्रह्म तत च्युत चेत् बहिर्मुख सत् अनात्मप्रवण सत् ततस्तत अहकारबुद्धि-मन प्राणेन्द्रिय-देहविषयेषुनिपतेत् यथा प्रमादत सत् ततस्तत अहकारबुद्धि-मन प्राणेन्द्रिय-देहविषयेषुनिपतेत् यथा प्रमादत क्रीडत पुरुषस्य इच्छाभावेपि प्रमादत अनवधानवशात् प्रच्युतकेलिकन्दुक सोपानपङ्क्तौ पतित अधोधो गच्छति न ग्रहीतु शक्यते तथा ॥३२६॥

प्रमादस्य मृत्युत्व मप्युपपादयति सार्धद्वयेन.

विषयेष्वाविशच्चेत सकल्पयति तद्गुणान् ।
सम्यक्सकल्पनात्काम कामात्पुस प्रवर्तनम् ॥३२७॥
तत स्वरूपविभ्रशो विभ्रष्टस्तु पतत्यध ।
पतितस्य विना नाश पुनर्नारोह ईक्ष्यते ।
सकल्प वर्जयेत्तस्मात् सर्वानर्थस्य कारणम् ॥३२८॥
अपथ्यानि हि वस्तूनि व्याधिग्रस्तो यथोत्सृजेत् ॥

विषयेषु शब्दादिषु चेत मन आविशत् सत् सज्जमान सत् तद्-गुणान् तेषु भोगहेतुतया आनन्दजनकत्वादिगुणान् सकल्पयति चिन्तयति। सम्यक्सकल्पनात् काम तेषु इच्छा जायते कामात् पुस प्रवर्तन तत्सपादने यत्न । "यद्यद्धि कुरुते जन्तु तत्तत्कामस्य चेष्टितम्" इतिस्मृते । ततस्स्वरूपविभ्रश स्वरूपात्प्रच्युति विस्मरणमित्यर्थ । विभ्रष्टस्तु अध अनात्मसु कोशेषु तद्वारा दूरदूरेषु विषयेषु पतति गच्छति। पतितस्य अतिदूर नीतस्य नाश विना, स्वरूपादर्शनमेव नाश स्वरूपादर्शने सर्वदा देहादिष आत्मत्वेन मन्यमानस्य तस्य मरणादिसत्वात्। अस्यापि सर्वमस्तीति भ्रान्त्या सततससारलग्नत्वमेव। पुनर्नारोह ब्रह्मलाभ ईक्ष्यते, सर्वानर्थस्य कारण सकल्प तस्माद्वर्जयेत् न कुर्यात् यथा रोगग्रस्त वस्तून्य-पथ्यानि उत्सृजेत् तथा। स्वरूपच्युतो महाननर्थ नाशगर्भत्व ॥३२८॥

अत प्रमादान्नपरोस्ति मृत्यु विवेकिनो ब्रह्मविद समाधौ ।
समाहित सिद्धिमुपैति सम्यक्समाहितात्मा भव सावधान ॥३२९॥

अत विवेकिन ब्रह्मविद समाधौ प्रमादात्पर मृत्युर्नास्ति। सम्यक्समाहित ब्रह्मसस्थ सिद्ध मुक्तिमुपैति । त्वमपि सावधान प्रमाद-रहित समाहितात्मा निरतर ब्रह्मनिवेशितान्त करणो भव ॥३२९॥

जीवतो यस्य कैवल्य विदेहे च स केवल ।
यत्किचित्पश्यतो भेद भय ब्रूते यजुश्श्रुति ॥३३०॥

यस्य पुस जीवत प्राणान्धरत कैवल्य सर्वोपाधि-नवग्ध-विनिर्मुक्तत्व, स पुरुषधौरेय विदेहे च देहपातानन्तरमपि केवल । यत्किचिद्भेद पश्यत यजुश्श्रुति "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तर कुरुते, अथ तस्य भय भवति" इति भय ब्रूते उत् अपि, अर स्वल्प अन्तर भेद स्वल्पमपि भेद कुरुते पश्यति अथ तदा तस्य भय भवति इति। वैयर्थ्ये हेतुश्च निर्विकल्पकसमाधिनिष्ठैव। वक्ष्यति "उपाधिभेदात्स्वयमेव भिद्यते चोपाध्यपोहे स्वयमेव केवल । तस्मादुपाधे विलयाय विद्वान् वसेत्सदाऽकल्पसमाधिनिष्ठया" इति ॥३३०॥

"तत्वेव भय विदुषोऽमन्वानस्य" इत्यन्ययजुश्श्रुत्यर्थता । यदा यदार्थे।

यदा कदा वापि विपश्चिदेष ब्रह्मण्यनन्तेप्यणुमात्रभेदम् ।
पश्यत्यथामुष्य भयं तदेव यदीक्षितं भिन्नतया प्रमादात् ॥३३१॥

एष विपश्चित विवेकी ब्रह्मवित अनन्ते त्रिविधपरिच्छेदशून्ये कदा वापि ब्रह्मणि अणुमात्रभेदमपि इषदपि भेद यदा यदीत्यर्थ कदाचिदपि यदि पश्यति अथ तर्हि प्रमादात अनवधानात भिन्नतया यदीक्षित तदेवामुष्य विदुष अभ्यवानस्य भय भयानक द्वितीयाद्वै भय भवति इति श्रुते सर्व त परादात योन्यत्रात्मन सर्व वेद यत्ययातो विदु अन्यराजान ते क्षय्यलोका भवन्तीति च ॥३३१॥

श्रुतिस्मृतिन्याय शतैर्निषिद्धे
दृश्यत्र यस्स्वात्ममतिं करोति ।
उपैति दुःखोपरि दुःखजातं
निषिद्धकर्ता स मलिम्लुचो यथा ॥३३२॥

नेति नेति नेह नानास्ति किंचन नात्र काचन भिदास्ति इत्यादिश्रुतिभि तदनुसारिणीभि स्मृतिभि अनादिमत्पर ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते इत्याद्याभि पञ्चकोशविवेचनसमय वर्णित न्यायश्च परश्शत दृश्य देहादिव अहंकारान्त नात्मा इति निषिद्ध अत्र दृश्य देहादौ यस्स्वात्ममति अहमिति धिय करोति स निषिद्धकर्ता पापी अत एव मलिम्लुच मलिनान्त करण यथा इतिकर्तव्यतामूढ दुःखोपरि दुःखजात उपैति तथा असज्जड दुःखात्मकानामात्मत्वबुध्या दुःखोपरि दुःखजात उपैति ॥३३२॥

तत्स्फुटयति । सत्यति ।

सत्याभिसंधानरतो विमुक्तो महत्त्वमात्मीयमुपैति नित्यम् ।
मिथ्याभिसंधानरतस्तु नश्येद्दृष्टं तदेतद्यदचोरचोरयो ॥३३३॥

सत्याभिसंधानरत एवंपयेण सत्यनिष्ठाया रत व्यग्र पुरुष नित्यमात्मीय महत्त्व निर्विकारमनस्त्व सर्वपूज्यत्व च उपैति । मिथ्या पदार्थाभिसंधानरतस्तु नश्यत यस्यावलंबन मिथ्याभूतमेव तस्य कथ सत्व स नश्यत्येव । दृष्ट तदेतत यदचोरचोरयो उक्तमिद छान्दोग्य षष्ठाध्याय

तप्तपरशुग्रहणदृष्टान्तेन सत्यवादी आरोपितचोरत्वकः तप्तपरशुं गृह्णाति न्यायस्थाने, तथापि सत्यावलंबनेन न दह्यते अथ मुच्यते। वस्तुतः चोरस्तु साहं चोर इति अनृतमपि वदन् तदपरित्यजन् हस्तनिक्षिप्ततप्तपरशुः दह्यते अथ वध्यते इति एतादृशः मलिम्लुचशब्दार्थः। चौर्यमेव निषिद्धं ततः अनृतवदनादि-निषिद्धपरंपरा, एवंकुर्वतः मिथ्याभिसंधानरतस्य कथं दुःखोपरि दुःखजातं उपैतीत्युक्तम् लोकात्यप्रतिपत्तिः स्यात्। अत द्वयादपि भ्रंशात्॥३३३॥

तस्मात्

यतिरसदनुसंधिं बन्धहेतुं विहाय
स्वयमय-महमस्मीत्यात्मदृष्ट्यैव तिष्ठेत्।
सुखयति ननु निष्ठा ब्रह्मणि स्वानुभूत्या
हरति परमविद्याकार्यदुःखं प्रतीतम्॥३३४॥

ब्रह्मसंस्थत्वस्य सन्यासिन एव संभवात् यतिः सन्यासी बंधहेतुं असदनुसंधिं अब्रह्मचिन्तां स्वयं विहाय अयं परमात्मा अहमस्मीति आत्मदृष्ट्यैव तिष्ठेत्। तत्र परमपुरुषार्थं फलमाह ननु यतः ब्रह्मणि निष्ठा अनन्यसक्ततया स्थितिः स्वानुभूत्या स्वस्वरूप-स्वप्रकाश-शदानन्दानुभवेन सुखयति आनन्दयति। प्रतीतं पूर्वमनुभूतं अविद्याकार्यदुःखं अज्ञानतत्कार्यप्रयोज्यदुःखं यद्वा अविद्यायाः कार्यं यद्दुःखं तत् परं अत्यन्तं, हरति तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेः "यत्र नान्यत्पश्यति ... स भूमा" "यो वै भूमा तत्सुखम्" इति च। तादृग्ब्रह्मणि सर्वदानिष्ठस्य सुखोऽधिया युतः तत्कार्यदुःखं वा॥३३४॥

समूलघातं दुःखमपहन्तुं ब्रह्मणि समाधानाय बाह्यानुसंधानं वारयति।

बाह्याभिसंधिः परिवर्धयेत्फलं
दुर्वासनामेव ततस्ततोऽधिकाम्।
ज्ञात्वा विवेकैः परिहृत्य बाह्यं
स्वात्मानुसंधिं विदधीत नित्यम्॥३३५॥

बाह्याभिसधि विषयसग, ततस्ततोधिका दुर्वासना पुनर्जन्मकरी मलिनवासनामेव फल परिवर्धयेत्। उक्त हि पूर्व "वासनावृद्धित कार्य कार्यवृध्या च वासना" इति। तज्ज्ञात्वा विवेकै प्रमादस्य मृत्युताकथनावसरे कथितै विषयसगस्य महानर्थहेतुत्वबोधकै हेतुभि बाह्यमनात्मान परिहृत्य बाधित्वा स्वात्मानुसधि ब्रह्मानुचिन्तन नित्य सर्वदा विदधीत कुर्यात् ॥३३५॥

बाह्यानुसध बन्धकत्वमुक्त्वा तन्निरोधे क्रमेण परमपुरुषार्थ फलमाह।

बाह्य इति।

बाह्ये निरुद्धे मनस प्रसन्नता मन प्रसादे परमात्मदर्शनम्।
तस्मिन्सुदृष्टे भवबन्धनाश बहिर्निरोध पदवी विमुक्ते ॥३३६॥

अत्यन्त व्यवहरतोपि सुप्तोत्थितस्य मन प्रसन्न तिष्ठति। अत एव "सप्रसाद" इत्युच्यते सुषुप्ति सुषुप्तौ बाह्याभावात्। प्रयत्नपुरस्सरमेव बन्धके बाह्ये निरुद्ध आनन्दाविर्भावेन प्रसन्नताया किमु वक्तव्यम्। मन प्रसादे 'प्रसादे सर्वदा दु खाना हानिरस्योपजायते। प्रसन्नचेतसो-ह्याशु बुद्धि पर्यवतिष्ठते' इतिगीतावचनात् दु खमुक्त निर्मल मन सूक्ष्म एकाग्र, परमात्मदर्शन-समर्थ भवति। मनसैवेदमाप्तव्य, मनसैवानुद्रष्टव्य, दृश्यते त्वग्रयया बुध्या सूक्ष्मया इत्यादिश्रुते। तस्मिन् सुदृष्टे अनन्यतया निरतर साक्षात्क्रियमाण, भवबन्धनाश ससारहेतूना सर्वेषामध्यासाना समूलघात अत बहिर्निरोध बृत्तेर्बाह्यालम्बन विमुक्ते पदवी प्रापिका ॥३३६॥

एव बहुप्रकारै विषयचिन्ताया दोषान् दर्शयित्वा ततस्सर्वात्मना निवर्तयितु तादृशाना लज्जार्थं कुत्सा करोति। क पण्डित इति।

क पण्डित सन् सदसद्विवेकी श्रुतिप्रमाण परमार्थदर्शी।
जानन्हि कुर्यादसतोवलब स्वपातहेतो शिशुवन्मुमुक्षु ॥३३७॥

परमार्थं द्रष्टु शील अस्यास्तीति परमार्थदर्शी अत एव श्रुतिप्रमाण श्रुतिरेव प्रमाण यस्य स, अतीन्द्रियार्थे तस्या एव मानत्वात्, तत "यो वै भूमा तदमृत अतोन्यदार्त" इतिश्रुत्या सदसद्विवेकी ब्रह्म सत्य

जगन्मिथ्येति ज्ञानवान् तेन पण्डित पण्डा ज्ञान अस्य सजातेति पण्डित वस्तुयाथात्म्य-ज्ञानवान्, मुमुक्षु बन्धनिवृत्ति कामयमान स्वपातहेतो स्वस्य अधोध पतनार्थ हि निश्चयेन जानन् असत अनात्मन अवलम्ब समाश्रयण क कुर्यात्। तत्र दृष्टान्त शिशुवदिति, शिशुर्हि अज्ञानात् उपरिभागादध पतेत् सर्पदीपादिक गृह्णीयात्। अय तु ज्ञानी। अत विवेकिना अप्रमादेन ब्रह्मसत्येन भवितव्यमिति भाव ॥३३७॥

पदार्थानवबोधावबोध-रूपविभिन्नधर्माश्रययो सुप्तिजागरणयो यथा एकस्मिन् समानकालिकत्व नास्ति एव देहाद्यभिमानमुक्त्यो इत्याह। देहादीति।

देहादि-ससक्तिमतो न मुक्ति
मुक्तस्य देहाद्यभिमत्यभाव ।
सुप्तस्य नो जागरण न जाग्रत
स्वप्नस्तयोर्भिन्नगुणाश्रयत्वात् ॥३३८॥

"न स पुनरावर्तत" इतिश्रुत्या मुक्तस्य तु पुन देहाद्यभिमानो नैव भवति। यदि भवति न स मुक्त विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्व न ससृति। अस्ति चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुख" इति हि वक्ष्यति। अन्वय स्पष्ट ॥३३८॥

मुक्तस्वरूपमाह। अन्तरिति।

अन्तर्बहिस्स्व स्थिर-जङ्गमेषु
ज्ञानात्मनाधारतया विलोक्य।
त्यक्ताखिलोपाधि-रखण्डरूप
पूर्णात्मना यस्स्थित एव मुक्त ॥३३९॥

स्थिरजङ्गमेषु चराचरेषु वस्तुषु अन्तर्बहि ज्ञानात्मना आधारतया स्व स्वात्मान विलोक्य साक्षात्कृत्य त्यक्ताखिलोपाधि त्यक्ता बाधिता अखिला उपाधय अनात्मकार्यरूपा येन स त्यक्ताखिलोपाधि । अखण्डरूप देशकालवस्तु-परिच्छेदशून्य-सच्चिदानन्दस्वरूप पूर्णात्मना

देहात्मना तिष्ठत अत एव बाह्यार्थानुभवप्रसक्तमनस विषयानुभवे प्रकर्षेण सक्तमनस., षष्ठीबहुव्रीहि, तेन विषयचिन्तन सकल्प. कामश्च कर्धिता । तत तत्तत्क्रिया कुर्वत विषयलाभाद्यर्थं व्याप्रियमाणस्य दृश्यस्याग्रहण कथनु घटते युज्यते । अत सन्यस्ताखिल-धर्मकर्म-विषयं धर्मश्च कर्माणि च विषयाश्च धर्म-कर्म-विषया अखिलाश्च ते धर्म-कर्म-विषयाश्च संन्यस्ता यैस्ते सन्यस्ताखिल-धर्म-कर्म-विषयै धर्मं वैदिक कर्म लौकिक विषयाश्च शब्दादय नित्यात्म-निष्ठापरं नित्या या आत्म-निष्ठा तस्या परै आसक्तै सा परा प्रधानभूता येषा तं इतिविग्रहेणया सदासक्तै । तत्रहेतु आत्मनि सदानन्देच्छुभिरिति तं तस्वर्म, यत्नत. करणीय दृश्याग्रहणमित्यन्वय ॥३४१॥

नित्यात्मनिष्ठा सार्वात्म्य-सिद्धिहेतुरित्ययं श्रुतिप्रमाणक इत्याह । सर्वेति ।

सार्वात्म्यसिद्धये भिक्षो कृतश्रवणकर्मण ।
समाधि विदधात्येषा शान्तो दान्त इतिश्रुति ॥३४२॥

ब्रह्मनिष्ठगुरुमुखात् पून श्रवणाख्य वेदान्तवाक्य-सदर्थश्रवणरूप धर्म येन स, भिक्षु सन्यासी कृतश्रवणकर्मा तस्य सार्वात्म्यसिद्धये कैवल्यरूप-सर्वात्मभावनिष्पत्तये एषा 'शान्तो दान्त" इतिश्रुति "तस्मादेव-विच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु-स्समाहितश्श्रद्धान्वितो भूत्वाऽऽत्मन्ये-वात्मान पश्येत्" इतिश्रुति बहिरन्त करणनिरोधेन अनात्मवित्तयाह्यवृत्ति आत्मसाक्षात्कारार्थं निरन्तर समाधि कुर्यादिति समाहितशब्देन समाधि विदधाति धर्मत्वेन बोधयतीत्यर्थ ॥३४२॥

तत्र युक्तिमाह । आरूढशक्तेरिति ।

आरूढशक्तेरहमो विनाश
कर्तुं न शक्य सहसापि पण्डितै ।
ये निर्विकल्पाख्य-समाधिनिश्चला
तानन्तराऽनन्तभवा हि वासना ॥३४३॥

ये निर्विकल्पाख्य-समाधिनिश्चला, समाधि द्विविध सविकल्पक निर्विकल्पकश्चेति. "आत्माकारैकवृत्त्यैव शेये सक्तानि केवले । तत्रासाग-

कारितया चित्तवृत्तेरवस्थिति । सद्भि स एव विज्ञेय समाधि सविकल्पक । मृद एवावभानेपि मृण्मयद्विपभानवत् । सन्मात्रवस्तुभानेपि त्रिपुटी भाति सन्मयी । समाधिरत एवाय सविकल्प इतीर्यते । ज्ञात्रादि-भावमुत्सृज्य ज्ञेयमात्रस्थितिर्दृढा । मनसो निर्विकल्पस्स्यात् समाधिर्योग-सज्ञित । जल निक्षिप्त लवण जलमात्रतया स्थित । पृथङ्नभाति विन्त्वभ एवमेवावभासते । यथा तथैव सा वृत्ति ब्रह्ममात्रतया स्थिता । पृथङ्-नभाति ब्रह्मैवाद्वितीयमवभासते । ज्ञात्रादिकल्पनाभावान्मतोय निर्वि-कल्पक । वृत्ते सद्भावनाधाम्या उभयोर्भेद इष्यते इति सदृष्टान्त तत्तल्लक्षण । निर्विकल्पेत्याख्या यस्य निर्विकल्पाख्य समासौ समाधिस्त निर्विकल्पाख्यसमाधि तस्मिन् निश्चला तेन वा निश्चला तानतरा विना, आरूढशक्ते आरुढा प्रवृद्धा शक्ति नानाभ्रमजनिता यस्य तस्य अहम अहकारस्य विनाश पण्डितैरपि कृतवेदान्तश्रवणैरपि सहसा कर्तु न शक्य । हि यस्मात् वासना अनात्मसस्कारा अनन्तभवा अनन्ता असख्याता भवा जन्मानि यासा ता यद्वा अनन्तैर्बहुभि पदार्थै भवा उत्पन्ना । अत सर्वविधवासनाक्षयार्थं निर्विकल्पकसमाधिरेव शरणम् ॥३४३॥

अहमिति । विक्षेपशक्ति सन्ध्यन्यप्रकारमाह ।

अहमुपनष्टाया विक्षेपशक्ते

अहबुध्यैव मोहिन्या योजयित्वावृतेर्बलात् ।

विक्षेपशक्ति पुरुष विक्षेपयति तद्गुणै ॥३४४॥

यदानात्मनि आत्मबुद्धि करोति तदा स्वरूप तिरोहित भवति "यथापृष्ट नैवाग" इति पूर्वोक्तरीत्या मोहिन्या स्वरूपच्यावियया अहबुध्यैव योजयित्वा तत्प्रयोज्यावृत स्वरूपाप्रकाशस्य बलात् पुरुष पण्डितमपि, विक्षेपशक्ति भ्रमपरपराजनिका मनप्रकाशादिवृत्तिजनिका च, तद्गुणै स्वशरीरादौ मत्पादिरूपै विक्षेपयति चलाङ्क बहिरानयति दूरमात्मन इत्यर्थ ॥३४४॥

विक्षेपशक्तिविजयो विषमो विधातु

निश्शेषमावरण शक्तिनिवृत्त्यभावे ।

दृग्दृश्ययो स्फुटपयोजलवद्विभागे

नश्येत्तदावरण-मात्मनि च स्वभावात् ॥

निस्संशयेन भवति प्रतिबन्धशून्यो
निक्षेपणं नहि तदा यदि चेन्मृषार्थे ॥३४५॥

विक्षेपेति। निश्शेषमावरणशक्तिनिवृत्त्यभावे विक्षेपशक्तिविजयं विधातुं कर्तुं विषमं असाध्यं इत्यर्थः। दृग्दृश्ययोः आत्मानात्मनोः स्फुटं पयोजलवत् क्षीरनीरवत् भेदेन मनस्त्रोट्या हंसे परमे कृते सति आत्मनि तदा स्वभावात् अयत्नत एव आवरणं नश्येत्। तथा-विवेकानन्तरं आवरण-भङ्गार्थं करणीयांशः कोऽपि नास्ति। तदा मृषार्थे मिथ्याभूते अनात्मनि निक्षेपणं मनसः न चेद्यदि विक्षेपशक्तिविजयः निस्संशयेन प्रतिबन्धशून्यः भवति ॥३४५॥

एतादृशविवेके स्फुटबोधं हेतुमाह। सम्यगिति।

सम्यग्विवेकः स्फुटबोधजन्यो
विभज्य दृग्दृश्यपदार्थतत्त्वम्।
छिनत्ति मायाकृत-मोहबन्धं
यस्माद्विमुक्तस्य पुनर्न संसृतिः ॥३४६॥

स्फुटः असंदिग्धः, अविपर्यस्तः यो बोधः श्रुत्याचार्यप्रसादजनितः महावाक्यार्थानुभवः तज्जन्यः तदनन्तरभावी सम्यग्विवेकः 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" इत्येवंरूपः दृग्दृश्यपदार्थतत्त्वं आत्मानात्मयाथात्म्यं, विभज्य क्षीरनीरवत्पृथक्कृत्य मायाकृतमोहबन्धं मायया अविद्यया कृतं यो मोहः स्वरूपतिरोधानं, तेन यो बन्धः अनात्मन्यात्मबुद्धिः तं छिनत्ति समूलयति। तत्र मानमाह यस्माद्विमुक्तस्य पुनर्न संसृतिरिति 'न स पुनरावर्तते" इतिश्रुतेः, नहि क्षीरादुद्धृतमाज्यं पुनः क्षीरीभवति तथा स्वप्रकाशानन्दाकारतां यातं मनः न पुनरनात्मसु गच्छति इति भावः ॥३४६॥

चतुर्थपादार्थ-मुपपादयति। परावरेति।

परावरैकत्व-विवेकवह्नि र्दहत्यविद्यागहनं ह्यशेषम्।
किं स्यात् पुनस्संसरणस्य बीजं अद्वैतभावं समुपेयुषोऽस्य ॥३४७॥

दु खाहकारादिविलक्षणतया मच्चिदानन्दस्वरूपेण प्रकाशमान सदानन्द-घन कालत्रयावाध्यानन्दस्वरूप परात्मा इत्यात्मयाथात्म्य कथितम् ॥३५२॥

इत्थ विपश्चित् सदसद्विभज्य
निश्चित्य तत्व निजबोधदृष्ट्या।
ज्ञात्वा स्वमात्मान-मखण्डबोध
तेभ्यो विमुक्त स्वयमेव शाम्यति ॥३५३॥

इत्थ पूर्वोक्तप्रकारेण विपश्चित श्रुतिप्रमाण परमार्थदर्शी मुमुक्षु सत् ब्रह्म असत् अविद्या-तत्कार्यं विभज्य सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन च निजबोध-दृष्ट्या विचारजनित-स्वानुभवनेत्रेण, तत्व विनिश्चित्य वस्तुयाथात्म्य निश्चयेन विज्ञाय स्वमात्मान अखण्डबोध ज्ञात्वा तेभ्यो विमुक्त, अनात्मस्य अविद्यादि-देहान्तेभ्य शब्दादिभ्यो विषयेभ्यश्च विशेषेण मुक्त, वासनाया अप्यभाव विशेष मुक्तो स्वयमेव शाम्यति अनावृत-स्वच्छ-प्रकाश-रूपणावतिष्ठत इत्यर्थ ॥३५३॥

एव कदा भवतीति ज्ञातव्यमत आह। अज्ञानेति।

अज्ञानहृदयग्रन्थेर्निश्शेष-विलयस्तदा।
समाधिनाऽविकल्पन यदाद्वैतात्मदर्शनम् ॥३५४॥

अविकल्पन निर्विकल्पेन समाधिना पूर्वं कथितलक्षणेन यदा अद्वैतात्मदर्शन निर्भेदपरमात्मसाक्षात्कार तदा अज्ञानहृदयग्रन्थे अज्ञान-प्रयोज्य य हृदयग्रन्थि चिज्जडतादात्म्य तस्य निश्शेषविलय वासनया साक नाश इत्यर्थ ॥३५४॥

त्वमहमिदमितीय कल्पना बुद्धिदोषात्
प्रभवति परमात्मन्यद्वये निर्विशेषे।
प्रविलसति समाधावस्य सर्वोविकल्प
विलयनमुपगच्छेद् वस्तुतत्वावधृत्या ॥३५५॥

बुद्धिदोषात् तमोरजोरूपात् त्व अह इद इतीय कल्पना प्रभवति अद्वये अत एव निर्विशेषे परमात्मनि भासते। अस्य विदुष समाधौ

प्रविलसति यस्तुतत्त्वावधृत्या वस्तुयाथात्म्यावधारणेन, सर्व विकल्पः विलयनमत्यन्तनिर्वृत्ति उपगच्छेत् प्राप्नुयात् ॥३५५॥

ससामग्रीक समाधि तत्फल च एकश्लोकेन विशद कथयति।

शान्त इति।

शान्तो दान्त परमुपरत क्षान्तियुक्तस्समाधि
कुर्वन्नित्य कलयति यति स्वस्य सर्वात्मभावम्।
तेनाविद्या-तिमिरजनितान् साधु दग्ध्वा विकल्पान्
ब्रह्माकृत्या निवसति सुख निष्क्रियो निर्विकल्प ॥३५६॥

शान्त निगृहीतमना दान्त निरुद्धबाह्येन्द्रिय, परमत्यन्त उपरत अनालंबितबाह्यवृत्ति, क्षान्तियुक्त द्वन्द्वसहिष्णु, समाधि निर्विशेषे ब्रह्मणि चित्तस्य सस्थापन नित्य कुर्वन्यति स्वस्य सर्वात्मभाव केवलीभाव कलयति अनुभवति, तेन निर्विकल्पसमाधिना, अविद्यैव तिमिर अन्धकार तेन जनितान् उत्पादितान् विकल्पान् विविधकल्पना साधु दग्ध्वा भस्मीकृत्य अत्यन्तमुच्छिद्य निष्क्रिय निर्विकल्प ब्रह्माकृत्या ब्रह्माकारेण सुख निवसति। एतेन "क्रियानाशे भवेच्चिन्तानाशोस्माद्वासनाक्षय। वासना-प्रक्षयो मोक्ष स जीवन्मुक्त इष्यते" इत्युक्त कथित भवति। तदर्थं निष्क्रियो निर्विकल्प इति विशेषणद्वयम् ॥३५६॥

एव मुक्तिसिद्धये समाध्यर्थं अन्तर्बहि प्रपञ्च-प्रविलापन हेतु, न केवल बाह्यशब्दैर्मुक्तिरित्याह। समाहिता इति।

समाहिता ये प्रविलाप्य
बाह्य श्रोत्रादि चेतस्स्वमह चिदात्मनि।
त एव मुक्ता भवपाशबन्धै
नान्येतु पारोक्ष्यकथाभिधायिन ॥३५७॥

ये पुरुषा. बाह्य श्रोत्रादि, एतेन विषयादीना चिदात्मनि प्रविलापन कथितमेव भवति। अह शृणोमीत्यादि-तादात्म्याध्यासविषयतया श्रोत्रादीत्युक्त। आन्तर चेत- मनः स्व स्वकीय, अह अहकारञ्च, चिदात्मनि प्रविलाप्य चिदात्मव्यतिरेकेण आन्तर वा बाह्य वा किमपि नास्तीति

उक्तमर्थं दृष्टान्ते विशदयन् दार्ष्टान्तिके योजयति । क्रियेति ।

क्रियान्तरासक्तिमपास्य कीटको
ध्यायन्यथालि ह्यलिभावमृच्छति ।
तथैव योगी परमात्मतत्व
ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥३६०॥

कीटक क्रियान्तरासक्ति अपास्य त्यक्त्वा यथा अलि भ्रमर ध्यात्वा स्वात्मान हिनस्तीति भयादेव चिन्तयित्वा अलिभाव भ्रमरभाव स्वयमपि भ्रमरएव ऋच्छति प्राप्नोति । तत्र पूर्वादारभ्य भेदएव पश्चादपि अथ भ्रमरो भवति नतु ध्यातभ्रमरात्मना । अत्र भेदस्याज्ञानिकत्वात् अभेदध्यान-जनित-साक्षात्कारेण अज्ञान नष्टे भेदप्रसक्तेरेवाभावात् तथैव कीटक-वत् एकनिष्ठया अनन्यसक्ततया परमात्मतत्व ध्यात्वा तदेव याथात्म्य समायाति । नष्टाज्ञानिकभेद अभिव्यक्त-स्वतात्त्विकस्वरूप भवतीति भाव । अतएव समायातीति समुपसर्ग । ध्यानेन अन्यस्याप्यन्यभावे संभवति स्वध्यानेन स्वस्वरूपाप्तौ क प्रत्यूह इतिमात्रे तत्रतत्र भ्रमर-कीटन्यायोदाहरणमिति मन्तव्यम् ॥३६०॥

अतीव सूक्ष्म परमात्मतत्त्व
न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपत्तुमर्हति ।
समाधिनाऽत्यन्त-सुसूक्ष्मवृत्त्या
ज्ञातव्यमार्यै-रतिशुद्धबुद्धिभि ॥३६१॥

निर्गुणतया अतीव सूक्ष्म पर पञ्चकोशविलक्षण आत्मतत्त्व त्रिविधप-रिच्छेदरहित स्वप्रकाश-सदानन्दरूप आत्मयाथात्म्य स्थूलदृष्ट्या शरीरादि-स्थूलवस्तुविषयिण्या दृष्ट्या अन्त करणवृत्त्या प्रतिपत्तु व्याप्तु नार्हति । अतिशुद्धबुद्धिभि "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसा क्षयात्पापस्य कर्मण " "यथार्थे नर्मभि पश्ये ततो ज्ञान प्रवर्तते" "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि " "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व ततस्तु त पश्यते निष्कल ध्यायमान " इत्यादिवचनानुसारेण निर्मलान्त करणै आर्यै श्रुतिस्मृत्युक्तमार्गेण समाधिना अत्यन्तसुसूक्ष्मा प्रपञ्चाविषयतया अखण्डाकारा या वृत्ति तया ज्ञातव्य विषयीकर्तव्यम् ॥३६१॥

सदृष्टान्त मनोनैर्मल्ये ध्यान कारणमाह। यथेति।

यथा सुवर्ण पुटपावशोधित
त्यक्त्वा मल स्वात्मगुण समृच्छति।
तथा मनस्सत्व-रजस्तमोमल
ध्यानेन सत्यज्य समेति तत्वम् ॥३६२॥

सुवर्ण पुटपावशोधित, स्वगुणतिरोधायक मलापनयार्थं त्रियमाण-पावविशेष पुट निक्षिप्य रक्तमृदादिसयोगन त्रियमाणाग्निसयोग पुटपाक तेन शोधित वियोजितमल यथा मल त्यक्त्वा स्वात्मगुण भास्वरत्वादिक समृच्छति गम्यगाप्नोति तथा मन अन्त करण सत्वरजस्तमोमल यद्यपि सत्वस्य रजसा तमसा वा अमिश्रितस्य मलत्व दुर्घट तस्मात्सत्वमवष्टभ्य स्वाध्यासापनय कुरु इत्युक्तत्वात् निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थो भवेति इत्युक्तत्वात् 'स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन " इति गीतोपदेशाच्च। तथापि सत्व शुद्धन नश्यति इत्युक्तत्वात् 'स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते मनोपि रजस्तमोविनाशार्थ भगवद्वचनाच्च निर्गुण ब्रह्म प्राप्तु नास्वादयेद्रस तत्र निस्सग सत्वावलम्बन त्यजतीति भाव। सत्वकार्य रसास्वाद त्यक्तव्य इत्युक्ते प्रज्ञया भवेत" इतिगौडपादोक्ते 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति" "येन त्यजसि तत्यज इत्युक्ते निवृत्तिश्रुते मिथ्यात्वेन शुद्ध-इति शुद्धसत्वप्रधानाया मायायाश्च निवृत्तिश्रुते मिथ्यात्वेन शुद्ध-सत्वस्यापि मलत्व मन्तव्यम्। ध्यानेन सत्यज्य, तत्व ब्रह्मत्व ('नेह नानास्ति किचन' इति गुणगुणिभावस्यानिष्टत्वात्) समेति ब्रह्मण निर्गुणत्वात सत्वगुणसत्वे तत्वप्राप्तेरसभवात्। सात्विकया अखण्डाकार-वृत्तेरपि मूलाज्ञानभजिकाया विलयेन अधिष्ठानमात्रावशेषत्व भवतीति भाव ॥३६२॥

निरन्तराभ्यासवशात्तदित्य
पक्व मनो ब्रह्मणि लीयते यदा।
तदा समाधि स विकल्पवर्जित
स्वतोऽद्वयानन्द-रसानुभावक ॥३६३॥

इत्थ निरन्तराभ्यासवशात् पक्व विपरीतभावनादि-दोषशून्य मन यदा ब्रह्मणि लीयते निर्वृत्तिक ब्रह्ममात्रावशेष भवति तदा स्वत अप्रयत्नेन अद्वयानन्दरसानुभावक अद्वय य आनन्द ब्रह्मस्वरूपभूत स एव रस "रसो वै स" इतिश्रुते परमप्रेमास्पदत्वाच्च रसत्व। तदनुभवजनक विकल्पवर्जित स अहमादि-सकलविश्ववासनाक्षयहेतु समाधि निर्विकल्पाख्य इत्यर्थ ॥३६३॥

तत्फल कात्स्न्येनोपपादयति। समाधिनेति।

समाधिनानेन समस्तवासना-
ग्रन्थेर्विनाशोऽखिलकर्मनाश ।
अन्तर्बहि सर्वत एव सर्वदा
स्वरूपविस्फूर्ति-रयत्नत स्यात् ॥३६४॥

अनेन निर्विकल्पकाख्येन समाधिना योगेन समस्तवासनाग्रन्थे ग्रन्थिवद्दुरुच्छेद्यतया स्थितानां समस्तवासनानां मिथ्याज्ञान-जनितानां विनाश अत्यन्तमुच्छित्ति अखिलकर्मनाश सञ्चितानां सर्वेषां कर्मणां नाश 'भिद्यते हृदयग्रन्थि, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इतिश्रुते। अन्तर्बहि सर्वत एव सर्वदा स्वरूपविस्फूर्तिरयत्नेन स्यात् स्पष्टम् ॥३६४॥

अत

श्रुते शतगुण विद्यान्मनन मननादपि।
निदिध्यास लक्षगुण अनन्तन्निर्विकल्पकम् ॥३६५॥

श्रुते श्रवणात् स्पष्टम् ॥३६५॥

निर्विकल्पकसमाधिना स्फुट
ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते ध्रुवम्।
नान्यथा चलतया मनोगते
प्रत्ययान्तरविमिश्रित भवेत् ॥३६६॥

निर्विकल्पक-समाधिना ब्रह्मतत्त्व स्फुट मननाद्यपेक्षया अवगम्यते ध्रुव निश्चय। अन्यथा प्रकारान्तरेण नावगम्यते। तत्र हेतुमाह मनोगतेश्चञ्चलतया प्रत्ययान्तरविमिश्रित तत्त्वज्ञान भवेत् ॥३६६॥

अतस्समाधत्स्व यतेन्द्रियस्सन् निरन्तर शान्तमना प्रतीचि।
विध्वसय ध्वान्तमनाद्यविद्यया कृत सदेकत्वविलोकनेन ॥३६७॥

अत ब्रह्मतत्वस्फुटावगमार्थं सदा यतेन्द्रिय सन् यतानि निगृहीतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन स यतेन्द्रिय निरन्तर सन्तत प्रशान्तमना. शान्त निर्विकार मन यस्य स शान्तमना सन् प्रतीचि प्रत्यगात्मनि समाधत्स्व मन सस्थापय, तज्जन्येन सदेकत्वविलोकनेन गतसकलभेद-ब्रह्म-साक्षात्कारेण, अनाद्यविद्यया अनादि या अविद्या सर्वससारमूलभूता तया कृत ध्वान्त स्वरूपाप्रकाश विध्वसय विनाशय ॥३६७॥

निर्विकल्पक-समाधौ क्रमेणोपायानाह। योगस्येति।

योगस्य प्रथम द्वार वाङ्निरोधोपरिग्रह।
निराशा च निरीहा च नित्यमेकान्तशीलता ॥३६८॥

योगस्य बाह्यसकलवृत्तिनिरोधस्य वाङ्निरोध मौन प्रथम द्वार कारण व्यवहारेण मनोवृत्तीना वर्धमानत्वात्। अपरिग्रह शरीर-स्थितिमात्र-साधनातिरिक्त-भोगसाधनास्वीकार तत्स्वीकारे तद्रक्षणादौ व्याप्रियमाणचित्तस्य वृत्तिनिरोधस्यासभावितत्वात्। आशाया कर्मणि च चित्त विक्षिप्यते जनसघे स्थितौ च अत निराशा च वैराग्य, निरीहा च कर्मभ्य उपरति, नित्यमेकान्तशीलता एकान्ते विजने देशे शील स्थिति यस्य एकान्तशील स तद्भाव तत्ता च योगस्य हेतव ॥३६८॥

एकान्तशीलताया योगहेतुत्व उपपादयति। एकान्तेति।

एकान्तस्थिति-रिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतस
सरोधे करण शमेन विलय यायादहवासना।
तेनानन्दरसानुभूतिरचला ब्राह्मी सदा योगिन
तस्माच्चित्तनिरोध एव सतत कार्यं प्रयत्नान्मुने ॥३६९॥

एकान्तस्थिति विजनदेश-निवास इन्द्रियोपरमणे बहिरिन्द्रियाणा निर्व्यापारताया हेतु। बहिरिन्द्रियोपरम एव दम स चेतस अन्त करणस्य सरोधे करण "इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभ मन" इति गीतोक्ते।

विजनदेशे शब्दादिविषयाभावात् श्रोत्रादिष्ववहिर्मुखेषु अन्त करण आत्माभिमुख्य विन्दत इति भाव । स एव शम । शमेन अहवासना विलय यायात् प्राप्नुयात् तेन योगिन अनात्मभ्यो निरुद्धवृत्तिकस्य सदा सर्वदापि ब्राह्मी आनन्दरसानुभूति अनावृतब्रह्मस्वरूपा-नन्दाभिव्यक्ति, अचला निश्चला च्युतिशून्या । तस्मात् बाह्येभ्यश्चित्ते निरुद्धे अहवासनाया अपि क्षयेण ब्रह्मानन्दानुभवस्य निरर्गलत्वात् मुने मननशीलस्य प्रयत्नात् सतत चित्तनिरोध एव कार्य । निर्विकल्पक-समाधि सदानुष्ठेय इत्यर्थ । ॥३६९॥

" योगस्य प्रथम द्वार वाङ्निरोध " इत्युक्त । तत्र प्रमाण " यच्छे-द्वाङ्मनसी प्राज्ञ तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्त-द्यच्छे-च्छान्त आत्मनि ' इति कठश्रुति तामर्थत आह । वाचमिति ।

वाच नियच्छात्मनि त नियच्छ
बुद्धौ धिय यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।
त चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे
विलाप्य शान्ति परमा भजस्व ॥३७०॥

वाच वागिन्द्रिय आत्मनि मनसि नियच्छ निरुन्धि, वाग्व्यापार विहाय आदौ मनोमात्रेणावतिष्ठस्व इत्यर्थ । पश्वादीनामिव यदा मौन दृढ भवति तत सकल्पविकल्पात्मक मनोरूपात्मान केवलाध्यवसाय-लक्षणाया बुद्धौ नियच्छ । तदा चास्यादिरहित तथैव बुद्ध्यपि बुद्धि बहिर्व्यापारेभ्य शान्ता भवति । ता शान्ता धिय बुद्धिसाक्षिणि बुद्ध्युपहिते चैतन्ये बुद्धेरुपाधित्व भक्त्वा केवलाववोधमात्रे यच्छ । शोधिततत्त्वपदार्थं जानीहीत्यर्थ । तचापि पूर्णात्मनि त्रिविधपरिच्छेदशून्ये निर्विकल्पे निर्गुणे तत्पदलक्ष्ये ब्रह्मणि विलाप्य एकीकृत्य परमा आत्यन्तिकी शान्ति मोक्षरूपा भजस्व ॥३७०॥

वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपानन्दाभिव्यजकत्व सोपपत्तिकमाह । देहेति ।

देहप्राणेन्द्रियमनो-बुध्यादिभिरुपाधिभि ।
यैर्यैर्वृत्तेस्समायोग तत्तद्भावोस्य योगिन ॥३७१॥

तन्निवृत्या मुनेस्सम्यक्सर्वोपरमण सुखम् ।
सदृश्यते सदानन्द-रसानुभव-विप्लव ॥३७२॥

यथा स्वच्छोऽपि स्फटिक नीलवस्त्रादियोगेन नीलादिरूपवत्वेन भाति स्वय स्वच्छ सन्नव, तथा अस्य आत्मन देहप्राणेन्द्रिय-मनोबुध्यादिभि आदिपदेन आनन्दमयकोश गृह्यते। यै यै वृत्त समायोग आकारतादात्म्य-सबन्ध आन्तरैर्वा बाह्यैर्वा कोशै तत्तद्भाव तत्तत्तादात्म्य। तेन तदीयधर्म धर्मवत्वेन अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशरूपा पच क्लेशा ।अस्यैव योगिन बहिर्वृत्तो निरुन्धत । तत्र हेतु मुनेरिति कोशपचकविवेक प्रकरणोक्त युक्तिभि ताननात्मत्वेन निपधत । तत्र अहवृत्तीरकुर्वत तन्निवृत्या देहाद्युपाधिनिवृत्या सर्वोपरमण सर्वेषा दुखात्मकाना अनात्मना उपरमण अभान यत्र सुख तत्सर्वोपरमण सुख सम्यग्भवतीति शेष। तत्र मान सदानन्दरसानुभवविप्लव सदृश्यत इति। विप्लव मग्नता पूर्णता वा, निदाघतप्तस्यजाह्नवी ह्रदनिमग्नस्य यथा अन्तर्बहिरानन्दस्फूर्ति तथा सर्वो पाधिविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मीभूतस्य अखण्डानन्द-स्फूर्तिरिति भाव ॥३७२॥

एतस्मिन निर्विकल्पकयोगे हेतुभूत सर्वोपाधिनिवृत्तौ वैराग्य योगस्य प्रथम द्वार इति सूत्रस्थानीय श्लोक निराशाशब्देन कथित 'विवेकवैराग्यगुणातिरेकात्' इतिश्लोके मनश्शुद्धिहेतुतया ताभ्या दृढाभ्या भवितव्यमत्र' इत्युक्त तीव्रतम अन्तरगसाधनमिति निरूपयति। अन्तस्त्याग इति।

अन्तस्त्यागो बहिस्त्यागो विरक्तस्यैव युज्यते।
त्यजत्यन्तर्बहिस्सग विरक्तस्तु मुमुक्षया ॥३७३॥
बहिस्तु विषयैस्सग तथान्तरहमादिभि ।
विरक्त एव शक्नोति त्यक्तु ब्रह्मणि निष्ठित ॥३७४॥

अन्तर्बहिर्भावेन वर्तमानाना सर्वेषा अनात्मना त्याग विरक्तस्यैव युज्यते उपपद्यते। तत्र हेतु विरक्तस्तु विरक्त एव मुमुक्षया कैवल्येच्छया-अन्तर्बहिस्सग त्यजति। अहममभाव न करोति। सग विभज्य दर्शयति बहिरिति, बहिस्तु विषयै पुत्रादिभि शब्दादिभिश्च सग, तथा अन्त

अहमादिभि देहप्राणमनोबुद्धय आदिपदार्थं तैं सग अचास्तव तादात्म्य-रूपसम्बन्ध । इममुभयविधमपि सग विरक्त एव निष्काममनस्क एव त्यक्तु शक्नोति । त्यागे बीजमाह ब्रह्मणि निष्ठित इति । ब्रह्मण्येव नितरा सर्वदा स्थित अप्रच्युतमना इत्यर्थ ॥३७४॥

ब्रह्मात्मना सस्थितौ वैराग्यवद् बोध कारणमाह । वैराग्येति ।

वैराग्यबोधौ पुरुपस्य पक्षिवत्
पक्षौ विजानीहि विचक्षण त्वम् ।
विमुक्ति-सौधाग्रतलाधिरोहण
ताभ्या विना नान्यतरेण सिध्यति ॥३७५॥

हे विचक्षण त्व पुरुपस्य मुक्ति मप्सत वैराग्यबोधौ वैराग्य च बोधश्च वैराग्यबोधौ वैराग्यगुक्त बोध आत्मनात्मविवेकजन्य आत्म-स्वरूप-याथात्म्यानुभव पक्षिवत् पक्षिण इव पक्षिवत् पप्द्यन्तावति पक्षौ विजानीहि । तत्र हेतु विमुक्ति-सौधाग्रतलाधिरोहण विमुक्तिरूप सौधाग्र-तल रम्यरम्यमुच्चस्थान तस्याधिरोहण प्राप्ति, ताभ्या समुच्चिताभ्या विना अन्यतरेण वैराग्येण वा बोधन वा एकन न सिध्यति । नहि पक्षी एकेन पक्षेण अम्बरतल गाहितुमीप्ट तद्वत्प्रकृतेपीतिभाव ॥३७५॥

तदुपपादयति । अत्यन्तेति ।

अत्यन्तवैराग्यवत समाधि
समाहितस्यैव दृढप्रबोध ।
प्रबुद्धतत्वस्य हि वन्धमुक्ति
मुक्तात्मनो नित्यसुखानुभूति ॥३७६॥

अत्यन्तवैराग्यवत अत्यन्त यथा मन पुन नैव सज्जते अनात्ममु तथा तीव्रवैराग्य जुगुप्सा अस्यास्तीति अत्यन्तवैराग्यवान् तस्य समाधि ब्रह्मनिष्ठा सभवति । समाहितस्यैव ब्रह्मणि सस्थापितमनस्कस्यैव दृढ-प्रबोध प्रत्ययान्तराभिभूतब्रह्मप्रत्यय । प्रबुद्ध तत्व येन स प्रबुद्धतत्व तस्य वन्धमुक्ति अनात्मनि आत्मबुध्यनुत्पत्ति । मुक्तात्मनो नित्य-सुखानुभूति मुक्त आत्मा यस्य स मुक्तात्मा अतस्मिन् तद्बुद्धिरहितात्म -

करणस्तस्य नित्य यत् सुख आत्मस्वरूप तदनुभूति आवरणविक्षेपशून्य-ज्ञानवत्वा-न्निरर्गलात्मानन्दानुभव इति भाव ॥३७६॥

न सुख देवराजस्य न सुख चक्रवर्तिन । यादृश वीतरागस्य मुनेरेकान्तशीलिन । यच्च कामसुख लोके यच्च दिव्य महत्सुख। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हत षोडशी कला। यावानर्थ उदपाने सर्वत सम्प्लुतोदके। तावान्वेदेषु सर्वेषु ब्राह्मणस्य विजानत। "श्रोत्रियस्यचाकामहतस्य"। 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह' इत्यादिप्रमाणसिद्धमर्थ वैराग्यस्य बोधस्य च फल स्वानुभवसिद्ध प्रस्तौति। वैराग्यादिति।

वैराग्यान्नपर सुखस्य जनक पश्यामि वश्यात्मन
तच्चेच्छुद्ध-तरात्मबोधसहित स्वाराज्य-साम्राज्यधुक्।
एतद् द्वारमजस्रमुक्तियुवते यस्मात्त्वमस्मात्पर
सर्वत्रास्पृहया सदात्मनि सदा प्रज्ञा कुरु श्रेयसे ॥३७७॥

वश्यात्मन वश्य आत्मा कार्यकरणसघात यस्य आसनप्राणायामादिना देहेन्द्रियादिवशीकारेऽपि वैराग्य विना सुख नास्ति, अणिमादिविभूतिषु सक्ताना बन्धस्य अवर्जनीयत्वात्। अवगम्यते हि पुराणादौ हिरण्यकशिप्वादय महत् तप समास्थायापि वैराग्याभावात् ससारिण बभूवुरिति। नहि तादृश तप अस्थित्वगि पिपीलिकासञ्चारेऽपि अच्युतत्व तपस वश्यात्मत्व विना सभवति। अत वश्यात्मनोऽपि सुख वैराग्य विना न सभवतीत्युच्यते। देहादिभि अवशयत वैराग्य नैव सभवति इति वश्यात्मन इत्युक्तम्। तथाच हठयोगादिना वश्यात्मनोऽपि सुखस्य जनक वैराग्यात्पर न पश्यामि। तत् वैराग्य शुद्धतर य आत्मबोध पञ्चकोशविवेकजन्यात्म-स्वरूपावगम तेन सहित चेत् स्वाराज्य-साम्राज्यभुक्, स्वयमेव राट् स्वराट् रागसत्ताया हि विषयगमनेन मनस तदधीनता, वैराग्ये अनन्याधीन, तस्य भाव स्वाराज्य इतरानियम्यत्व तच्च साम्राज्य सर्वनियामकत्व ब्रह्मविद ईश्वरादप्यधिकत्वात्। ते स्वाराज्य-साम्राज्ये दोग्धीति स्वाराज्य-साम्राज्यधुक्। यस्मात् एतत् वैराग्य अजस्रमुक्तियुवते द्वार, तत्तु "अत्यन्तवैराग्यवत समाधि" इति पूर्वश्लोके कथित। अस्माद्धेतो. त्व सर्वत्र विषयेषु परमत्यन्त अस्पृहया, सदात्मनि सद्रूपे

ब्रह्मणि सदा निरतर, श्रयसे मुक्तये प्रज्ञा तत्त्वप्रबोधहेतु निर्विकल्पक-समाधि कुरु इत्यर्थ । ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रत्वेन कर्तुमशक्यत्वात् प्रज्ञा समाधि तद्धतु ॥३७७॥

आशा छिन्धि विषोपमेषु विषयेष्वेषैव मृत्योस्सृति
त्यक्त्वा जातिकुलाश्रमेष्वभिमति मुचातिदूरात्क्रिया ।
देहादावसति त्यजात्मधिषणा प्रज्ञा कुरुष्वात्मनि
त्व द्रष्टास्यमलोसि निर्द्वय-परब्रह्मासि यद्वस्तुत ॥३७८॥

विषोपमषु विषयषु आशा छिन्धि एषैव आशैव मृत्यो स्वरूपा-त्प्रच्युतिरूपप्रमादस्य सृति माग । जातिकुलाश्रमषु अभिमति त्यक्त्वा, क्रिया जात्यादिनिमित्ता अतिदूरान्मुच । असति मिथ्याभूते देहादौ आत्मधिषणा अहबुद्धि त्यज मा कार्षी । यत यस्मात्कारणात् त्व द्रष्टासि देहादेदृश्यस्य अमलोसि देहाद समलत्वात । वस्तुत निर्गत द्वय यस्मात् निर्द्वय अद्वैत तच्च तत परब्रह्म असि, तस्मात आत्मनि ब्रह्मणि प्रज्ञा अह ब्रह्मास्मीति ज्ञान कुरुष्व निर्विकल्पक-समाधिना सपादय ॥३७८॥

लक्ष्ये ब्रह्मणि मानस दृढतर सस्थाप्य बाह्येन्द्रिय
स्वस्थान विनिवेश्य निश्चलतनुश्चोपेक्ष्य देहस्थितिम् ।
ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य तन्मयतया चाखण्डवृत्यानिश
ब्रह्मानन्दरस पिबात्मनि मुदा शून्यै किमन्यैर्भ्रमै ॥३७९॥

प्रारब्ध पुष्यति वपु इति निश्चित्य देहस्थितिलोपणादा-वभिमान उपक्ष्य त्यक्त्वा निश्चलतनु स्थिरसुखमासन' इतियोग-सूत्रानुसारेण निश्चलातनु यस्य, सुखासने उपविश्य बाह्यन्द्रिय ज्ञानकर्मेन्द्रिय ग्राम स्वस्थाने स्वस्वगोलके विनिवेश्य ' विविक्तदेशे च सुखासनस्य शुचिस्समग्रीवशिरश्शरीर । अत्याश्रमस्थ सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरु प्रणम्य । हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध विचिन्त्य मध्येविशद विशोक । अचिन्त्य-मव्यक्त-मनन्तरूप शिव प्रशान्तममृत ब्रह्मयोनिम् । तदादि-मध्यान्तविहीनमेक विभु चिदानन्द-मरूपमद्भुत। उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त। ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि

समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" इति कैवल्यश्रुते लक्ष्ये ब्रह्मणि मानस दृढतर निश्चल सस्थाप्य ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य साक्षात्कृत्य अनिश च अखण्डवत्या तन्मयतया ब्रह्मरूपतया आत्मनि, ब्रह्मानन्दरस मुदा पिब। शून्यै फल-रहिते अनर्थदैश्च अन्यै अनात्मविषयके भ्रमै अयथार्थज्ञानै किम्? ॥३७९॥

करुणातिरेकात् भगवान् आत्मनिष्ठा मुहुरुपदिशति। अनात्मेति।

अनात्मचिंतन त्यक्त्वा कश्मल दु खकारणम्।
चिन्तयात्मानमानन्दरूप यन्मुक्तिकारणम् ॥३८०॥

कश्मल अशुचिविषयकतया अशुचि अत एव दु खकारण अनात्म-चिन्तन त्यक्त्वा यत् मुक्तिकारण आत्यन्तिक-दु खनिवृत्तिहेतु त आनन्द-रूपमात्मान चिन्तय ॥३८०॥

चिन्तनप्रकारमुपदिशति। एष इति। धिय यच्छ च बुद्धि-साक्षिणीत्यस्यार्थमाह।

एषस्वयज्योति-रशेषसाक्षी विज्ञानकोश विलसत्यजस्रम्।
लक्ष्य विधायैनमसद्विलक्षण अखण्डवृत्त्यात्मतयानुभावय ॥३८१॥

एष आत्मा स्वयज्योति इतराप्रकाश्य, अशेषसाक्षी सर्वद्रष्टा, विज्ञानकोशे बुद्धौ विलसति अशेषेण भासते। असद्विलक्षण सर्वावस्था-स्वनुवर्तमानत्वेन स्वयज्योतिष्ट्वेन सर्वसाक्षितया च जडदृश्यबुध्यादि-विलक्षण एन अजस्र, लक्ष्य विधाय तत्रैव मन स्थापयित्वा अखण्डवृत्त्या इतरप्रत्ययामिश्रया धारावाहिन्या आत्मतया स्वस्वरूपतया अनुभवाम साक्षात्कुरु ॥३८१॥

वृत्तावखण्डत्व स्फुटयति। एतमिति।

एतमच्छिन्नया वृत्त्या प्रत्ययान्तरशून्यया।
उल्लेखयन् विजानीयात् स्वस्वरूपतया स्फुटम् ॥३८२॥

प्रत्ययान्तरशून्यया विजातीयप्रत्ययातिरस्कृतया अविच्छिन्नया निर्मलवर्तितैलदीपज्वालावत् तैलधारावत् धारया वहन्त्या वृत्त्या एत

आत्मान उल्लखयन् विपर्यीकुर्वन् स्वस्वरूपतया स्फुट विजानीयात ॥३८२॥

अत्रात्मत्व दृढीकुर्वन् अहमादिषु सत्यजन्।
उदासीनतया तेषु तिष्ठेद् घटपटादिवत् ॥३८३॥

अत्र परमात्मनि आत्मत्व स्वस्वरूपत्व दृढीकुर्वन निश्चिन्वन् अहमादिषु सत्यजन तेषु कदाचित्प्रतीतेष्वपि घटपटादिवत घटपटादिष्विव तेषु उदासीनतया अहताशून्यतया तिष्ठत ॥३८३॥

यच्च नियच्छात्मनीत्यत्रोक्त तथापि पूर्णात्मनीति स्फुट प्रतिपादयति। विशुद्धमिति।

विशुद्धमन्त करण स्वरूप निवेश्य साक्षिण्यवबोधमात्रे।
शनैश्शनैर्निश्चलतामुपानयन् पूर्णत्वमवानुविलोकयेत्तत ॥३८४॥

विशुद्ध तमोरजोहीन अन्त करण अवबोधमात्र अनुपहिते साक्षिणि स्वरूप साक्षित्वोपलक्षिते निवेश्य सस्थाप्य शनैश्शनै निश्चलतामुपानयन् तत्रैव स्थितौ यत्न कुर्वन तत पूर्णत्वमवानुविलोकयत। दपणापनय प्रतिबिंब मुखमिव सर्वासु वृत्तिषु निरुद्धासु चिदाभासोपि बिंबभूत ब्रह्मैव भवतीति भाव ॥३८४॥

एवमखण्डाकारवृत्त्या भजिते सत्यज्ञानावरण सदुत्तविक्षपा दूरनिरस्ता एव भवन्ति इतिभावेनाह। स्वाज्ञानकल्पितैरिति।

देहेन्द्रिय-प्राणमनोहमादिभिस्स्वाज्ञान-कॢप्तैरखिलैरुपाधिभि ।
विमुक्तमात्मान-मखण्डरूप पूर्ण महाकाशमिवावलोकयेत् ॥३८५॥

स्पष्टमन्यत् ॥३८५॥

तत्र वस्तुपदार्थमुपपादयन् दार्ष्टान्तिकमुपपादयति। घटेति।

घटकलशा-कुसूल-सूचिमुख्यैर्गगनमुपाधिशतैर्विमुक्तमेकम्।
भवति न विविध तथैव शुद्ध परमहमादिविमुक्तमेकमेव ॥३८६॥

कुसूल धान्य धान्यराशि सञ्चियत स महापरिमाण, सूचि अत्यल्पच्छिद्रा, अत्यं महद्भिरव घटकलश-कुसूल-सूचिमुख्यै मुख्यपदेन पाश-

कूपादिपरिग्रह उपाधिशतै सूच्याकाश पाशाकाश इत्यादिभिर्नभिन्न-व्यवहार प्रयोजक परस्सहस्रोपाधिभि विमुक्त गगन एव भवति महाकाश इतिव्यवह्रियते न वस्तुत विविध अनेकप्रकार भवति। तथैव शुद्ध पर ब्रह्म अहमादिविमुक्त एकमेव ॥३८६॥

दार्ष्टान्तिके मृषात्वाच्चोपाधीना सुलभमेकत्वज्ञानमित्याह। ब्रह्मेति।

ब्रह्माद्या स्तम्बपर्यन्ता मृषामात्रा उपाधय ।
तत पूर्ण स्वमात्मान पश्येदेकात्मना स्थितम् ॥३८७॥

ब्रह्मा समष्टि लिङ्गशरीराभिमानी चतुर्दशभुवनाधिपति स आद्य येषामुपाधीना ते ब्रह्माद्या, स्तम्ब अणुतमो जन्तु स पर्यन्त अवधि येषा ते स्तम्बपर्यन्ता उपाधय भदकदेहा मृषामात्रा सर्वाधिष्ठाने ब्रह्मणि कल्पिता न वस्तुभूता बाध्ययोग्या इत्यर्थ। तत विमृश्यमान तेषा मप्रतीयमानत्वात एकात्मना कल्पार्णववत्स्थित पूर्ण त्रिविधपरिच्छेदशून्य स्वमात्मान स्वमुख्यस्वरूप ब्रह्म पश्यत् साक्षात्कुर्यात् ॥३८७॥

सोपपत्तिक ब्रह्मव्यतिरेकेण भेदकत्वेनाभिमत किमपि नास्तीत्याह।

यत्रेति।

यत्र भ्रान्त्या कल्पित यद्विवेक
तत्तन्मात्र नैव तस्माद्विभिन्नम्।
भ्रान्तेर्नाशे भ्रान्तिदृष्टाहितत्व
रज्जुस्तस्माद्विश्वमात्मस्वरूपम् ॥३८८॥

यत्राधिष्ठान भ्रान्त्या यत्कल्पित आरोपित तत तन्मात्र अधिष्ठान-मात्र भवति विवेके। विचार कृत्वा जातेन नाय सर्प इत्यादिनिषेधेन भ्रान्ते अय सर्प इत्याकारिकाया नाश सति भ्रान्त्या दृष्ट यदहितत्व सर्पस्वरूप रज्जुरेव तद्वत्। अथात आदेशो नेति नेति इत्यादिवाक्यै जनितनिषेधज्ञानेन विश्व सर्व जगत अधिष्ठानभूतात्मस्वरूप पश्चान्नैव प्रतीयते रज्जुसर्पवदिति भाव ॥३८८॥

स्वयब्रह्मा स्वयविष्णु स्वयमिन्द्र स्वयशिव ।
स्वय विश्वमिद सर्व स्वस्मादन्यन्नकिंचन ॥३८९॥

"तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेव प्रतिपेदे, अह मनुरभव सूर्यश्च" इत्यादिश्रुते, "सयश्चाय पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक" इतिच, एकमेव चैतन्य उपाधिभेदात् ब्रह्मा विष्णु शिव इन्द्र इत्येव व्यवह्रियते। एवंच रज्जु सर्प दण्ड जलधारा भूतलच्छिद्र इति यथा कल्प्यते तथा इद सर्व विश्व स्वय ब्रह्मैव स्वस्मादन्यन्न किंचन सामान्ये विशेषाणा कल्पितत्वात् स्वयमह पश्यामि स्वय त्व पश्य स्वय स अद्राक्षीत् इत्यादिव्यवहारेष्वपि अहत्व-त्वन्त्व-तत्तादीना व्यावर्तमानत्वेपि स्वयन्त्वस्य सर्वत्रानुवर्तमानत्वेन स्वयपदार्थे आत्मनि सर्वे विशेषा कल्पिता तदतिरेकेण न सन्तीतिभाव ॥३८९॥

"ब्रह्मैवेदममृत पुरस्तात्ब्रह्म पश्चात् ब्रह्मदक्षिणतश्चोत्तरेण, अहमेवाधस्तात् आत्मैवाधस्तात्" इत्यादिमुण्डकछान्दोग्यादिश्रुत्यर्थं ध्यानदार्ढ्याय वृत्याखण्ड्याय च उपदिशति। अन्तरिति।

अन्तस्स्वय चापि बहिस्स्वय
च स्वय पुरस्तात्स्वयमेव पश्चात्।
स्वय ह्यवाच्या स्वयमप्युदीच्या
तथोपरिष्टात्स्वयमप्यधस्तात् ॥३९०॥

तरगफेनभ्रमबुद्बुदादि सर्वं स्वरूपेण जल यथा तथा।
चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत् सर्वं चिदेवैकरस विशुद्धम् ॥३९१॥

भ्रम आवर्त, तरगफेनभ्रमबुद्बुदादि सर्वं स्वरूपेण यथा जलमेव नातिरिक्तमस्ति तथा देहादि अहमन्त अहङ्कारान्त एतत् सर्वं विशुद्ध एकरस चिदेव। यस्य स्फुरण विना यन्न स्फुरति न तस्माद्भिन्नो यथा रज्जुसर्पादि। "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिद विभाति" इतिश्रुते आत्मभानव्यतिरेकेण भानाभावात् सर्वमात्मैव ॥३९१॥

सदेवेदं सर्वं जगदवगतं वाङ्मनसयो
सतोऽन्यन्नास्त्येव प्रकृतिपरसीम्नि स्थितवत ।
पृथक्किं मृत्स्नायाः कलशघटकुम्भाद्यवगतम्
वदत्येष भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया ॥३९२॥

सन्घटः सन्पटः सन्कुड्य इत्यादिवाचां सामानाधिकरण्यतया, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयो शब्दयो एकस्मिन्नर्थे वृत्तित्व पदनिष्ठ सामानाधिकरण्यम् । एकत्र वृत्तिरर्थे शब्दाना भिन्नवृत्तिहेतुना । सामानाधिकरण्य भवतीत्येव वदन्ति लाक्षणिका इतिस्वात्मनिरूपणोक्ते । मनसा च तादृशवाग्जन्यप्रत्ययेनच इद सर्वं जगत सदवेत्यवगत वाङ्मनसयोरिति निमित्तसप्तमी वाङ्मनसाश्रयमित्यर्थ । यद्वा वाक् एतदात्म्यमिदमर्थं वाचारम्भण विकारो नामधेय इत्यादिश्रुति मन प्रपचप्रविलापनमार्गेण जनिविपरीतक्रमेण बुध्या प्रविलाप्य पचभूतानि । परिशिष्टमात्मतत्व पश्यन्नात्मे मुनिरुद्गान्त इतिरीत्या अधिष्ठानमात्रविषयिणी अखण्डाकारवृत्ति तयो वाङ्मनसयो तस्या वाचि तस्या वृत्तौ च ब्रह्मव्यतिरेकेण जगन्नैवावगम्यत इति यदचोर म स्थाणुरितिवत् इद सर्वं जगत् सदेव सद्व्यतिरेकेण नास्ति यश्चोरत्वेन ज्ञात स स्थाणु इति चोरत्वे बाधिते तयो पदयो सामानाधिकरण्य एव ब्रह्मैवेद विश्व ऐतदात्म्यमिद सर्वं इत्यादिश्रुतिषु सर्वत्व बाधित्वा यत्सर्वत्वेन ज्ञात तद्ब्रह्मैवेति बोध्यते । इदमुपपादितमधस्तात् । वाङ्मनसयोरिरयुक्तमर्थ विशदयति सत इति । प्रकृतिपरसीम्नि प्रवृत्तीना उपादानाना परा या सीमा उपादानत्वविश्रान्तिभूमि सर्वोपादान ब्रह्मेत्यर्थ । तत्र स्थितवत, यद्वा प्रकृते मूलप्रकृते मायाया परा या सीमा तस्या अपि कल्पनाधिष्ठान निर्गुण ब्रह्म तत्र स्थितवत सतोऽन्यन्नास्त्येव "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्" इतिश्रुते । एतेन सर्वेषा बाध उपादानेन अज्ञानेन सह नाश उक्तो भवति। तमेव दृष्टान्तेनाह, पृथगिति घटकलश-कुम्भादि पूर्वं पृथक्त्वेनावगत विचार्यमाणे मृत्स्नाया मृद पृथक्किम् ? वाचारम्भणश्रुते । अयमर्थ विस्तरेण मृत्कार्यभूतोपीत्यादिना स्वयमाचार्यं उपपादित । मायामदिरया भ्रान्त त्व एष अविवेकी अहमिति एकमपि वस्तु पृथग्वदति । मायैव मदिरा विपरीतग्राहकत्वात् ॥३९२॥

अत भ्रान्तिनाशार्थं अद्वैतवस्तु चिन्तनीयमित्याह श्रुत्यवष्टम्भेन। क्रियासमभिहारेणेति।

> क्रियासमभिहारेण यत्र नान्यदितिश्रुति ।
> ब्रवीति द्वैतराहित्य मिथ्याध्यासनिवृत्तये ॥१९३॥

"यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इतिश्रुति क्रियासमभिहारेण पौन पौन्येन द्वैतराहित्य द्वयोर्भाव द्विता सैव द्वैत तस्य भेदस्य राहित्य अभाव ब्रवीति। किमर्थमिति चेत् मिथ्याध्यासनिवृत्तये मिथ्याभूत य अध्यास भेदभ्रम तन्निवृत्तये। यद्वा अध्यासशब्देन प्रपञ्चरूपार्थाध्यास ग्राह्य तस्य निवृत्तये तस्य अधिष्ठानाय-दोषत्व-लक्षणनाशाय बाधायेति यावत् "अधिष्ठानावशेषो हि नाश कल्पितवस्तुन" इत्यभियुक्तोक्ते रज्जुसर्पादौ दृष्टत्वाच्च। यदि विश्व सत्य स्यात् तथ दर्शन-श्रवण-विज्ञानादिविषयो नस्यात्। अत ब्रह्मणि वर्तमानस्य पुरुषस्य विश्वभानाभावात् मिथ्येति भाव ॥१९३॥

ब्रह्मस्वरूप सम्यक् चित्ते आरोहयति ध्यातुम्। आकाशेति।

> आकाशवन्निर्मल-निर्विकल्प-
> निस्सीम-निस्स्पन्दननिर्विकारम्।
> अन्तर्बहिश्शून्यमनन्य-मद्वय
> स्वय पर ब्रह्म किमस्ति बोध्यम् ॥१९४॥

अन्तर्बहिश्शून्यमित्यन्त आकाशब्रह्मणो साधर्म्यं, अनन्य अद्वयमिति ब्रह्मविशेषण, आकाशवत् निर्मल मलावरण शून्यादिभि पूरहित भवति तथा ब्रह्मापि अज्ञानाद्यस्पृष्ट वस्तुत निर्विकल्प तद्रूप इत्यर्थ। निस्सीम अनवधि, निस्स्पन्दन निष्क्रिय, निर्विकार उत्पत्तिनाश-वृद्धिह्रासादिशून्य, अन्तर्बहिश्शून्य परिच्छिन्नस्य हि अन्तर्बहिर्गति, पूर्णत्वात् अन्तर्बहिश्शून्य स्वगतभेदरहित, अनन्यत् प्रत्यगभिन्न न अन्यत् अनन्यत्, अद्वय न विद्यते द्वय यस्य अद्वितीय इत्यर्थ। विजातीयशून्य, स्वय स्वतस्सिद्ध पर ब्रह्म तस्मिन् बुद्धे किं अस्ति बोध्य। एतस्मिन् विदिते सर्वं विदित भवति इति सर्वास्मिन् परमात्मनि विदिते न किमपि बोद्धव्यमवशिष्यत इति भाव:।

यद्वा अनन्यत् सर्वात्मक अत एवाद्वय स्वव्यतिरिक्तद्वितीयशून्य परब्रह्मैव स्वय जीव आत्मा अत अन्यत् बोध्य किमस्तीत्यर्थ । आकाशवदिति श्रोतृबुध्यारोहाय दृष्टान्त इपुरिव सविता धावतीतिवत् । नहि ब्रह्मण सदृश वस्तु विद्यते "न तत्सम" इतिश्रुते । आकाशस्य "प्रतिज्ञाऽहानि रव्यतिरेकाच्छब्देभ्य" इत्युत्पत्तिसाधनात् । लोके तदुत्पत्यादे अदृष्टत्वात् तद्वन्निर्विकार ब्रह्मेति "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिवद्वक्तु शक्यत्वात् ॥३९४॥

वक्तव्य किमु विद्यतेऽत्र बहुधा ब्रह्मैव जीवस्स्वय
ब्रह्मैतज्जगदापराणु सकल ब्रह्माद्वितीय श्रुते ।
ब्रह्मैवाहमिति-प्रबुद्धमतय सन्त्यक्तबाह्या स्फुट
ब्रह्मीभूय वसन्ति सततचिदानन्दात्मनैव ध्रुवम् ॥३९५॥

अत्र ब्रह्मैकत्वविषये बहुधा अनेकप्रकारै वक्तव्य किमु विद्यते, सर्ववेदान्ततात्पर्यं विषयार्थं प्रतिसम्यग्बुध्यारोहाय बहुभि दृष्टान्तै विस्तरसग्रहाभ्या उक्तोर्थ सम्यग्ज्ञातु पादित त सग्रहेण कथयति । "श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्त ग्रन्थकोटिभि । शक्यत इति वदन्ति ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापर" इति । ब्रह्मैव जीवस्स्वय जीवत्वमेवौपाधिक ब्रह्मत्व तु जीव इतिज्ञातस्य वास्तविक स्वरूप रज्जुरिव सर्पस्य । अत जीवस्स्वय ब्रह्मैव न व्यतिरिक्त । आपराणु परमाणुपर्यन्त सकलमेतत् जगत् वियदादि ब्रह्मैव तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वात् च "सर्व खल्विद ब्रह्म, तज्जलानिति शान्त उपासीत" इतिश्रुते तज्जलानमिति भवितव्ये अवयवलोपश्छान्दस परमे व्योमन् इत्यादिवत् । अनादि अज्ञानादिकमपि तत्राधिष्ठाने कल्पितमिति न ततोतिरिच्यते अत ब्रह्म अद्वितीय स्वव्यतिरिक्तवस्तुशून्य "तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्म" "इद सर्व यदयमात्मा" "आत्मैवेद सर्व" "ब्रह्मैवेद सर्व" "एकमेवाद्वितीय" इत्यादिश्रुते । ब्रह्मैवाहमिति-प्रबुद्धमतय प्रबुद्धा श्रुत्याचार्योपदेशेन ज्ञातज्ञेया मति बुद्धि येषा ते प्रबुद्धमतय स्फुट वासनया सह सन्त्यक्तबाह्या स्वरूपतस्त्यक्ताहमादय ब्रह्मीभूय, पूर्वमज्ञानात् अब्रह्मत्व स्वस्य कल्पित तदभिप्रायेण च्विप्रत्यय, साक्षात्कृतब्रह्मभावा सततचिदानन्दात्मनैव

वसन्तीति विद्वदनुभव उक्त । एतत् ध्रुव निश्चय । यद्वा ध्रुव निश्चलतया वसन्तीतियोजना ॥३९५॥

स्फुट सन्त्यक्तवाह्यत्वात्,

जहि मलमयकोशेऽहधियोत्थापिताशा,
प्रसभमनिलकल्पे लिंगदेहेऽपि पश्चात् ।
निगमगदितकीर्ति नित्यमानन्दमूर्ति,
स्वयमिति परिचीय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ ॥३९६॥

मलमयकोशे प्राचुर्यार्थे मयट्, स्थूलदेहे अहधिया उत्थापिता जनिता या आशा तस्मिन् पोषणार्थेषु च, ता प्रसभ बलात्कारेण जहि नाशय । मलमयेति हेतुगर्भ विशेषण अहधिय हानार्थम् । उक्त हि "पिण्डाण्ड त्यज्यता मलभाण्डवदिति । पश्चात् स्थूलदेहसम्बन्ध्याशानाशानन्तर अनिलकल्पे वायुवत्सूक्ष्मे लिंगदेहेऽपि सप्तदशावयवोपेते सूक्ष्मशरीरे अपि अहधिया उत्थापिता या आशा मनोनुकूल-विषयेषु, ता जहि प्रथमत एव सूक्ष्मत्यागस्य दुष्करत्वात् दूरदूर-स्थूलपदार्थत्यागेन सन्निहितसूक्ष्मत्याग सुकर इति स्थूलपदार्थ-विषयाशा जहीत्याद्युक्तम् । तत्र हेतु अहधी-निमित्ता-रिति-कथनेन दृष्टमीमत्सो अहधियोभावे आशा नैव जायते एतमन्नमयमात्मान-पायात् इति सूचित । श्रुतिश्च अस्माल्लोकात्प्रेत्य, एतमन्नमयमात्मान-मुपसङ्क्रामतीत्यादिना पुत्रमित्रादिषु बाह्येषु अहता त्यक्त्वा देहमात्र-मात्मत्वेन मन्वीत, तत तदनन्तर प्राणमेव इति प्रतिपत्तॄणा कोशपरित्याग उपदिदेश । तेनैव क्रमेण प्रथम देहार्थ-पुत्रादिविषयेषु आशापरित्याग आशैव त्यक्तव्या इति यदा तदा किं वक्तव्य अहताया विषये । तत स्थू-शरीरे अहताया आशायाश्च त्याग, तत प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय-घटिते सूक्ष्मशरीरे पञ्चकोशविवेकप्रकरणोक्तयुक्तिभि अहधिय तत्प्रयो-ज्याशा च जहि नाशय, मानभून हि भूयाम इति परप्रेमात्मनि सर्वस्यास्ति । स्थूलादावहधियि अय प्रेमा तत्रैव भवतीति आशा दुर्निरसा । अत क्रमेण-विचारेण जनितदृढ-विवेकज्ञानेन स्थूल-सूक्ष्मशरीरयो अहताया त्यागाय औपाधिकत्वात् सावयवत्वाद् प्रियमोदाद्यवयवोपेतानन्दमयकोशे अनित्यत्वनिश्चयेन अहता नैव सम्भवति । एव पञ्चकोशान् अनात्मत्वेन

निश्चित्य निगमगदितवीति निगमे वेदे गदिता वीति सर्वज्ञत्व-सर्व-शक्तत्व - सर्वप्राणिप्राणयितृत्व - सर्वप्रशास्तृत्व - विशिष्टसगुणाधिष्ठानत्व-सच्चिदानन्दघनत्व-वाङ्मनसागोचरत्व निराधारत्व निर्गुणत्व - निष्कलत्व-निर्विकल्पत्व-निरञ्जनत्व-सूक्ष्मतमत्व-नित्यशुद्ध-मुक्तबुद्ध-सत्यानन्द-स्वभाव-त्वादिरूपा यस्य त नित्यमानन्दमूर्ति एतेन आनन्दमयकोशनिरास तस्य नित्यत्वाभावात परमात्मान स्वयमिति स्वस्वरूपमिति, परिचीय निश्चित्य अनुभूय ब्रह्मरूपेण तिष्ठ कोशाना पञ्चाना अनात्मत्वेन निषिद्धत्वात ब्रह्मैवात्मत्वनगोचरार नैरात्म्यवादप्रसगात् अत एव श्रुति अमृतत्व स भवति इत्यादि ॥३१६॥

शवाकार यावद्भजति मनुजस्तावदशुचि ,
परेभ्यस्स्यात्क्लेशा जननमरण-व्याधिनिरया ।
यदात्मान शुद्ध कलयति शिवाकारमचल,
तदा तेभ्यो मुक्तो भवति हि तदाह श्रुतिरपि ॥३१७॥

मनुज यावत्काल स्थूलदेहतादात्म्येन चैतन्यहीनतया तस्य शवत्व, पादाङ्गुष्ठ-प्रभृति शिर पर्यन्त यच्छरीर तदेवाहमिति शवाकार भजति तावत्काल तस्य मलमयतया अशुचित्वात् अयमपि स्वत शुचिरपि अशुचि । तथा परेभ्य शत्रुव्याघ्रादिभ्य क्लेशा स्यात । जननमरण-व्याधिनिरया अस्मिल्लोक जननमरण-व्याधय, देहमात्मत्वेन मत्वा स्थितस्य पापवत्वात् "योन्यथा सन्तमात्मान" इतिस्मृते देहपाते निरय । एव सदा दुःखत्वमेव 'न ह वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति इतिश्रुते "न साम्पराय प्रतिभाति बाल प्रमाद्यन्त वित्तमोहेन मूढम् । अय लोको नास्ति पर इति मानी पुन पुनर्वशमापद्यते मे" इति यमवचनरूपश्रुतेश्च । यदा आत्मान साधनचतुष्टयसपन्न विधिवद् गुरुमुपसद्य तन्मुखारविन्द-गलित-श्रुत्यन्त वाक्यै तदनुसारियुक्तिभिश्च शुद्ध देहत्रयातीत शिवाकार आनन्दस्वरूप अचल अप्रमाद यथा तथा कलयति जानाति तदा तेभ्य परकृतक्लेशेभ्य जननमरण-व्याधिनिरयेभ्यश्च मुक्तो भवति । हि निश्चय । तत श्रुतिरप्याह, तदपि श्रुतिराह इति अपिशब्द भिन्नक्रमोवा । पूर्वार्ध समुच्चिनोति । यथाश्रुते अपिना अनुभव समुच्चीयते गुरवश्च ।

आह्नापीति वा अन्वय , " अशरीरवाव सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत , आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन, तरति शोकमात्मवित्, ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशै , तमेव विद्वानमृत इह भवति, क्षीणै क्लेशै जन्ममृत्यु-प्रहाणि , ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति " इत्यादि 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमान । जुष्ट यदा पश्यत्यन्यमीश-मस्य महिमानमिति वीतशोक ' इति च। अनेन श्लोकेन पूर्वश्लोकोप-दिष्टार्थं फलकथनेन उपपादित अनात्मज्ञाने दुष्फल आत्मयाथात्म्यज्ञाने आत्यन्तिकी दु खनिवृत्तिरिति ॥३९७॥

शुद्धशिवाकारत्व कथमात्मन इति चेदाह। स्वात्मनीति।

स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तु-निरासत ।
स्वयमेव पर ब्रह्म पूर्णमद्वय-मक्रियम् ॥३९८॥

स्वात्मनि आरोपितानि केवलाज्ञानेन कल्पितानि यानि अशेषाभास-वस्तूनि अनात्मतद्धर्मं रूपाणि तेषा निरासत श्रुतियुक्तिभि निदिध्यासनेन च विनाशनत स्वयमेव पर ब्रह्म पूर्णमद्वयमक्रियम् । अन्वेष्टव्यात्म-विज्ञानात् प्राकप्रमातृत्वमात्मन । अन्विष्टस्स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादि-वर्जित । गौणमिथ्यात्मनोऽसत्वे पुनर्देहादिबाधनात् । सद् ब्रह्माहमित्येव बोधे कार्यं कथ भवेत्' इत्यभियुक्तोक्ते 'अथायमशरीरोऽमृत प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" इतिश्रुतेश्च ॥३९८॥

आदौ प्रयत्नेन दृश्य निरुध्य समाधौ क्रियमाणे तत्र निष्ठस्य पूर्वं प्रतीतमपि दृश्य शशविषाणवद् भवतीत्याह। समाहितायामिति।

समाहिताया सति चित्तवृत्तौ परात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे ।
न दृश्यते कश्चिदय विकल्प प्रजल्पमात्र परिशिष्यते तत ॥३९९॥

सति अबाध्ये परात्मनि निर्विकल्पे ब्रह्मणि चित्तवृत्तौ समाहिताया निश्चलतया स्थापिताया सत्या अय विकल्प कश्चिदपि न दृश्यते। तत प्रजल्पनमात्र परिशिष्यते " शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प " इति तल्लक्षणात् । अज्ञानस्य समूलस्यापि कल्पितत्वेन कल्पिततादात्म्यमपि नास्तीति भेदशून्यमखण्ड सच्चिदानन्दमात्रमस्तीति भाव । यथा अगत अर्प-

क्रियाकारित्व नास्ति गगनकुसुमादे एव यत्पूर्वं सुखदु खरागभय-क्रोधादिक उत्पादयामास तदपि प्रतीतमपि ब्रह्मनिष्ठ प्रति उत्खातदंष्ट्रोरगवत न स्वकार्यमाधत्त इति भाव ॥३९९॥

अनात्मवासनाना प्रक्षीणत्वात् एवमुपदेशधारया वासिताद्वैतान्त-करण शिष्य प्रति द्वैतस्य अत्यन्तमसत्त्व सकलवेदान्त-तात्पर्यविषय अनुभव-युक्ति-दृष्टान्त-श्रुतिभि उपदिशति। असत्कल्प इत्यादिना।

असत्कल्पो विकल्पोऽय विश्वमित्येक-वस्तुनि।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४००॥

विश्वमिति यत् अय विषयप्राधान्यात्पुंल्लिगम। विकल्प विविध कल्प्यत इति विकल्प अज्ञानेन कल्पित एव न वस्तुभूत इत्यर्थं। असत्कल्प ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्यय। निरन्तर ब्रह्मसमाहितमनसा सप्तमी भूमिका गताना सर्वथा भानाभावात शशविषाणवदव। तदितरेषा तु दृष्ट-नष्टस्वरूपत्वात् शुक्तिरजतादिवत् प्रातिभासिक इति असत्त्वेत्यनुक्त्वा असत्कल्प इत्युक्तम्। तथाच मिथ्यात्वेन तेन वस्तुन ब्रह्मण सद्वितीयत्वा-भावेन एकवस्तुनि विकाराकार-विशेषशून्ये गुणगुणिभावावयवावय-विभाव-जातिव्यक्तिभावादिशून्य तादात्म्यस्याप्यभावेन भिदा कुत ॥४००॥

द्रष्टृदर्शन-दृश्यादि-भावशून्यैक-वस्तुनि।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४०१॥

द्रष्टा प्रमाता दर्शन प्रमिति, दृश्य प्रमेय, आदिपदेन प्रमाण-परिग्रह। कर्तृकरणकार्याणि वा। एतत्सर्व अविद्यावस्थाया। वस्तुत निर्विकल्पे केवलाखण्डचिन्मात्रे "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्" इत्यादिश्रुत्या ज्ञानावस्थाया अज्ञाननाशात् तन्मूलकाना द्रष्टृ-दर्शन-दृश्यादिभावानामभावात् द्रष्टृ-दर्शन-दृश्यादिरूपा ये भावा तै शून्य यदेक वस्तु तस्मिन् निर्विकारे विकारशून्ये निराकारे अवयवसंस्थानशून्ये भिदा भेद कुत नैवास्तीत्यर्थ। प्रकृतिविकारभावाद्यभावात् न भेद-प्रसक्तिरपीति भाव ॥४०१॥

कल्पार्णव-इवात्यन्त-परिपूर्णैकवस्तुनि।
निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४०२॥

प्रलयकाले चत्वारोऽपि समुद्रा मिलिता द्वीपादिशून्यतया केवल जलमय जगत् कुर्वन्तीति पुराणेष्ववगम्यते। तदा सर्वत्र जलमेव न भूभाग कश्चित् विभाजकाभावात्। चतुर्णामपि समुद्राणा भूभागावस्थाया विभक्ताना एकीभूतत्वात् कल्पार्णव इत्येकवचन। तदापि आकाशादिकमस्त्येव तथापि सर्वत्र जल पूर्ण श्रोतृबुध्यारोहाय, इषुरिव सविता धावतीतिवद्दृष्टान्त। अत एव अत्यन्तपूर्णेत्युक्तम्। ज्यायानाकाशादित्यादिश्रुत्या पादोऽस्य सर्वा भूतानि, त्रिपादस्यामृत दिवि" इति श्रुत्या च निरुपमभूमनि परमात्मन्येक-वस्तुनि निर्विकारे निराकारे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४०२॥

पूर्वमपि भेदाभावेऽपि भेदभ्रान्तिकारण अज्ञान अवतिष्ट। तस्य समूलघात हतत्वात् इदानी भेदभ्रान्तिरपि नेत्याह। तेजसीति।

तेजसीव तमो यत्र विलीन भ्रान्तिकारणम्।
अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुत ॥४०३॥

तम अज्ञान अन्धकारश्च। यत्र परमात्मनि भ्रान्तिकारण तम अज्ञान तेजसि सूर्यादिप्रकाशे तम इव अन्धकार इव विलीन नष्ट तस्मिन् अद्वितीये परे तत्त्वे निर्विशेषे भिदा कुत। "विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिक गते। आत्मनो ब्रह्मणो भेद असन्त क करिष्यति" इति-प्रमाणात् ॥४०३॥

एकात्मके परे तत्त्वे भेदवार्ता कथ भवेत्।
सुषुप्तौ सुखमात्राया भेद केनावलोकित ॥४०४॥

"यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त यत्पश्येत्" इतिश्रुते। सुषुप्तौ प्रपञ्च न पश्यतीति यत् तत् सांख्यमत इव जडत्वान्न पश्यतीति मा वेदी यत सुषुप्तावपि नित्यज्ञानस्वरूपस्य आत्मन स्वप्रकाशस्य सत्त्वात्। अत यदि द्वितीय स्यात् पश्येदेव नतु तद्द्वितीयमस्ति। अज्ञानस्यापि [illegible]

विभक्तत्वाभावात्। अत एव ततोन्यद्विभक्त इति पदद्वय। अज्ञानोपहित-
चैतन्यस्यैव सुषुप्तिसाक्षित्वात्। तस्याज्ञानस्य अधिष्ठाने तत्रैव कल्पित-
त्वात् कल्पिते अधिष्ठानभेदाभावात्। यद्यपीद सर्वदा समान तथापि
कार्योपाधीना लीनत्वात् सुषुप्तौ सुखममिति सुषुप्त्यवस्थामाश्रित्य श्रोतृ-
बुध्यारोहाय निष्प्रपचत्वमात्मन प्रतिपाद्यते। यदि कश्चित् जाग्रत्पुरुष
सुषुप्ति-स्थित चिन्तयन् मनसा अज्ञान विविच्यात् तदा अन्त करणवृत्तेरेव
अज्ञानभजकत्वात् तदीय मन निष्प्रपच ब्रह्माकार जातमेवेति तस्या
एवावस्थाया ज्ञानावस्थात्वात् तदा केवल अखण्डब्रह्मैव मनसावाप्तमिति
सिद्धम् समीहितमिति श्रुतेरभिप्राय। विक्षेपाभावस्य उभयत्र समत्वात्
आवरणसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव सुषुप्तिसमाध्योर्भेदात्। अत एवस्युक्त "निद्रा
समाधिस्थिति' इति। इद वचन जाग्रता पुरुषेण सुखमयी सुषुप्ति
चिर चिन्त्यते चेत् तस्य समाधि भवतीत्यभिप्रायेणैव। तथाच एवात्मने
परे तत्त्वे भेदवार्ता इत्यनेन भेदो नैवास्ति तद्वार्तापि कथ भवेत् विकारा-
कारविक्षेपाभावात् यदाह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते-
ऽनिलयनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते। अथसोऽभय गतो भवति।' 'यत्र
नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इतिश्रुते।
यदि भेद सत्य स्यात् सुषुप्तावप्युपलभ्येत। यदज्ञान न किंचिदवेदिष इति
सुषुप्तौ चित्रमित्युच्येत तस्यापि ज्ञानमात्राया समाध्यवस्थाया दग्धत्वात्
न सत्यत्वमिति अज्ञानस्य तत्कार्याणा च अत्यन्त नष्टत्वात् आदावन्ते
च यन्नास्ति वर्तमानेपि तत्तथा" इत्युक्त्या नास्ति नासीत् न भविष्यतीति
त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूप मिथ्यात्व सिद्धमिति भाव ॥४०४॥

तदुपपादयति। न ह्यस्तीति।

> नह्यस्ति विश्व परतत्त्वबोधात्
> सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे।
> कालत्रये नाप्यहिरीक्षितो गुणे
> नह्यम्बुबिन्दुर्मृगतृष्णिकायाम् ॥४०५॥

सम्यज्ज्ञान हि वस्तुसिद्धिहेतु। पूर्वतु अज्ञानात् भ्रान्तिरास मनस।
विचार्यमाणे दीपकल्पिवागमाने तम इव अज्ञान नष्टमिति सदात्मनि

निर्विकल्पे ब्रह्मणि विश्व नह्यस्ति नैवास्तीत्यर्थ । तत्र मान परतत्व-बोधादिति। परस्य ब्रह्मण यत्तत्व निष्प्रपञ्चत्वरूपयाथात्म्य श्रुतिबोधित तस्य बोधात् अनुभवादित्यर्थ । नहि यथाप्रमाण अनुभवानन्तर सशय-विपर्ययादिक। अत विश्व नैवास्ति। तत्र दृष्टान्त, हि यत, कालत्रयेऽपि गुणे रज्वा अहि सर्प नेक्षित, मृगतृष्णिकाया मरमरीचिकासु अम्बुबिन्दुरपि न। तद्वत् पूर्वमज्ञानात् भ्रान्त्या प्रतिपन्नमपि वस्तु न सदिति भाव । श्रुतितया हि "नाभावो विद्यते सत" इतिगीतोक्ते विद्वदनुभवाच्च। शुक्तिका रजतवदवभासते एकश्चन्द्र सद्वितीयवत् इत्यादिलौकिकानुभवात् आरोपित-मिथ्यात्वे न विसवाद । अत श्रुतिरपि ' यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति। मृत्योरस मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति इवकारानुबन्धेन द्वैतस्य मिथ्यात्व सूचयति ॥४०५॥

तद्विषये स्फुटार्थां श्रुतिमाह। मायेति।

मायामात्रमिद द्वैत अद्वैत परमार्थत ।
इति ब्रूते श्रुतिस्साक्षात्सुषुप्तावनुभूयते ॥४०६॥

मायया मीयते प्रतीयत इति मायामात्र इद दृश्य द्वैत भेद इत्यर्थ । परमार्थत सत्यभूत अद्वैत निर्भेद ब्रह्म इत्यर्थ । इति साक्षात् वाच्यवृत्त्या श्रुतिर्ब्रूते। सर्वैरपि साक्षात्सुषुप्तावनुभूयते अत नात्र विवादावसर इति भाव । अनुभवस्य अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्यनुसारित्वात् ॥४०६॥

अनन्यत्वमधिष्ठानादारोप्यस्य निरीक्षितम् ।
पण्डितैरज्जु-सर्पादौ विकल्पो भ्रान्तिजीवन ॥४०७॥

"सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूत सुखरूपमेति" इति-कैवल्योपनिषदि तमोभिभूतइतिशब्देन तमस स्थिति सूते श्रुतिरिति चेत् सत्य तत्र वर्णितत्वात् [illegible] अवस्तु [illegible] आरोप्यस्य अधिष्ठानादनन्यत्व व्यतिरेकेणाभाव रज्जुसर्पादौ पण्डितै निरीक्षित। विकल्प भेदस्तु भ्रान्तिजीवन भ्रान्त्या जीवतीति भ्रान्तिजीवन भ्रान्ति-मूल इत्यर्थ । भ्रान्त्यभावे भेद नैव प्रतीयते [illegible]-नाशात् ॥४०७॥

भ्रान्तिनिरासोपायमाह। चित्तेति।

चित्तमूलो विकल्पोय चित्ताभावे न कश्चन।
अतश्चित्त समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि॥ ॥४०८॥

अय विकल्प चित्त बहिर्मुख मन मूल यस्य स चित्तमूल। चित्ताभावे सुषुप्तौ न कश्चन अत स्वरूपसती अविद्यापि चित्ताभावे न स्वकार्य-समर्था। सा जाग्रत्स्वप्नयो चित्तात्मना परिणममाना विश्व जनयति। अत चित्त प्रत्यग्रूपे तव स्वरूपभूते परात्मनि समाधेहि सस्थापय, तेन अविद्यया साक सर्वेषा विकल्पाना बाध एवेति भाव ॥४०८॥

परमात्मनि मन समाधापयितु शब्दैर्विध्यति। किमपीत्यादिना त्रिभि श्लोकै।

किमपि सततबोध केवलानन्दरूप
निरुपममतिवेल नित्यमुक्त निरीहम्।
निरवधि गगनाभ निष्कल निर्विकल्प
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्ण समाधौ॥४०९॥

प्रकृति-विकृतिशून्य भावनातीत-भाव
समरसमसमान मानसबन्धदूरम्।
निगमवचन-सिद्ध नित्यमस्मत्प्रसिद्ध
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्ण समाधौ॥४१०॥

अजरममर-मस्ताभास-वस्तुस्वरूपम्
स्तिमित-सलिलराशि प्रख्यमाख्या-विहीनम्।
शमितगुण-विकार शाश्वत शान्तमेक
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्ण समाधौ॥४११॥

किमपि वागगोचर, सतत नित्यश्चासौ बोधश्च त अखण्डज्ञानरूप, केवलानन्दरूप दुखासभिन्न-निरुपाधिक-सुखरूप, तेन स्वयप्रकाश-नित्य-सुखरूपतया परमपुरुषार्थत्वमुक्तम्। निरुपम "न तस्य प्रतिमास्ति" इति श्रुते। वेलामतीत्य वर्तमान अतिवेल विश्वातीतमित्यर्थ। नित्यमुक्त

कदापि बन्धरहित निरीह निष्काम निष्क्रिय वा। निरवधि कालत देशत वस्तुतश्च अन्तशून्य। गगनाभ असग निर्मल। निष्कल निरवयव। निर्विकल्प विविधकल्पनाशून्य। पूर्ण ब्रह्म विद्वान् समाधौ हृदि कलयति। "तदेतद् ब्रह्मापूर्वं" त्वमप्येव कलयेति भाव। नित्यत्वान्निरवयवत्वात् च "तदेतद् ब्रह्मापूर्व-मनपर" इत्यादिश्रुत्या प्रकृतिविकृतिशून्य, भावना कल्पना अतीत भाव स्वभाव यस्य तत् उपनिषद विना केवलतर्केण अधिगन्तुमशक्य इत्यर्थ। तत् समरस एकरूप असमान असदृश। मानसम्बन्धदूर अप्रमेय श्रुत्यापि लक्षणया बोध्यमानत्वात्। 'प्रमाता च प्रमाण च प्रमेय प्रमितिस्तथा। यस्य प्रसादात् सिध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्ष्यते।' इतिसुरेश्वराचार्य-वचनात्, स्वय सिद्धे प्रत्यग्रूपे तस्मिन् वेद्यवेदितृ-वेदनादि-भेदापनायक-श्रुतेरपि ताटस्थ्यात्। यद्वा मान प्रत्यक्षादिप्रमाण तत्सम्बन्धदूर तत्सम्बन्ध मेयत्व तज्जन्यप्रमाविषयत्व तद्दूर तद्रहितमिति यावत्। निगमवचन-सिद्ध सदा विद्वदनुभवगोचर। हृदीत्यादि पूर्ववत्। अजर अपक्षयशून्य अमर नाशरहित अस्ताभासवस्तु-स्वरूप अस्ता गता आभासा विकल्पा यस्मिंस्तत् अस्ताभास तच्च तत् वस्तु च तत्स्वरूप। स्तिमितसलिलराशि प्रख्य निस्तरग-जलराशिनिश्चल। आख्याविहीन नामरहित ख्यात्यादि-प्रवृत्ति निमित्तविरहात् 'ते यदन्तरा' इतिश्रुते। शमितगुणविकार निर्गुण निर्विकार शाश्वत अनादिसिद्ध शान्त अपरिणामि। एव अद्वितीय हृदि कलयति विद्वान् समाधौ पूर्ण ब्रह्म ॥४११॥

समाहितान्त करण स्वरूप
विलोकयात्मान-मखण्डवैभवम्।
विच्छिन्धि बन्ध भवगन्ध-गन्धिल
यत्नेन पुस्त्व सफलीकुरुष्व ॥४१२॥

स्वरूपे परमात्मनि समाहितान्त करण निश्चलतया स्थापितमना सन् अखण्डवैभव अखण्ड वैभव विभुत्व यस्य त आत्मान अध्यारोपापवादाभ्यामपि कल्पनाधिष्ठान विलोकय साक्षात्कुरु। भवगन्धगन्धिल ससारवासना-वासित बन्ध अज्ञान विच्छिन्धि नाशय "अविद्यास्तमयो मोक्षस्सा च बन्ध उदाहृत" इत्युक्ते। यत्नेन "यत्नाभ्यासपरो लाभो मनुष्याकार

भ्रान्तिनिरासोपायमाह। चित्तेति।

चित्तमूलो विकल्पोयं चित्ताभावे न कश्चन।
अतश्चित्तं समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि॥ ॥४०८॥

अयं विकल्पः चित्तं बहिर्मुखं मनः मूलं यस्य स चित्तमूलः। चित्ताभावे सुषुप्तौ न कश्चन अतः स्वरूपसती अविद्यापि चित्ताभावे न स्वकार्यसमर्था। सा जाग्रत्स्वप्नयोः चित्तात्मना परिणममाना विश्वं जनयति। अतः चित्तं प्रत्यग्रूपे तव स्वरूपभूते परात्मनि समाधेहि सस्थापय, तेन अविद्यया साकं सर्वेषां विकल्पानां बाध एवेति भावः॥४०८॥

परमात्मनि मनः समाधापयितुं शब्दैर्विध्यति। किमपीत्यादिना त्रिभिः श्लोकैः।

किमपि सततबोधं केवलानन्दरूपं
निरुपममतिवेलं नित्यमुक्तं निरीहम्।
निरवधि गगनाभं निष्कलं निर्विकल्पं
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ॥४०९॥

प्रकृति-विकृतिशून्यं भावनातीत-भावं
समरसमसमानं मानसंबन्धदूरम्।
निगमवचन-सिद्धं नित्यमस्मत्प्रसिद्धं
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ॥४१०॥

अजरममर-मस्ताभास-वस्तुस्वरूपम्
स्तिमित-सलिलराशि प्रख्यमाख्या-विहीनम्।
शमितगुण-विकारं शाश्वतं शान्तमेकं
हृदि कलयति विद्वान् ब्रह्म पूर्णं समाधौ॥४११॥

किमपि वागगोचरं, सततं नित्यश्चासौ बोधश्च तं अखण्डज्ञानरूपं, केवलानन्दरूपं दुःखासंभिन्न-निरुपाधिक-सुखरूपं, तेन स्वयंप्रकाश-नित्य-सुखरूपतया परमपुरुषार्थत्वमुक्तम्। निरुपमं "न तस्य प्रतिमास्ति" इति श्रुतेः। वेलामतीत्य वर्तमानं अतिवेलं विश्वातीतमित्यर्थः। नित्यमुक्तं

कदापि बन्धरहित निरीह निष्काम निष्क्रिय वा। निरवधि कालत देशत वस्तुतश्च अन्तशून्य। गगनाभ असग निर्मल। निष्कल निरवयव। निर्विकल्प विविधकल्पनाशून्य। पूर्णं ब्रह्म विद्वान् समाधौ हृदि कलयति। नित्यत्वान्निरवयवत्वात् च "तदेतद् ब्रह्मापूर्व-मनपर" इत्यादिश्रुत्या प्रकृतिविकृतिशून्य, भावना कल्पना अतीत भाव स्वभाव यस्य तत् उपनिषद विना केवलतर्केण अधिगन्तुमशक्य इत्यर्थ। तत् समरस एकरूप असमान असदृश। मानसम्बन्धदूर अप्रमेय श्रुत्यापि लक्षणया बोध्यमानत्वात्। 'प्रमाता च प्रमाण च प्रमेय प्रमितिस्तथा। यस्य प्रसादात् सिध्यन्ति तत्सिद्धौ किमपेक्ष्यते।" इतिसुरेश्वराचार्य-वचनात्, स्वय सिद्धे प्रत्यग्रूपे तस्मिन् वेद्यवेदितृ-वेदनादि भेदापनायक-श्रुतेरपि ताटस्थ्यात्। यद्वा मान प्रत्यक्षादिप्रमाण तत्सम्बन्धदूर तत्सम्बन्ध मेयत्व तज्जन्यप्रमाविषयत्व तद्दूर तद्रहितमिति यावत्। निगमवचन-सिद्ध सदा विद्वदनुभवगोचर। हृदीत्यादि पूर्ववत्। अजर अपक्षयशून्य अमर नाशरहित अस्ताभासवस्तु-स्वरूप अस्ता गता आभासा विकल्पा यस्मिंस्तत् अस्ताभास तच्च तत् वस्तु च तत्स्वरूप। स्तिमितसलिलराशि प्रख्य निस्तरग-जलराशिनिश्चल। आख्याविहीन नामरहित जात्यादि-प्रवृत्ति-निमित्तविरहात् "ते यदन्तरा" इतिश्रुते। शमितगुणविकार निर्गुण निर्विकार शाश्वत अनादिसिद्ध शान्त अपरिणामि। एव अद्वितीय हृदि कलयति विद्वान् समाधौ पूर्ण ब्रह्म ॥४११॥

समाहितान्त करण स्वरूप
विलोकयात्मान-मखण्डवैभयम्।
विच्छिन्धि बन्ध भवगन्ध-गन्धिल
यत्नेन पुंस्त्व सफलीकुरुष्व ॥४१२॥

स्वरूपे परमात्मनि समाहितान्त करण निश्चलतया स्थापितमना सन् अखण्डवैभव अखण्ड वैभव विभुत्व यस्य त आत्मान अस्मदादीनामप्यधि-ष्ठानाधिष्ठान विलोकय साक्षात्कुरु। भवगन्धगन्धिल ससारवासना-वासित बन्ध अज्ञान विच्छिन्धि नाशय "अविद्यास्तमयो मोक्ष सा च बन्ध उदाहृत" इत्युक्ते। यत्नेन [illegible]

सुखम्। यद्-गत्वा नापरो योऽस्मात् लाभोऽस्त्यपरो लाभ्य' इति "आत्मलाभान्नपरं विद्यते" "आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्ट" इत्यादिवचनैः "एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत' इतिगीतोक्तेः, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य एतावदरे खल्वमृतत्व" इतिश्रुत्या च आत्मसाक्षात्कारस्यैव परमफलत्वात् तदर्थं यत्नेन पुरुष इहामुत्र-श्रेयःपुरुषार्थः सफलीकुरुष्व स्वरूपप्राप्त्या सार्थकं कुरु पुनर्मा संसारीभूरिति भाव ॥४१२॥

सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सच्चिदानन्दमद्वयम्।
भावयात्मानमात्मस्थं न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥४१३॥

आत्मानं भावय विविधं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्थूलसूक्ष्म-कारणरूपभेदहेतुभिः विनिर्मुक्तं विशेषेण नितरां वासनातोऽपि इत्यर्थः। मुक्तं अस्पृष्टं सच्चिदानन्दं अद्वयं आत्मस्थं। एतेन न विप्रकृष्टत्वं तस्य "अत्र वाव किल सत्सौम्य न निभाल्यसे" इतिश्रुतेः। सूक्ष्मायाबुद्धौ भासमानं इत्यर्थः। स्वमहिमप्रतिष्ठया तद्भावेन भूयः पुनः अध्वने संसृतये न कल्पसे। "न स पुनरावर्तते" "मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥४१३॥

आवृत्यभावमुपपादयति। छायेवेति।

छायेव पुंसः परिदृश्यमान-माभासरूपेण फलानुभूत्या।
शरीर-माराच्छववन्निरस्तं पुनर्न सधत्त इदंमहात्मा ॥४१४॥

महात्मा ब्रह्मभावं प्राप्तः पुरुषः फलानुभूत्या फलं अखण्डावारवृत्त्या अनावृततया अभिव्यक्त-स्वरूपचैतन्यं तस्यानुभूत्या अनुभवेन हेतुना आभासरूपेण सर्पत्वका-निर्मोकं इव सर्परूपेण इतरदृष्ट्या पूर्ववत् पुंसः छायेव आदेहपातं परिदृश्यमानं आराद्दूरे शववन्निरस्तं इदं शरीरं पुनर्नं सन्धत्त तत्राहंतादिकं न करोति प्रतीतावपि घटादाविव उदासीनस्तत्र भवतीति भाव ॥४१४॥

सतत-विमलबोधा-नन्दरूपं समेत्य,
त्यज जडमलरूपोपाधिमेतं सुदूरे।
अथ पुनरपि नैव स्मर्यतां वान्तवस्तु,
स्मरणविषयभूतं कल्पते कुत्सनाय ॥४१५॥

नित्यनिर्मलप्रकाशानन्दरूप ब्रह्म स्वमेत्य प्रत्यक्तया प्राप्य, जड-मलरूप उपाधिं एत स्थूलदेह सुदूरे त्यज। अथ स्वय निर्मलचिदानन्दरूप ब्रह्मैवेति ज्ञानानन्तर पुनरपि नैव स्मर्यता दूर मलभाण्डवत्त्यक्ततत्वात्। तत्र दृष्टान्तमाह वान्तवस्तु वमनकर्मीभूत वस्तु स्मरणविषयभूत स्मृत-मित्यर्थ कुत्सनाय स्वस्य जुगुप्सायै परकृते निन्दायैवा कल्पते। नहि मलिन वस्तु स्मरणीय मनस विकारापत्ते। निन्दन्ति च लोके त्यक्त दुष्ट वस्तु स्मरन्तम् ॥४१५॥

समूलमेत परिदह्य वह्नौ
सदात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे।
ततस्स्वय नित्यविशुद्धबोधा-
नन्दात्मना तिष्ठति विद्वरिष्ठ ॥४१६॥

सदात्मनि कालत्रयाबाध्य-स्वरूप निर्विकल्पे ब्रह्मणि वह्नौ एतत् शरीर समूल अज्ञानन सह परिदह्य निरवशेष दग्ध्वा। तत विद्वरिष्ट विदन्तीति विद तेषु वरिष्ठ विद्वरिष्ठ। स्वय नित्यविशुद्ध-बोधानन्दा-त्मना तिष्ठति न कदाचिदपि तस्य अनात्मप्रतिभानमिति भाव ॥४१६॥

प्रारब्ध-सूत्र-ग्रथित शरीर
प्रयातु वा तिष्ठतु गोरिव स्रक्।
न तत्पुन पश्यति तत्ववेत्ताऽनन्दा-
त्मना ब्रह्मणि लीनवृत्ति ॥४१७॥

सूत्र-ग्रथिता स्रक् माला रज्जुर्वा अलकरणार्थं गवादो बद्धा, प्रयातु तिष्ठतु वा, यथा गो तत्र न दृष्टि तथा प्रारब्धमेव सूत्र तेन ग्रथित रचित विदुष अभिमानाभावपि तदीयतया स्वसंरोपमान तत्व-साक्षात्कारात्पूर्व तदीयसुख-दुखमाशालागवच्छेदकाया प्रारब्धकर्मणा निर्मित शरीर ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तर प्रयातु विनश्यतु तिष्ठतु वा प्राणान् धारयतु वा। तत्ववेत्ता आत्मयाथात्म्यदर्शी तत् शरीर पुन स्वस्य ब्रह्मज्ञानानन्तर न पश्यति। तत्र हेतु आनन्दात्मना ब्रह्मणि लीना वृत्ति यस्य स लीनवृत्ति। वृत्तेर्ब्रह्मणि लीनत्वे हेतु आनन्दात्मनेति। यदा अनात्मना-

नन्दात्मना मनोवृत्तिर्लीना कथ कुतोवा मनसः वहिर्मुखत्वं स्यात्। सर्वदापि सुख मे भूयादिति या स्थिता इच्छा तस्याः विषयः प्राप्तः। तत नित्यनिरतिशयसुख प्राप्य तदात्मना लीनं मन. न वहिरुदेति। वक्ष्यति "कस्तां परानन्दरसानुभूति-मुत्सृज्य शून्येषु रमेत विद्वान्। चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने चित्रेन्दुमालोकयितु क इच्छेत्" इति ॥४१७॥

न तत्पुन पश्यतीत्याद्युत्तरार्धमुपपादयति। अखण्डेति।

अखण्डानन्द-मात्मान विज्ञाय स्वस्वरूपतः।
किमिच्छन् कस्य वा हेतोर्देह पुष्णाति तत्त्ववित् ॥४१८॥

तत्त्ववित् अखण्डानन्दमात्मान स्वस्वरूपत्वेन विज्ञाय किमिच्छन् यदि किंचिदिच्छति तस्याप्राप्तस्य प्राप्तये प्रयत्न कुर्यात्। देहं विना प्रयत्नकरणासभवात् देह पुष्णीयाच्च। अत उक्त कस्य वा हेतोः कस्मै पलायेत्यर्थ। देहं पुष्णाति। उक्त हि श्रुत्या "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुष.। किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसज्वरेत्" इति ॥४१८॥

सम्यग्विदित-तत्त्वस्य लक्षणमाह। ससिद्धस्येति।

ससिद्धस्य फलं त्वेतज्जीवन्मुक्तस्य योगिनः।
वहिरन्तस्सदानन्द-रसास्वादन-मात्मनि ॥४१९॥

साधनचतुष्टय-सपत्ति-पुरस्सरं गुरुमुपसद्य तन्मुखात् वेदान्तवाक्यार्थं श्रुत्वा मत्वा निदिध्यास्य सम्यगात्मानुभववत. योगिनः परमात्मन्येव स्थापितचित्तस्य जीवन्मुक्तस्य जीवतोपि सर्वोपाधि-संबन्धविनिर्मुक्तस्य तु एतत् फलं यदात्मनि अन्त करणे वहिरन्त.स्सदानन्दरसास्वादनम्। व्युत्थानेपि नानन्दस्य तिरोधान अखण्डाकारवृत्त्या आवरणस्य भंजितत्वात् तदुक्तं वहिरिति। इतरैरपि तदीयमूर्तिदर्शनेन अय पूर्णानन्द इति निरन्तर-स्मित-स्मेरावलोकनादिना ज्ञायते इति तस्य पूर्णानन्दात्मना स्थितिः निरतरंव अविद्यानिवृत्तिरूप-मोक्षस्यापि दृष्टफलत्वात् ॥४१९॥

तत्र साक्षात्परम्परया वा साधनाना विशिष्य फले विज्ञाते, पूर्णता मुमुक्षुणा प्रयत्नेन तत्राधातु शक्यते। तदर्थं वैराग्यबोधोपरतीना क्रमेण फल दर्शयति। वैराग्यस्येति।

वैराग्यस्य फल बोध बोधस्योपरति फलम्।
स्वानन्दानु-भवाच्छान्तिरेषैवोपरते फलम् ॥४२०॥

विमुक्ति-सौधाग्रतलाधिरोहण ताभ्या विना नान्यतरेण सिध्यतीति कथित, "वैराग्यान्नपर सुखस्य जनक पश्यामि वश्यात्मन , तच्चेच्छुद्धतरात्मबोध-सहित स्वाराज्यसाम्राज्यधुक्" इति च। तेन मोक्षे तयो समतया हेतुत्वमिव प्रतीयते। यद्यपि "एतद्द्वारमजस्रमुक्ति-युवते" इत्यस्ति तथापि "सर्वत्रास्पृहया सदात्मनि कुरु प्रज्ञा निजश्रेयसे" इत्युत्तरार्धेपि वैराग्यबोधयो हेतुहेतुमद्भाव स्पष्ट न प्रतीयते। तत स्फुटयति, यद्यपि विवेक-वैराग्य-शमादिषट्क-मुमुक्षुत्वरूप-ब्रह्मविचार-साधनमध्ये वैराग्य उपरतिश्च षट्कीकृते अथापि तेषा साधनाना अन्तरगत्वात् विचारकाले सामान्यतो वर्तमानानामपि श्रवणमननरूप-ज्ञानसाधनानुष्ठानेन उत्तमत्व सम्भवेत् अत एव 'बाह्यानालवन वृत्ते एषोपरतिरुत्तमा" इत्युक्तम्। बाह्यविचारदशाया निदिध्यासनमन्तरा विपरीतभावनाया अनिवृत्ते बाह्यानालबनत्व दुर्घट। अर्थापि शब्दादिविषयानालबनत्वेन वृत्ति विचार साधयतीति वक्तव्य। इदानी तु पचकोशनिषेध-पुरस्सर निदिध्यासनेन स्वनुभवे सपादिते अनात्माविषयकत्व असकोचेन वक्तु शक्यते अत बोधस्य उपरति फलमित्युच्यते। अत शमादिषट्कमध्ये शमपञ्च-दमपञ्चकयेन वर्णिताया अप्युपरते उत्तमत्व-सिध्यनन्तरमेव "स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसश्शम उच्यते" इतिलक्षितशम शान्तिपदेन स्वानन्दानुभवाच्छान्तिरेषैवोपरते फल इत्युक्त। पूर्वं प्रयत्नेन आप्तवाक्यादिना सपादितानामपि साधनाना विचारेण प्रकृष्यमाणत्वात् तदनुचित-[illegible] मननेऽपि [illegible] विनिश्चय। मोक्षभाव। तथाच 'ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्येत्यय-[illegible] विनिश्चय विवेक पूर्वं परोक्ष-नित्यानित्य-वस्तु-विवेक समुदाहृत'। [illegible] वैराग्यमपि [illegible]ज्ञानस्य [illegible] अपरोक्ष च प्राप्नोति। [illegible] "दृष्ट्वा निवर्तते" इति [illegible]
विषयेष्वनारम्भ "रसोऽप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते" [illegible]
[illegible] निवर्तेत् [illegible] न [illegible]
[illegible]

असङ्कुचित भवति। तस्मादभ्यास-वैराग्याभ्यां सम्यङ्मनो निरुध्य विचारे क्रियमाणे बोध अवश्यभावी यदि न जात वैराग्यरूप-साधन न पूर्ण-मस्तीति ज्ञातव्यम्। तत तद्दाढर्याय प्रयत्न कार्य। एव बोधे उपनिष-ज्जन्ये आत्मसाक्षात्कारे जाते असदिग्धाविपर्यस्तात्म-परोक्षज्ञाने वा जाते उपरति तस्य बोधस्य फल। ज्ञात्वापि बाह्येभ्य निवृत्त्यभावे मनस दृढ ज्ञान न जातमित्येव ज्ञेयम्। तत्र च कारण वैराग्यापरिपूर्तिरेव। वैराग्य पूर्ण दृढ आत्मनिश्चयश्च नो चेद् विद्यावता भेद कोवा, विद्यावतामपि कुत अनुपरमण, उपरतौ च मनस स्वानन्दानुभवाच्छान्ति निर्विक्रियात्मना-वस्थान एवंफलमुपरते। "ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृत-कृत्यस्य योगिन। नैवास्ति किंचित्कर्तव्य अस्ति चेन्न स तत्त्ववित्" इत्युक्ते। "यद्युत्तरोत्तराभाव पूर्वपूर्व तु निष्फल" एव तत्तद्दृष्टफल-निष्पत्तिपर्यन्त तत्तत्साधन न पूर्ण भवतीति ज्ञाने प्रयत्न साधकेन सुष्ठु कर्तु शक्यत इति साधनपूर्णताये सगुपन्यास ॥४२०॥

ब्रह्मविद्याया फलमाह। निवृत्तिरिति।

निवृत्ति परमा तृप्ति आनन्दोनुपम स्वत।
दृष्टदु खेष्वनुद्वेग विद्याया प्रस्तुत फलम् ॥४२१॥

निवृत्ति सर्वेभ्य कार्येभ्यो निवृत्ति निर्व्यापारत्व कर्तव्यानवशेषता। परमा तृप्ति निरकुशा तृप्ति कर्तव्य कृत प्राप्तव्य प्राप्त इत पर करणीय प्राप्तव्य वा किमपि नास्तीति स्वस्य धन्यधन्यतया सुखविशेष स्वत अनुपम असदृश आनन्द विषयनिरपेक्ष नित्यनिरतिशय-सुख। प्रारब्ध-कर्मणा दृष्टदु खेषु अनुद्वेग, अज्ञानी तु दु खेषु प्रसक्तेषु अह पापी धिड् मा दुरात्मान इत्यनुतापवान् भवति। यद्यप्यय विवेक इव भाति। तथापि पूर्वस्मिन् जन्मनि चेत् पापप्रवृत्ति-प्रतिबन्धकत्वात् सप्रयोजनो भवति स्म, इदानीतु निष्प्रयोजन इति भ्रान्ति तमोविकार। दु ख तु रागादि-निमित्तवशात् रजोगुण-विकाररूपा सतापात्मिका चित्तवृत्ति इति दु खोद्वेगयोर्भेद। ज्ञानिन अयमुद्वेगो न भवतीति चत्वारि फलानि निवृत्ति, निरकुशा तृप्ति, असदृशानन्द निर्विषय, दृष्टदु खेष्वनुद्वेग इत्येति। विद्याया आत्मतत्त्वज्ञानस्य प्रस्तुत मुख्य दृष्ट फलम् ॥४२१॥

तत्र निवृत्तिमुपपादयति। यदिति।

यत्कृत भ्रान्तिवेलाया नानाकर्म जुगुप्सितम्।
पश्चान्नरो विवेकेन तत्कथ कर्तु-मर्हति ॥४२२॥

विद्याफल स्यादसतो निवृत्ति
प्रवृत्तिरज्ञानफल यदीक्षितम्।
तज्ज्ञा-ज्ञयोर्यन्मृगतृष्णिकादौ
नोचेद् विदो दृष्टफल किमस्मात् ॥४२३॥

अविवेक-विवेकयो एतावति वैलक्षण्ये विवेकफलभूताया विद्याया परमात्मविषयिण्या किं वक्तव्यमिति भावेनाह। यत्कृतमिति। भ्रान्ति वेलाया जुगुप्सित नाना कर्म यत्कृत तत् कर्म विवेकेन पश्चात् कथ कर्तुमर्हतीत्यनेन विवेकिन यथा जुगुप्सित-कर्मभ्यो निवृत्ति एव विद्यावत प्राप्याभावात् ब्रह्मनिष्ठतया च सर्वकर्मनिवृत्तिरिति भाव। इद फल लोक-दृष्टमित्याह विद्येति। विद्याफल स्यादसतो निवृत्ति प्रवृत्तिरज्ञानफल तद् ईक्षित दृष्ट तज्ज्ञाज्ञयो। यत् यस्मात्कारणात् मृगतृष्णिकादौ आदिपदेन शुक्तिरजतादिक ग्राह्यम्। मृगतृष्णिकेति ज्ञानवान् न जलार्थं मरुभूमौ प्रवर्तते। मरुभूमौ सूर्यकिरणपाते जलवद् भासते इति ज्ञानशून्यस्तु मरुभूम्य-ज्ञानेन तत्र जलभ्रान्त्या प्रवर्तते नेष्ट लभते, विफलप्रवृत्तिमान्भवति। तत् तस्मात्कारणात् विद्याफल असतो निवृत्ति अज्ञानफल प्रवृत्ति इतीक्षित नोचेदेव विद ज्ञानिन अस्माद् असन्निवृत्तिरूपात् दृष्ट फल कि। प्रकृते ब्रह्मविद्याविषये तु असच्छब्देन अनात्मा गृह्यते ब्रह्मभिन्न सर्वं। पूर्व-मज्ञानावस्थाया तत्र प्रवृत्तिरासीत् अलब्धस्वरूपानन्दत्वात्। इदानीं तु स्वात्मान विदितवत तत्र सर्वत्र मिथ्यात्वज्ञानेन नैव प्रवृत्ति इति असन्नि-वृत्ति विद्याफल ॥४२३॥

प्रवृत्तिकारणाभावान्न निवृत्तिरित्याह। अज्ञानेति। अनिच्छोरित्य-नेन परमा तृप्तिरप्युक्ता भवति।

अज्ञान-हृदयग्रन्थे-र्विनाशो यद्यशेषत।
अनिच्छोर्विदुष किन्नु प्रवृत्ते कारण स्वत ॥४२४॥

अज्ञानप्रयोज्य य हृदयग्रन्थि बुद्धौ साक्षिण तादात्म्याध्यास. तस्य अखण्डाकारवृत्त्या मूलभूताज्ञाननाशेन अशेषत निर्वासनतया यदि विनाश सकारण नाश । तदा इत्यध्याहार्यंन् यदीति सत्वात्। स्वत अनिच्छो इच्छारहितस्य विदुष प्रवृत्ते कारण किनु? सर्वत्र प्रवृत्तौ इच्छैव कारण, तदभावे प्रवृत्त्यभावात् वदन्ति हि "प्रयोजन-मनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत" इति अत एव साधनचतुष्टये मुमुक्षुत्वमपि घटकीकृत। इच्छा च अन्त करणधर्म "काम सकल्प" इत्यादिना "इत्येतत्सर्व मन एव" इतिश्रुते। मनसोपि वहिरिच्छा आनन्दरूपात्मा दर्शनात् स्थिता। तत्र दोषदर्शनेन नित्यनिरतिशयानन्द-रूपात्म-श्रवणमनन-निदिध्यासनेषु शास्त्रीयेषु मुमुक्षया प्रावर्तिष्ट। आत्मदर्शनेन तत्रापीच्छा प्राप्तफलत्वान्नास्ति। विचारकाल एव वहिरिच्छा सुतरा नास्ति वैराग्यस्य परमसाधनत्वात्। तथाच तस्य इच्छासत्वे तत्तादात्म्याध्यासेन साक्षिणोपीच्छा इति वक्तव्य। आत्मेच्छापि आत्माज्ञानकालिक्येव। अज्ञाननाशे तत्प्रयोज्य-चिज्जडतादात्म्याध्यास-नाशेन आत्यन्तिकी निवृत्ति-रिच्छाया इति सर्वथापि वहिरन्तर्वा प्रवृत्तिकारण विषय कोपि नास्तीति निष्क्रियात्मनावस्थान निवृत्तिशब्दार्थ ब्रह्मविद्याया दृष्ट फल॥४२४॥

वैराग्यबोधोपरतय पूर्णतया कदा ज्ञेया इतिप्रश्ने तदवधि शिष्या-नुग्रहाय उपदिशति। वासनेति।

वासनानुदयो भोग्ये वैराग्यस्य तदावधि ।
अहभावोदयाभावो बोधस्य परमावधि ।
लीनवृत्तेरनुत्पत्ति-र्मर्यादोपरतेस्तु सा॥४२५॥

भोग्ये वासनाया अनुदय अनुद्बोध, अनुभूते विषये पुरस्थितेपि तत्सस्कारानुद्बोध यदा तदा वैराग्यस्य अवधि। तदीय मन विषयेषु नष्टमेव कुतो रागप्रसक्ति वैराग्यस्य परस्यैषा परा काष्ठा प्रदर्शिता। अहभावस्य उदयाभाव अनुत्पत्ति बोधस्य परमावधि। अह ब्रह्म इत्यपि वाधाया सामानाधिकरण्यम्। अत सर्वात्मके अहन्त्वमपि कल्पितमेव। अत एवोक्त "यदत्येष भ्रान्तस्त्वमहमिति मायामदिरया" इति। यदहन्त्वे न ज्ञात तद् ब्रह्म इत्येवार्थं अह ब्रह्मेत्यस्य, य चोर स स्थाणुरितिवत्।

यद्वा कोशेष्वहम्भावस्य उदयाभाव इत्यर्थ । लीनवृत्तेरनुत्पत्ति मर्यादोपरतेस्तु सा, आनन्दात्मना लीना या मनोवृत्ति तस्या अनुत्पत्ति यथा आज्य पुन क्षीर न भवति तथा स्वत अनुपम आनन्द अत परमा तृप्ति तत सर्वतो निवृत्ति इति हेतुहेतुमद्भाव ॥४२५॥

इदानी निरुपममानन्द ज्ञानिनो दर्शयति । ब्रह्माकारतयेत्यादिना ।

ब्रह्माकारतया सदा स्थिततया निर्मुक्त-बाह्यार्थधी
अन्यावेदित-भोग्यभोगकलनो निद्रालुवद् बालवत् ।
स्वप्नालोकित-लोकवज्जगदिद पश्यन्क्वचिल्लब्धधी
आस्ते कश्चिदनन्त-पुण्यफलभुग्धन्य स मान्यो भुवि ॥४२६॥

धिय निर्मुक्तबाह्यार्थत्वे हेतु ब्रह्माकारतया सदा स्थिततयेति । सदा प्रत्ययान्तरशून्यत्वेन अकिञ्चनतया ब्रह्माकारतया परमपुरुषार्थ-भूताखण्ड-सच्चिदानन्द-परमात्माकारतया स्थिततया निर्मुक्ता नितरा सवासनमित्यर्थ मुक्ता नष्टा बाह्यार्था यस्या सा ननु ययेति स्वयमेव निवृत्तत्वात् विषयाणा प्रयत्नस्य अनपेक्षितत्वात् "रसोप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते" इति ब्रह्मदर्शने विषयनिवर्तनार्थं प्रयत्नानपेक्षितत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाच निर्मुक्ता बाह्यार्थधी यस्य स निर्मुक्त-बाह्यार्थधी । कश्चिदित्यस्य विशेषण अन्यावेदित-भोग्यभोगकलन अन्यै आवेदित यद्भोग्य शरीरस्थितिनिमित्त अन्नपानादिक तेन भोगस्य कलना सपत्ति घटना यस्य स । आस्यप्राप्तान्नभुगित्यर्थ । यथा निद्रालु-रन्यै भोजित भुनक्ति बालश्च मात्रा भोज्यते तथा बहिर्मुखत्वाभावेन निरभिमानतया च निद्रालुवत् बालवत् अन्यावेदित-भोग्यभोगकलन, प्रारब्धकर्मायत्त-भोगोपि परसुखेन शरीरस्थितिहेतुर्भवति इतिभाव । क्वचित्परमात्मनि लब्धधी लब्धा प्रतिष्ठिता धी यस्य स लब्धधी, यद्वा कदाचित् कदाचित् लब्धधी व्युत्थितमना इद जगत् स्वप्नालोकित-लोकवत् मिथ्यात्वेन पश्यन् कश्चित् ब्रह्मविद्वर अनन्तपुण्यफलभुक् अन-कोटि-जन्मसु कृतसुकृत-प्रभूत-मोक्षानन्दानुभवी आस्ते स धन्य भुवि मान्य सकलपूज्य । एतेन विषयान्विना स्वत आनन्द अनुपम उक्त "सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह", "यावानयं उदपाने आत्मविद्याफल ।

सर्वत सम्प्लुतोदके। तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत " इति-श्रुतिस्मृतिभ्या "एतस्यैवानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतेश्च। लोके यावन्त पुरुषा यावद्भि पुण्यै यावन्ति सुखान्यनुभवन्ति अथ परावरैकत्वज्ञानी युगपत् सर्वाणि सुखानि समुद्रस्थानीय-ब्रह्मानन्दानुभवादनुभवतीति वा अर्थ अनन्तपुण्यफलभुगित्यस्य "सोऽश्नुते सकलान्कामान् अक्रमेण सुरर्षभा। विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न सशय ' इति तैत्तिरीयकार्थविवरणाद् ब्रह्मगीतासु त्र्यैषा सुखाना विषया-भिव्यग्याना ब्रह्मानन्द-सिन्धुविदुन्वणिकायमानत्वात्। "स्नात तेन समस्त-तीर्थसलिले सर्वापि दत्तावनि यज्ञाना च सहस्रमिष्टमखिला देवाश्च सतर्पिता। ससाराच्च समुद्धृतास्स्वपितरस्त्रैलोक्य-पूज्योप्यसौ, यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यं मन प्राप्नुयात् ' इत्युक्त्या ब्रह्मनिष्ठा यस्य सर्वदास्य मान्यताया किमुवक्तव्यम्। उक्त हि "कुल पवित्र जननी कृतार्था विश्वभरा पुण्यवती च तेन। अपार-सवित्सुखसागरेऽस्मिन् लीन परे ब्रह्मणि यस्य चेत ' इति 'तस्मादात्मज्ञ ह्यर्चयेद्भूतिकाम " इतिश्रुतेश्च ॥४२६॥

जीवन्मुक्त-लक्षणे ज्ञाते साधकै मुमुक्षुभि तथा स्थातु प्रयतितु शक्यत इति मुमुक्षुजनानुग्रहार्थ तल्लक्षण वक्तु प्रक्रमते। स्थितप्रज्ञ इति।

स्थितप्रज्ञो यतिरय यस्सदानन्दमश्नुते।
ब्रह्मण्येव विलीनात्मा निर्विकारो विनिष्क्रिय ॥४२७॥

ब्रह्मण्येव विलीनात्मा विलीन आत्मा अन्त करण यस्य अत एव निर्विकार हर्षविषादाद्यान्तरविकारशून्य। विनिष्क्रिय बाह्यदेहादि-चेष्टाशून्य, "क्रिया स्वाश्रयमविकुर्वती नैवात्मान लभते " इति समन्वय-सूत्रभाष्यात् निर्विकारत्वे हेतु विनिष्क्रिय इति वा। य सदानन्द-मश्नुते अय यति स्थितप्रज्ञ इति। सूत्रस्थानीयोऽय श्लोक ॥४२७॥

तत्र स्थितप्रज्ञत्व व्याकुरुते। ब्रह्मेति।

ब्रह्मात्मनो शोधितयोरेकभावावगाहिनी।
निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्ति प्रज्ञेति कथ्यते।
सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४२८॥

स्थिता सतत वर्तमाना प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञ इति विग्रह । तत्र प्रज्ञाशब्दार्थमाह शोधितयो महावाक्यार्थकथनावसरे दर्शितदिशा तत्त्वपदलक्ष्ययो उपाधिविनिर्मुक्तयो, ब्रह्मात्मनो परमात्मप्रत्यगात्मनो, एकभावावगाहिनी ऐक्यविषयिणी निर्विकल्पा ससर्गादिमिथ्यापदार्थाविषयिणी चिन्मात्रा अखण्डचिदाकारा वृत्ति श्रवण-मनन-निदिध्यासन-संस्कृतमन परिणाम प्रज्ञा इति कथ्यते। स्थिताशब्दार्थमाह "सा सर्वदा भवेद्यस्येति," सजीवन्मुक्त इष्यते अतस्मिस्तद्बुद्धरेव बन्धत्वात् सर्वदा अखण्डाकारवृत्तौ सत्या बन्धप्रसक्तेरभावात् ॥४२८॥

यस्य स्थिता भवेत् प्रज्ञा यस्यानन्दो निरन्तर ।
प्रपञ्चो विस्मृतप्राय स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४२९॥

सूत्रश्लोकस्यस्य यस्सदानन्दमश्नुते ब्रह्मण्यव विलीनात्मा इत्यस्य विवृति । अत्र सर्व तस्य स्वरूप अत विशेषणाना व्यावर्तकत्वशका नकार्या। यद्वा यस्य स्थिता भवेत्प्रज्ञा स जीवन्मुक्त एव यस्यानन्दो निरन्तर स जीवन्मुक्त यस्य प्रपञ्च विस्मृतप्राय स जीवन्मुक्त इति योजना । उपदक्ष्यन्ति ते ज्ञान ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इतिस्मृत्या शिष्य-बोधनार्थं शिष्यादृष्टेन व्युत्थानदशाया तदुपयोगि प्रमाणवाक्यादिरूप प्रपञ्च स्मर्यते नान्यत् किंचिदिति विस्मृतप्राय इति प्राय पदम् ॥४२९॥

सुषुप्ते भदमाह। लीनधीरिति।

लीनधीरपि जागर्ति यो जाग्रद्धर्मवर्जित ।
बोधो निर्वासनो यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३०॥

सुषुप्तौ मनस अज्ञाने लय, इदानी ब्रह्मणि चिन्मात्रे, तत तम-प्रसक्तेरेवाभावात् लीनधीरपि जागर्ति नष्टाविद्यानिद्र इत्यर्थं । अनावृतात्म-सवद-सन लपदार्थत्वात् स्वाव्यतिरेकेण सर्वमुपलभत इति वा। "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमिति" लक्षण सुयोज। जागरेपि न पूर्ववत् स्थूलदेहाद्यभिमान इत्याह यो जाग्रद्धर्म-वर्जित. "रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्। आत्मवश्यैर्विधेयात्मा स शान्तिमधिगच्छति" इतिस्मृतिरीत्या अध्यासकाल एव शान्त्यर्थमेव प्रपलम्य इनरजान्।

यस्य बोध पदार्थाना बोधोपि निर्वासन सक्तिरहित इत्यर्थ । यदृच्छोपनतेष्वक्षि दिग्द्रव्येषु यथा पुन । नीरागमेव पतति तद्वद् भोग्येषु धीरधी इति वासिष्ठोक्ते हेयोपादेयबुद्धिरहित इति भाव । यद्वा लीनधीरपि जागर्ति चक्षुरादीन्द्रियाणा स्वस्वगोलकेष्ववस्थानेन उपरत्य भाववज्जगर्ति । इन्द्रियसत्वेपि मनस ब्रह्मणि लीनत्वात् नेन्द्रियैरर्थानुपलभते यत तत जाग्रद्धर्मवर्जित । कदाचिदुपलब्धावपि दृढतमविवेकप्रकर्षात् रागद्वेषादिशून्यत्व निर्वासनबोधत्व । तेन निर्विकारत्व सूनश्लोकस्य विवृत ॥४३०॥

द्वादशभि श्लोकै निर्विकारत्व मुख्यतया उपपादयति, तस्मिन्सति प्रज्ञाप्रतिष्ठाया तस्या च सदानन्दस्य अयत्नसिद्धत्वात् ।

शान्तससारकलन कलावानपि निष्कल ।
यस्सचित्तोपि निश्चित्त स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३१॥

शान्ता ससारकलना यस्य स शान्तससारकलन, इद विशेषण निश्चित्तत्वे हेतु । कलावानपि सकलविद्याविदपि निष्कल ब्रह्मवृत्ति-व्यतिरिक्तवृत्तिशून्यत्वात् । यद्वा आमोक्ष प्राणश्रद्धादि षोडशक ला-विशिष्टोपि तत्राभिमानरूपसगाभावात परकीयप्राणादिभिरिव कलासंसर्ग-शून्य इत्यर्थ । यस्सचित्तोपि स्वात्मना परिणत चित्तविशिष्टोपि निश्चित्त बहिर्वृत्तिशून्यत्वात मुग्धादिवत् रागादिशून्यत्वाद्वा । स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३१॥

वर्तमानेपि देहेऽस्मिश्छायावदनुवर्तिनि ।
अहताममताभावो जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३२॥

छायावदनुवर्तिनि अस्मिन्स्थूलदेहे वर्तमानेपि अहताममतयोरभाव परकीयशरीर इव जीवन्मुक्तस्य लक्षण । एतेन सर्वेषा विकाराणा राग-द्वेषादीना जरामरणादीना वा स्थूलदेहाभिमानमूलकत्वात् मूलाभावे निर्विकारत्व स्पष्टमुपपादितम् ॥४३२॥

अतीताननुसधान भविष्यदविचारण ।
औदासीन्यमपि प्राप्ते जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥४३३॥

अतीतस्य अननुसधान अस्मरण, भविष्यत आगामिन अविचारण अचिन्तन, प्राप्तेपि वर्तमान इत्यर्थ औदासीन्य सगशून्यत्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।।४३३।।

गुणदोषविशिष्टेऽस्मिन् स्वभावेन विलक्षणे ।
सर्वत्र समदर्शित्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।।४३४।।

गुणदोषविशिष्टे अत एव स्वभावेन विलक्षणे अस्मिन् जगति सर्वत्र समदर्शित्व "न निपधति दोषधिया गुणवुध्या वा न किंचिदादत्ते । आविद्यक-मखिलमिति ज्ञात्वोदास्ते यति कोपि" इत्यात्मविद्याविलासोक्तरीत्या हानोपादानरहितत्व । यद्वा सम ब्रह्म, "निर्दोष हि सम ब्रह्म" इतिस्मृते सर्वत्र ब्रह्मदर्शित्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।।४३४।।

इष्टानिष्टार्थ-सप्राप्तौ समदर्शितयाऽऽत्मनि ।
उभयत्राविकारित्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।।४३५।।

इष्टस्य वा अनिष्टस्य वा अर्थस्य सप्राप्तौ समदर्शितया इदमिष्ट इदमनिष्ट इतिबुध्यभावात् आत्मनि उभयत्राविकारित्व हर्षोद्वेगशून्यत्व जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् लोकदृष्ट्या इष्टानिष्टेति-कथन ।।४३५।।

ब्रह्मानन्दरसास्वादा-सक्तचित्ततया यते ।
अन्तर्वहि-रविज्ञान जीवन्मुक्तस्य लक्षणम् ।।४३६।।

ब्रह्मेति । स्पष्टम् ।।४३६।।

देहेन्द्रियादौ कर्तव्ये ममाहभाववर्जित ।
औदासीन्येन यस्तिष्ठेत् स जीवन्मुक्त इष्यते ।।४३७।।

देहेन्द्रियादौ आदिपदेन प्राणमनोबुध्यहकार-परिग्रह । कर्तव्ये कर्मणि च ममेद कर्तव्य मयेद कृतमिति वा ममभाववर्जित । देहेन्द्रियादौ ममेद्रियाणि, मम देह, मम चक्षुरित्यादिभ्याभाववर्जित । अह मनुष्य अह पश्यामि, मम देह, मम चक्षुरित्याद्यभावशून्यतया अममतया निष्ठेत् स जीवन्मुक्त य औदासीन्येन आध्यात्मिकतादात्म्यशून्यतया अममतया निष्ठेत् स जीवन्मुक्त इष्यते ।।४३७।।

विज्ञात आत्मनो यस्य ब्रह्मभाव श्रुतेर्बलात्।
भवबन्ध-विनिर्मुक्त स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३८॥

श्रुतेर्बलात् तत्त्वमसीत्यादि-वेदवाक्यमहिम्ना आत्मन स्वस्य ब्रह्म-भाव ब्रह्मत्व यस्य विज्ञात साक्षात्कारि। भवबन्धविनिर्मुक्त सकल-विधभ्रान्तिशून्य मूलाज्ञाननाशात् स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३८॥

भवबन्ध-विनिर्मुक्तत्व स्फुटमाह। देहेति।

देहेन्द्रियेष्वहभाव इदमावस्तदन्यके।
यस्य नो भवत क्वापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४३९॥

देहे इन्द्रियेषु च अहभाव, तदन्यके तदन्यस्मिन् घटादौ इदभाव यस्य क्वापि कस्मिन्नपि काले न भवत स जीवन्मुक्त इष्यते। अनात्मत्वस्य समत्वात् देहेन्द्रियाणा घटादेश्च, स्वस्मिन्कल्पितत्वस्य च समत्वात्। केवलपूर्ववासना-मूलक अहमिदभाव निर्वासनबोधवत जीवन्मुक्तस्य न सभवतीति भाव ॥४३९॥

जीवेशोभय-ससाररूप-दुर्वासनोज्झिता।
सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥
नप्रत्यग्ब्रह्मणोर्भेद कदापि ब्रह्मसर्गयो।
प्रज्ञया यो विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥४४०॥

"विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिक गते। आत्मनि ब्रह्मणो भेद असन्त क करिष्यति" इतिप्रमाणात् प्रत्यग्ब्रह्मणो, जीवब्रह्मणो, सृज्यत इतिसर्ग जगत् "ब्रह्मैवेद विश्व" इत्यादिश्रुत्या रज्जुसर्पवद् ब्रह्मणि कल्पितस्य अधिष्ठानभेदाभावात्। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्" इत्यादिश्रुत्या "यत्र नान्यत्पश्यति" इत्यादिश्रुत्या च "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदर-मन्तर कुरुते, अथ तस्य भय भवति" इति श्रुत्याच अभयब्रह्मप्रतिष्ठस्य तस्य किंचिदपि भेदज्ञान नास्तीति भाव। तथा च भेदस्याभावादेव तस्य ज्ञानाभाव, शशविषाणवत् त्रैकालिकनिषेध प्रति-योगित्वात्। वस्तुत अज्ञाने किंचिज्ज्ञत्व नत्वसत। न हि सर्वज्ञाना योगिना शशविषाणाद्यज्ञानादसर्वज्ञ व कश्चिदुर्वैति। तस्मान्निर्विकल्पया

सकलशास्त्र-संस्कार-संस्कृतमन परिणामरूपया चिन्मात्रया प्रज्ञया भेद न विजानाति शास्त्रस्य प्रयोजनव-दनधिगताबाधितार्थ-बोधकत्वेनैव प्रामाण्यात्। लोकाज्ञानसिद्ध निष्प्रयोजन उपादानेन अज्ञानेन सह निवृत्त भेद कथ अखण्डाकारवृत्तौ विषयभाव प्राप्तुमर्हं स्यात्। "प्रतीतिर्जीव-जगतो स्वप्नवद्भाति यावता। तावन्निरतर विद्वन् स्वाध्यासापनय कुरु" इत्युपदेशप्रकारेण अपनीतसकलभ्रमस्य न कदापि भेदज्ञान भवतीति एवलक्षण-सपन्न य स जीवन्मुक्त इष्यते॥४४०॥

साधुभि पूज्यमानेस्मिन् पीड्यमानेपि दुर्जनै।
समभावो भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते॥४४१॥

अस्मिन् शरीरे साधुभि पूज्यमाने दुर्जनै पीड्यमानेपि यस्य समभाव समत्व हर्षामर्षादिशून्यत्व स जीवन्मुक्त इष्यते॥४४१॥

किं बहुना

यत्र प्रविष्टा विषया परेरिता
नदीप्रवाहा इव वारिराशौ।
लिनन्ति सन्मात्रतया न विक्रिया
उत्पादयन्त्येष यतिर्विमुक्त॥४४२॥

परेरिता परै अन्यै ईरिता अनेन स्वत विषयोन्मुखत्व नैवास्ती-क्षितब्रह्मण पुस इत्युक्तम्। परेरिता परकृत-स्तुतिनिन्दादयोपि परदृष्ट्या साध्वसाधु-शब्दाद्यात्मका विषया यत्र प्रविष्टा यमुद्दिश्य कृता वारिराशौ प्रविष्टा नदीप्रवाहा इव लिनन्ति लीयन्ते न विक्रियामुत्पादयन्ति हर्षं वा अमर्षं वा दैन्य वा। तत्र हेतु सन्मात्रयेति अखण्डब्रह्मैवाहमिति निश्चित्य स्थितवत शरीराद्याश्रित-स्तुतिनिन्दादिना किं भवति। निर्गुणे निर्दोषे च ब्रह्मणि स्थितस्य सकलविध-विकारशून्यत्व। तत्र परकृत सर्वं आकाशहननार्थं-शङ्काद्यायुध-प्रयुक्तिवद् व्यर्थमिति भाव। एष यति, यत्र प्रविष्टा विक्रिया नोत्पादयन्ति एष यति विमुक्त क्षीणवासनत्वात् नष्टमनस्त्वाच्च॥४४२॥

"तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सपत्स्ये" इतिश्रुत्या "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सपद्यते" इतिसूत्रेण च ज्ञानिनामपि प्रारब्ध-कर्मायत्त भोग स्वीकर्तव्यो भवति। तथाच सुखदुखानुभवरूपत्वात् भोगस्य, कथ निर्विकारत्व इति शकाया प्राह। विज्ञातेति।

विज्ञातब्रह्मतत्त्वस्य यथापूर्व न ससृति ।
अस्ति चेन्नस विज्ञातब्रह्मभावो बहिर्मुख ॥४४३॥

विज्ञातमनुभूत ब्रह्मतत्त्व येन स विज्ञातब्रह्मतत्त्व, तस्य मिथ्याज्ञान-नाशेन तत्कृताभिमानाभावात् यथापूर्व अनुभवात्प्रागिव न ससृति सुख-दुखानुभव स्पृहोद्वेगशून्यत्वात् तदुक्त गीतासु "दुखेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह। वीतरागभयक्रोध स्थितधी-र्मुनिरुच्यते" इति। इतरेषा नैवविधत्व, दुखेषु उद्विजन्ते सुखेभ्य स्पृहयन्ति च रक्ता भीता कोपिनश्च। तदाह, अस्ति चेत् उद्वेगस्पृहादिक न स विज्ञातब्रह्मभाव बहिर्मुख कोशेष्वात्माभिमानवान् ॥४४३॥

प्राचीनवासनावेगादसौ ससरतीति चेत्।
न सदेकत्वविज्ञानान्मन्दीभवति वासना ॥४४४॥

ब्रह्मानुभवात्प्राक्कालिकी अनादिभवसन्चिता या वासना तस्या. वेगात् असौ ब्रह्मवित् ससरति बन्ध भजत इति चेत् न, सदेकत्वविज्ञानात् अद्वितीयाखण्ड-स्वप्रकाशानन्द-ब्रह्माभेद-साक्षात्कारात् वासना अल्पजड-दुखात्मकत्वेन निश्चितानात्म-स्वात्मत्वभ्रमजनितवासना मन्दीभवति तनूभवति शिथिला भवतीत्यर्थ अरुणोदयकालिक तम इव ॥४४४॥

तत्र दृष्टान्तमाह। अत्यन्तेति।

अत्यन्तकामुकस्यापि शक्ति कुण्ठति मातरि।
तथैव ब्रह्मणि ज्ञाते पूर्णानन्दे मनीषिण ॥४४५॥

पूर्णानन्दे अखण्डानन्दरूपे ब्रह्मणि साक्षात्कृते मनीषिण विवेकिन. इत्यर्थ। जगति वृत्ति कुण्ठति। वक्ष्यति हि "चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने चित्रेन्दुमालोकयितु क इच्छेत्" इति ॥४४५॥

पूर्वोक्तश्रुति-सूत्रयोः मन्दशङ्का-समाधानार्थत्वं विवक्षुः आदौ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष-विनाशौ इतिसूत्रानुरोधेन (तदधिगमे ब्रह्माधिगमे उत्तराघस्य अश्लेषः पूर्वाघस्य विनाश इति सूत्रार्थः) क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इतिश्रुत्या च प्रारब्धव्यतिरिक्त-कर्माणि गृह्यन्ते इति भावेन ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सञ्चितकर्मनाशकत्वमाह । अहमिति ।

अहं ब्रह्मेतिविज्ञानात् कल्पकोटिशतार्जितम् ।
सञ्चितं विलयं याति प्रबोधात् स्वप्नकर्मवत् ॥४४८॥

सञ्चितं अनारब्धफलकं पूर्वं कर्म कल्पकोटिशतार्जितं अकर्तृ-ब्रह्माभेद-साक्षात्कारात् प्रबोधात् जागरात् स्वप्नकर्मवत् विलयं विनाशं याति प्राप्नोति ॥४४८॥

दृष्टान्तमुपपादयति । यत्कृतमिति ।

यत्कृतं स्वप्नवेलायां पुण्यं वा पापमुल्बणम् ।
सुप्तोत्थितस्य किं तत्स्यात् स्वर्गाय नरकाय वा ॥४४९॥

स्पष्टोर्थः । एवं अविद्यानिद्राकालकर्मभिः आत्मैकत्व-दर्शन-प्रबोधवतः नष्टाविद्यत्वेन च औपाधिकेनापि कर्तृत्वेन शून्यस्य न फल-मारभ्यत इति भावः ॥४४९॥

सञ्चितकर्मणां अनात्माध्यासनाशेन नाशमुक्त्वा आगामिना कर्मणा अश्लेषमाह । स्वमिति । पूर्वं कर्माश्रयानात्माध्यासात् कर्तृत्वज्ञान स्वस्मिन्नासीत् । कर्तृत्वज्ञानकाले कृतान्यपि कर्माणि कर्तृत्वज्ञाननाशा-न्नष्टानि इदानीं तु अकर्तृ-ब्रह्मात्मत्वबोधे आगामिकर्म-सबन्ध एव नास्तीति तदश्लेष इत्युच्यते

स्वमसङ्गमुदासीनं परिज्ञाय नभो यथा ।
न श्लिष्यते यतिः किंचित्कदाचिद् भाविकर्मभिः ॥४५०॥

स्वं स्वात्मानं असङ्गं एकं उदासीनं अकर्तारं परिज्ञाय सम्यगनुभूय । यथा नभः गगनं जलानलानिलादिभिः न श्लिष्यते तथा आत्मविद्यतिः

कदाचिदपि किंचिदपि भाविकर्मभि आत्मानुभवोत्तरकालिकै कर्मभि शरीरादौ भवद्भिरपि न श्लिष्यते। तत्र अभिमानरूपसङ्गाभावात् कर्म-धर्मितादात्म्याध्यासे कर्माध्यासरूप-श्लेष तस्य मूलाज्ञाननाशेन नष्टत्वात् नानात्मधर्म-श्लेष ॥४५०॥

उक्तमर्थं नभसि दृष्टान्ते उपपादयन् दार्ष्टान्तिके योजयति।

न नभ इति।

न नभो घटयोगेन सुरागन्धेन लिप्यते।
तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्मैर्नैव लिप्यते ॥४५१॥

जगद्व्याप्य वर्तमान नभ घटावच्छिन्नतया परिच्छिन्नमिव लक्ष्यमाणमपि निर्मलत्वात् अमूर्तत्वात् अवच्छेदकघटगत-सुराया गन्धेन न लिप्यते। एव आविदेहपर्यन्त अनुवर्तमानैरपि उपाधिभि स्थूल-सूक्ष्मशरीररूपै योगेन मिथ्यासम्बन्धेन तद्धर्मै स्थूलसूक्ष्मशरीरधर्मै देवता-वन्दन-तारजपादिधर्मै नैव लिप्यते ॥४५१॥

इदानी "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" इति सूत्रार्थमाह।

ज्ञानोदयादिति।

ज्ञानोदयात्पुरारब्ध कर्म ज्ञानान्न नश्यति।
अदत्वा स्वफल लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत् ॥४५२॥

अहब्रह्मास्मीति-साक्षात्कारोत्पत्ते प्राक् आरब्ध फलदानाय प्रवृत्त कर्म स्वफल सुखदु खान्यतररूप अदत्वा, लक्ष्यमुद्दिश्य उत्सृष्टबाणवत्, इद उत्तरश्लोके स्फुटीभविष्यति, ज्ञानात् अखण्डात्म-साक्षात्कारात् न नश्यति सञ्चितवत् ॥४५२॥

लक्ष्यमुद्दिश्येत्यादिदृष्टान्त स्फुटयति। व्याघ्रेति।

व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाण पश्चात्तु गोमतौ।
न तिष्ठति छिनत्त्येव लक्ष्य वेगेन निर्भरम् ॥४५३॥

"दृष्टोऽय व्याघ्रो हन्तव्य" इति बुद्ध्या विनिर्मुक्त आकर्णान्तमाकृष्य त्यक्त बाण पश्चात् बाणत्यागानन्तर तु गामतो पुरास्थितिर्गौरिति

मतो जातायामपि न तिष्ठति निवृत्तगतिर्न भवति। वेगेन निर्भर नियत सम्यक् लक्ष्य पुरोवस्तु छिनत्येव हिनस्त्येव। एव फलदानाय प्रवृत्तत्वात् ब्रह्मसाक्षात्कारोदयेपि स्वफल दत्वैव क्षीयते इति। इतरे आरब्धफले पुण्यपापे भोगेन तत्फलानुभवेन क्षपयित्वा सपद्यते विदेहमुक्तो भवतीति सूत्रार्थ । एव तस्य ज्ञानिन तावदेव चिर तावानेव विलव यावन्नविमोक्ष्ये प्रारब्धकर्माधीनतया शरीराद्यविमोक्ष्यते, अथ शरीर-पातानन्तर सपत्स्ये सपत्स्यते विदेहमुक्तो भवति इति श्रुतेरर्थ ॥४५३॥

उक्तश्रुतिसूत्रार्थ सर्व पूर्वार्धेन सगृह्य परमार्थमाह उत्तरार्धेन। प्रारब्धमिति।

प्रारब्ध वलवत्तर खलु विदा भोगेन तस्य क्षय
सम्यज्ज्ञान-हुताशनेन विलय प्राक्सचितागामिना।
ब्रह्मात्मैक्य-मवेक्ष्य तन्मयतया ये सर्वदा सस्थिता
तेपा तत्त्रितय नहि क्वचिदपि ब्रह्मैव ते निर्गुणम् ॥४५४॥

ज्ञानस्यैकरूपत्वेपि समाधिप्रकर्षेण ब्रह्मवित्, ब्रह्मविद्वर, ब्रह्मविद्वरीयान्, ब्रह्मविद्वरिष्ठ इति सत्वापत्त्यससक्ति पदार्थाभावना-तुर्यगेति भूमिकानुसारेण समुपजातब्रह्मसाक्षात्कारा व्यवह्रियन्ते। तत्र तुर्यगाख्य-भूमिकागतस्य ब्रह्मविद्वरिष्ठस्य केवलनिर्गुणब्रह्मरूपत्वात् परकृतप्रबोधेपि नास्तीति त्रिविधमपि कर्म नास्ति। ब्रह्मविद्वरीयम परकृतप्रबोधे प्रपचभान तदा प्रारब्ध व्याप्रियेत यथा प्रह्लादस्य महाविष्णु-पाचजन्यरवश्रवणेन समाधेर्व्युत्थान। ब्रह्मविद्वरस्य स्थितप्रज्ञस्यापि कर्मवशात् स्वय व्युत्थितस्य सुखदु खादिभान गीतासु स्पष्ट प्रतीयते "स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" इत्यर्जुन-प्रश्नस्योत्तरेण। ज्ञानपरिपाकार्थ स्वीकृतसन्यासा स्वोपदेशेन जनकादीना-मुत्पादित-ब्रह्मसाक्षात्कारा याज्ञवल्क्यादय ब्रह्मविद। तादृशाना विदा ज्ञानिना ज्ञानप्रारब्धयोर्मध्ये प्रारब्ध बलवत्तर, खलु प्रसिद्ध। तस्य प्रारब्धकर्मण भोगेन क्षय नाश। सम्यज्ज्ञानमेव हुताशन अग्नि तेन प्राक्सचिताना कर्मणा ज्ञानानन्तरकालिकाना आगामिना विलय क्रमेण विनाशाश्लेषौ। ब्रह्मात्मैक्यमवेक्ष्य साक्षात्कृत्य तन्मयतया स्वार्थे मयट् ब्रह्मरूपतयेत्यर्थ ये सर्वदा सस्थिता तुर्यगा भूमिमारूढा

तेषां तत् त्रितयं त्रिविधमपि कर्म नहि क्वचिदपि कदाचिदपीत्यर्थः। ते निर्गुणं ब्रह्मैव। ततः सत्वादिगुणकार्याणां नैव प्रसक्तिरिति भावः ॥४५४॥

तत्स्फुटयति। उपाधीति।

उपाधितादात्म्य-विहीन-केवल-
ब्रह्मात्मनैवात्मनि तिष्ठतो मुनेः।
प्रारब्ध-सद्भाव-कथा न युक्ता,
स्वप्नार्थ-सम्बन्धकथेव जाग्रतः ॥४५५॥

अज्ञानदशाया आध्यासिक-मुपाधितादात्म्य जीवस्य आसीत्। इदानी तु श्रुत्याचार्यप्रसादेन समुपजात-परापरैकत्वविवेक-प्रकर्षेण उपाधिभिः अहंकारादिभिः यत्तादात्म्य तद्विहीन यत् केवल ब्रह्म त्रिविध-परिच्छेदशून्यं निर्विकल्प निष्प्रपंच ब्रह्मात्मतादात्म्येनैव आत्मनि तिष्ठतः "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि" इतिश्रुतेः। पूर्वमुपाधिपु-स्थितिरासीत् तदिदानी नास्तीत्यावेदयितु आत्मनि तिष्ठत इति कथितम्। स्वस्थस्य मुने प्रारब्धसद्भाव-कथा न युक्ता तत्र दृष्टान्त जाग्रतः प्रबुद्धस्य स्वप्नार्थसम्बन्धकथेवेति ॥४५५॥

तत्स्फुटयति। नेति।

न हि प्रबुद्धः प्रतिभासदेहे देहोपयोगिन्यपि च प्रपंचे।
करोत्यहन्तां ममतामिदंतां किन्तु स्वयं तिष्ठति जागरेण ॥४५६॥
न तस्य मिथ्यार्थ-समर्थनेच्छा न संग्रहस्तज्जगतोपि दृष्टः।
तत्रानुवृत्तिर्यदि चेन्मृषार्थे न निद्रया मुक्त इतीष्यते ध्रुवम् ॥४५७॥

प्रबुद्धः स्वप्नादुत्थितः पुरुषः प्रतिभासदेहे स्वप्नकाले भानदेहे, देहोपयोगिनि प्रपंचेपि क्रमेण अहंता ममता इदन्ता न न करोति। हि निश्चयः किंतु स्वयं जागरेण तिष्ठति। नहि स्वप्ने पदार्थाद्यनुभूतानां स्वस्य दृष्ट्वा जाग्रत् सः तृणादिकं भक्षयति स्वकीय-नियमं वा त्यजति। तस्य मिथ्यार्थसमर्थनेच्छा स्वप्नभात-देहादिपदार्थ-समर्थनेच्छा नास्ति।

तत्काले भातजगत् तज्जगत् स्वाप्निक जगदित्यर्थ । तस्य सग्रह स्वीकार न दृष्ट । यदि तत्र मृषार्थे देहजगदादिरूपे अनुवृत्ति मनस जाग्रत्कालिक-वस्तुनीव, न निद्रया मुक्त इति ध्रुवमिष्यते ॥४५७॥

तद्वत्परे ब्रह्मणि वर्तमान सदात्मना तिष्ठति नान्यदीक्षते ।
स्मृतिर्यथा स्वप्नविलोकितार्थे तथाविध प्राशनमोचनादौ ॥४५८॥

तद्वत् सुप्तप्रबुद्धवत् परे ब्रह्मणि वर्तमान सस्थापितमना पुमान् सदात्मना अबाध्यासगचिद्रूपेण तिष्ठति । अन्यत् नेक्षते अन्यस्यासत्वात् "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन क पश्येत्" इतिश्रुतेश्च । ब्रह्मविदोपि अन्नादानविसर्गादिक कुर्वन्तीति मन्द-"यत्र नान्यत्पश्यति" इत्यादिश्रुते शकायामुत्तरमाह स्मृतिरिति । प्रबुद्धस्य स्वप्नविलोकितार्थे यथा स्मृति "नाप्रतीति-न तत्र सत्यत्वबुद्धि तथा विद ज्ञानत प्राशनमोचनादौ, स्तयोर्बाध कितु मिथ्यात्वनिश्चय" इतिपचदश्या । स्वप्ने स्वात्मान व्याघ्र मन्वानापि प्रबुद्ध न तत्सत्यत्व मनुते कितु स्मृति स्यात् तथा पूर्व प्राशनमोचनादिकर्तृ शरीर अहतया अमन्यत इदानी स्ववास्तविकस्वरूप दृष्टवत अहता विना प्राशनादिकर्तृ शरीर प्रतीयेत पृथक्तया, व्युत्थानेपीति भाव ॥४५८॥

आत्मन प्रारब्ध कर्म नास्तीत्यत्र युक्त्या समर्थयति । कर्मणेति ।

कर्मणा निर्मितो देह प्रारब्ध तस्य कल्प्यताम् ।
नानादेरात्मनो युक्त नैवात्मा कर्मनिर्मित ॥४५९॥

अजो नित्य इति ब्रूते श्रुतिरेषा त्वमोघवाक् ।
तदात्मना तिष्ठतोस्य कुत प्रारब्ध-कल्पना ॥४६०॥

आत्मनोनादित्वे प्रमाणमाह । अजो नित्य इति । "अजो नित्य शाश्वतोय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इत्यादिकठश्रुति । अमोघवाक् अमोघा अबाधितार्थका वाक् यस्या, घटकत्व पञ्च्यर्थ । तदात्मना स्ववास्तविकस्वरूपेण तिष्ठतोस्य ज्ञानिन प्रारब्धकल्पना कुत ? देहात्मना स्थितो प्रारब्धाश्रय-देहतादात्म्याध्यासेन तद्धर्म-प्रारब्धाध्यासोपि स्यात् न ज्ञानिनि सा तथा ॥४६०॥

तत्स्पष्टयति। प्रारब्धमिति।

प्रारब्ध सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थिति ।
देहात्मभावो नैवेष्ट प्रारब्ध त्यज्यतामत ।
शरीरस्यापि प्रारब्ध-कल्पना भ्रान्तिरेव हि ॥४६१॥

यदा देहात्मना स्थिति तदा देहधर्म-प्रारब्ध कल्पनया वा आत्मन सिध्यति। देहात्मभाव नैवेष्ट अध्यासमूलाज्ञानस्य नष्टत्वात्। अत प्रारब्ध त्यज्यता आत्मनि प्रारब्धप्रसग न कार्य इतिभाव। विचार्यमाणे शरीरस्यापि प्रारब्धकल्पना भ्रान्तिरेव हि निश्चय ॥४६१॥

तदुपपादयति। अध्यस्तस्येति।

अध्यस्तस्य कुतस्सत्त्व असत्त्वस्य कुतो जनि ।
अजातस्य कुतो नाश प्रारब्धमसत कुत ॥४६२॥

असत्त्वस्य न विद्यते सत्त्व यस्य तत असत्त्व तस्य असत इत्यर्थ। जनि उत्पत्ति कुत ? नास्तीत्यर्थ। अजातस्य नाश कुत ? सोपि न। उत्पत्त्यर्थ प्रारब्धस्वीकार, नो चेत लोकसिद्ध देवतिर्यङ्मनुष्यादिवैषम्य दुरुपपादमिति, ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यमिथ्यात्व यदा अर्वासत सदा शुक्तिरजतादिवत् केवलाज्ञानत प्रतिभासमानस्य न कर्मनिमित्तत्व। "स्थाणुमन्येनु-सयन्ति यथाकर्म यथाश्रुत" इत्यादिश्रुतिरपि व्यवहार-दृष्ट्या वदतीति भाव ॥४६२॥

इदानी "तस्य तावदेव चिर यावनविमोक्ष्ये अथ सपत्स्ये" इति श्रुतितात्पर्यमाह। ज्ञानेति।

ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि।
तिष्ठत्यय कथ देह इतिशकावतो जडान्।
समाधातु बाह्य-दृष्ट्या प्रारब्ध वदति श्रुति ॥४६३॥

अज्ञानकार्यस्य वियदादिप्रपचस्य अहकारादिदेहान्तस्य च माया-ख्यात्मिकस्य समूलस्य मूलमज्ञान तेन सहितस्य, ज्ञानेन ब्रह्मसाक्षात्कारेण यदि लय बाध, अय देह कथमिति कथ तिष्ठति इतिशकावत उपायमनीति

शकावत तान् अकावत जडान् प्राकृतान् मन्दान् समाधातु बाह्यदृष्ट्या व्यवहाररीत्या प्रारब्ध श्रुतिर्वदति "यावन्नविमोक्ष्ये" इत्यादिना ॥४६३॥

कर्मजन्य शरीरादि न शुक्तिरजतादिवत् प्रातीतिक किंतु सत्यमिति वक्तुमिति कदापि न भ्रमितव्यमित्याह। नत्विति।,

नतु देहादिसत्यत्व-बोधनाय विपश्चिताम्।
यत श्रुतेरभिप्राय परमार्थैकगोचर ॥४६४॥

विपश्चिता ज्ञानिनो यद्देहादि तस्य सत्यत्वबोधनाय प्रारब्ध नतु वक्ति। विपश्चितामित्यस्य बोधनायेत्यनेन वा सबन्ध। ज्ञानेन तेजसा तिमिरस्येव जगदुपादानभूताज्ञानस्य नाशेपि देह प्रारब्धनाशे नश्यति तावान्विलब इत्युक्त्या तस्य आज्ञानिकत्व नास्ति किंतु कर्मजन्यतया सत्यत्वमिति प्रतीयेत, नत्वेव, तार्किकादिमते तन्तूपादानकस्य पटस्य तन्तुनाशक्षणे निरुपादानकतया स्थितिवत् "उपादाने विनष्टेपि क्षण कार्य प्रतीक्षते। इत्याहुस्तार्किकास्तद्वदस्माक किं न सभवेत्। तन्तूना दिनसख्याना तैस्तादृक् क्षण ईरित। भ्रमस्या-सख्यकल्पस्य योग्य क्षण इहेष्यताम्"। इति चित्रदीपोक्तरीत्या अनादिकालप्रवृत्ताज्ञानोपादान-कस्यापि देहादे अज्ञाननाशानन्तर कंचित्काल स्थितेर्वक्तु शक्यत्वात्। विजिगीषुकथायामेतादृश-समाधान "न निरोधो नचोत्पत्ति न बद्धो न च साधक। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" इतिश्रुत्यनुसारेण ब्रह्ममात्रस्य परमार्थत्वात्। "ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य लयो यदि। तिष्ठत्यय कथ देह" इति जडाना शङ्कासमाधानार्थ श्रुति प्रारब्ध वक्तीति वस्तुस्थिति। यत श्रुतेरभिप्राय परमार्थैक-गोचर प्रमाणान्तरानधिगत-प्रयोजनवदबाधितार्थ-विषयक इत्यर्थ। नहि ज्ञानिना अज्ञाननाशानन्तर-मपि कर्मसमाप्तिपर्यन्त शरीर तिष्ठतीति प्रतिपादनेन किंचित्फलमस्तीति तस्य तावदेवेति श्रुति मन्दशङ्कासमाधानार्थमेवेतिभाव ॥४६४॥

इदानी श्रुतितात्पर्यविषय परमार्थ सप्तभि श्लोकै सगृह्णाति। परिपूर्णमित्यादिभि।

परिपूर्णमनाद्यन्त अप्रमेय-मविक्रिय।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४६५॥

परिपूर्णं देशपरिच्छेदशून्य अनाद्यन्त उत्पत्तिनाशविधुर, अप्रमेयं फलव्याप्तिशून्य अविक्रिय अपरिणामि एक स्वगतभेदरहित, एव सजातीय-भेदरहित अद्वयं विजातीयभेदरहित, इह ब्रह्मणि, किंचन किंचिदपि, नाना नानात्व भेद इत्यर्थ नास्तीतिश्रुति सकलविधभेदशून्य ब्रह्म ब्रूते। "मन-सैवानुद्रष्टव्य नेह नानास्ति किंचन। मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति बृहदारण्यकश्रुति । एकमेवाद्वितीयमिति छान्दोग्यश्रुति, अर्थत उक्ता एकमेवाद्वयमिति ॥४६५॥

श्रौतशब्दै श्रुत्यर्थानुसारि-स्वशब्दैश्च परमार्थतत्त्व ब्रूते

सद्धन चिद्धन नित्यमानन्दघन-मक्रियम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४६६॥

घन मूर्ति, सच्छरीर, चिच्छरीर, नित्य आनन्दशरीर, सच्चिदानन्दस्वरूपमित्यर्थ । अक्रिय सृष्ट्यादिक्रियाशून्यम् ॥४६६॥

प्रत्यगेकरस पूर्ण अनन्त सर्वतोमुखम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४६७॥

सर्वात्मभूत व्यापि, नाशरहित, सर्वात्मभूतत्वादेव सर्वतोमुख "त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख " इतिश्रुते ॥४६७॥

अहेतुमनुपादेय अनाधेयमनाश्रयम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४६८॥

स्वात्मत्वादहेय अनुपादेय च, निष्प्रपञ्चत्वादनाधेय न विद्यते माधेय यस्य। अनाश्रय न आश्रयो यस्य निराधार, अहेय निर्दोष अनुपादेय निर्गुणमिति वा अर्थ ॥४६८॥

निर्गुण निष्कल सूक्ष्म निर्विकल्प निरञ्जनम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४६९॥

अनिरूप्यस्वरूपयन्मनोवाचामगोचरम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥४७०॥

यत् मनोवाचा अगोचर, तत् तस्मात् अनिरूप्यस्वरूप केवलानुभवैक-वेद्यमित्यर्थ । 'वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तु" मिति वक्ष्यते शिष्योक्तिमुखेन ॥४७०॥

सत् समृद्ध स्वतस्सिद्ध शुद्ध बुद्धमनीदृशम् ।
एकमेवाद्वय ब्रह्म नेह नानास्ति किचन ॥४७१॥

सत अवाध्य समृद्ध अखण्डानन्दरूप, स्वतस्सिद्ध सर्वप्रमाणप्रवृत्ति-हेतुत्वात् । शुद्ध दोषास्पृष्ट बुद्ध ज्ञानरूप अनीदृश इदमिव दृश्यत इति ईदृश न ईदृश निरपम बुद्धो धारया सूक्ष्मतमार्थ ग्राहयित एव श्रौतार्थस्य कथनीयत्वात ईदृशस्थलपु पौनरुक्त्याशका नैव कार्या ॥४७१॥

निरस्तरागा निरपास्तभोगा
शान्तास्सुदान्ता यतयो महान्त ।
विज्ञाय तत्त्व परमेतदन्ते
प्राप्ता परा निर्वृतिमात्मयोगात् ॥४७२॥

निरस्त राग यैस्ते निरस्तरागा दूरीकृतविषयेच्छा निरपास्त-भोगा अत एव निरपास्त भोग यैस्ते नितरा त्यक्तभोगा । यदृच्छा-लाभसतुष्टा रागसत्वे हि भोग उक्त हि पूर्व 'अन्यावेदितभोग्यभोग-कलनो निद्रालुवद् वालवत् इति । यद्वा शीतोष्णादिद्वन्द्व-सहिष्णव इति तत्पदस्यार्थ । शान्ता ब्रह्मणि स्थापितमनस, सुदान्ता निगृहीत-वहिरिन्द्रिया, यतय प्रयत्नशीला । महान्त वहिरिन्द्रियद्वारा निर्गतस्य मनस परिच्छिन्नविषयाकारेण परिणामे तदुपहित जीवोप्यल्पो भवति न शान्ताना दान्ताना च तथात्वमिति । निरन्तरमन्तर्मुखमनसा महत्व सहजमेव । तादृशा पुरुषधौरेया एतत् ' परिपूर्णमनाद्यन्त " इत्यादिना सकीर्तित पर तत्त्व सर्वोत्कृष्ट ब्रह्म विज्ञाय, आत्मनि योग आत्मयोग निर्विकल्पकसमाधि तस्माद्धेतो परा निर्वृति नित्यनिरतिशयानन्दरूपा मुक्ति अन्ते ज्ञानप्राप्त्यनन्तर, प्राप्ता अवापु । अन्ते प्रारब्धकर्मणो वा अन्ते देहपात इति यावत् परा निवृति विदेहकैवल्य प्राप्ता, तदा आत्म-योगाद्विज्ञाय इति सवन्ध ॥४७२॥

"माभैष्ट विद्वस्तव नास्त्यपाय ससारसिधोस्तरणेऽस्त्युपाय ।
येनैव याता यतयोऽस्य पार तमेव मार्गं तव निर्दिशामि" इति यदुक्त
तत्समापयति । भवानपीत्यादिना ।

भवानपीद परतत्त्वमात्मन
स्वरूपमानन्दघन निचाय्य ।
विधूय मोह स्वमन प्रकल्पित
मुक्त कृतार्थो भवतु प्रबुद्ध ॥४७३॥

भवानपि आत्मन भवत स्वरूप आनन्दघन इद परतत्व ब्रह्म
निचाय्य साक्षात्कृत्य स्वमन प्रकल्पित मोह अनात्मस्वात्मभ्रम विधूय
समूल विनाश्य प्रबुद्ध अविद्यानिद्रारहित मुक्त अध्यासरूप-बन्धान्मुक्त
कृतार्थो भवतु इत्याशीरुपोपदेश ॥४७३॥

समाधिना साधु सुनिश्चलात्मना
पश्यात्मतत्व स्फुटबोधचक्षुषा ।
निस्सशय सम्यगवेक्षितश्चेत्
श्रुत पदार्थो न पुनर्विकल्पते ॥४७४॥

सुष्टु निश्चल आत्मा अन्त करणमस्मिन्तेन समाधिना निर्विकल्पकेन
स्फुट यद् बोधरूप चक्षु "निर्विकल्पक-समाधिना स्फुट ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते
ध्रुवम् । नान्यथा चलतया मनोगते प्रत्ययान्तरविमिश्रित भवेत्"
इत्युक्त । तेन बोधचक्षुषा रूप यथा बाह्यचक्षुषा तथा साधु असदिग्धा-
विपर्यास, आत्मतत्त्व पश्य साक्षात्कुरु । श्रुत आप्तमुखेन श्रुत पदार्थ
निस्सशय क्रियाविशेषण सशयाविषय सन् सम्यगविपर्यस्त अवेक्षितश्चेत्
अनुभव-गोचरतामापादितश्चेत् पुनर्न विकल्पते नान्यथा भातीत्यर्थ
॥४७४॥

स्वस्याविद्या-बन्ध-सबन्धमोक्षात्
सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ ।
शास्त्र युक्तिर्देशिकोक्ति प्रमाण
चान्त सिद्धा स्वानुभूति प्रमाणम् ॥४७५॥

स्वस्य आत्मन अविद्या-बन्ध-सबन्ध-मोक्षात् अविद्यया ये बन्धा अहकारादिदेहान्ता तै य सबन्ध आध्यासिक-तादात्म्य तस्मान्मोक्ष. स्वस्वरूपावबोधेन वियोग, तस्मात् सत्यज्ञानानन्दरूपात्मलब्धौ सत्य-ज्ञानानन्दरूप य आत्मा स्वस्वरूप तस्य लब्धौ प्राप्तौ विषये शास्त्र "अस्य महिमानमिति वीतशोक" "ब्रह्मविदाप्नोति पर" इत्यादि युक्ति कण्ठचामीकरन्याय, देशिकोक्ति "तत्वमस्यादिवाक्योत्थ-ब्रह्मात्मैकत्व-बोधत । ब्रह्मण्यात्मत्व-दार्ढ्याय स्वाध्यासापनय कुरु" इत्यादि प्रमाण अन्त सिद्धा शास्त्र-युक्ति-गुरुसत्यनुरूपा स्वानुभूतिश्च प्रमाणम् ॥४७५॥

उक्तार्थे दृष्टान्तार्थ अनुभवप्रमाणकानन्यानप्याह । बन्ध इति ।

बन्धो मोक्षश्च तृप्तिश्च चिन्तारोग्य-क्षुधादय ।
स्वेनैव वेद्या यज्ज्ञान परेषामानुमानिकम् ॥४७६॥

अविद्या तदन्तमय मलबुद्धि चिन्ता आरोग्य क्षुत् पिपासा, रोग कुक्षिशूलादि आदिपदार्थ । स्वेनैव वेद्या साक्षादनुभवगम्या यत् यस्मात् परेषा ज्ञान आनुमानिक परोक्ष हेतोर्दृष्टत्वे भ्रमात्मक च स्यादिति भाव ॥४७६॥

तटस्थिता बोधयन्ति गुरवश्श्रुतयो यथा ।
प्रज्ञयैव तरेद्विद्वानीश्वरानुगृहीतया ॥४७७॥

यथा नद्या नावि गच्छन्त एवमेव क्षेपणी क्षिपेति तटस्थिता बोधयति स्वय क्षेपणाकुशल तथा गुरवोपि तथा श्रुतय उपनिषद तटस्थिता. परोक्षज्ञानजनका तथा मार्ग दर्शयन्ति । विद्वान् ईश्वरानुगृहीतया प्रज्ञयैव "ब्रह्मात्मनोस्शोधितयो" रिति लक्षितया चिन्मात्रवृत्त्यैव तरेत् ससार-वारिधिमिति शेष ॥४७७॥

स्वानुभूत्या स्वय ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डितम् ।
ससिद्ध सुमुख तिष्ठेन्निर्विकल्पात्मनात्मनि ॥४७८॥

स्वमात्मान अखण्डित स्वय स्वानुभूत्या ज्ञात्वा, ससिद्ध आत्मनि निर्विकल्पात्मना सुमुख तिष्ठेत् इत्यन्वय । स्पष्टोर्थ ॥४७८॥

वेदान्तसिद्धान्त-निरुक्तिरेषा ब्रह्मैव जीव सकल जगच्च ।
अखण्डरूपस्थितिरेव मोक्ष ब्रह्माद्वितीय श्रुतय प्रमाणम् ॥४७९॥

वेदान्तै सिद्ध य अन्त निर्णय तस्य निरुक्ति तज्जनक-सकुचित-शब्द, एषा, जीव ब्रह्मैव सकल जगच्च ब्रह्मैव, मोक्ष अखण्डरूपस्थितिरेव ब्रह्मस्वरूपेणावस्थान इत्यर्थ । ब्रह्माद्वितीय, तत्र प्रमाण श्रुतय । श्रुतीना बहुत्वेपि सर्वाभिरपि जनिष्यमाणप्रमाया एकत्वात् प्रमाणमित्येकवचन । वेदान्ताना य सिद्धान्त निर्णीतार्थ, सिद्धान्तशब्दस्य तत्तच्छास्त्र-सिद्धार्थ-रूपतया परैर्व्याकृतत्वात् तस्य निरुक्ति निर्णयजनकसकुचितशब्द निर्वचनमिति वार्थ । तत्त्वमसि, सर्व खल्विद ब्रह्म, ब्रह्मैवेद विश्व, एकमेवाद्वितीय, इत्यादिश्रुतय ॥४७९॥

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणात्
परमवगम्य सतत्त्व-मात्मयुक्त्या ।
प्रशमितकरण समाहितात्मा
क्वचिदचलाकृति-रात्मनिष्ठितोभूत् ॥४८०॥

इति पूर्व विस्तर-सग्रहरूपेण कथितात् गुरुवचनात् श्रुतिप्रमाणात् श्रुतय प्रमाणानि यस्य गुरुवचनस्य तत् श्रुतिप्रमाण तस्मात् । "शास्त्र युक्ति देशिकोक्ति प्रमाण चान्त सिद्धा स्वानुभूति प्रमाण" इत्यत्र शास्त्रस्य पृथक्कीर्तनात् श्रुतिरूपप्रमाणादिति वा अर्थ । आत्मयुक्त्या श्रुत्या-चार्योपदिष्टार्थ-मननेनेत्यर्थ । पर सतत्त्व पर ब्रह्म परमार्थतत्त्व अवगम्य प्रशमितकरण प्रयत्नेन शमितानि करणानि चक्षुरादीनि बाह्यानि येन । यद्वा आत्मयुक्त्या, युक्ति योग वृत्तिनिरोध आत्मन मनस वृत्ति-निरोधेन करणानि बाह्यानि प्रयत्नेन शमितानि इति गुणनम् । गम्यगाहित ब्रह्मणि स्थापित आत्मा अन्त करण येन असौ वा, मनोवृत्तिनिरोधेन चक्षुराद्युपरमेपि नात्मनिष्ठा अत उक्त समाहितात्मेति । सर्वपरिग्रह-प्रदेशे अचलाकृति पर्वतवत्स्थाणुवत्, आत्मनिष्ठित ब्रह्मनिष्ठ अभूत् । आत्मनि स्थित आत्मनिष्ठित, जातात्मनिष्ठ इति वा ॥४८०॥

कञ्चित्काल समाधाय परे ब्रह्मणि मानसम् ।
व्युत्थाय परमानन्दादिद वचनमब्रवीत् ॥४८१॥

बुद्धिर्विनष्टा गलिता प्रवृत्ति
ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या ।
इद न जानेऽप्यनिद न जाने
कि वा कियद्वा सुखमस्य पारम् ॥४८२॥

ब्रह्मात्मनोरेकतयाधिगत्या साक्षात्कारेण बुद्धिर्विनष्टा, प्रवृत्ति-र्गलिता, इद प्रत्यक्षगत न जाने अनिदमपि परोक्षमपि न जाने। पूर्व तथा विभाग आसीत् पुरोवर्ति प्रत्यक्ष अपर परोक्षमिति, इदानी तथा नास्तीति कथन। किवा कियद्वा सुख, अस्य पार कि कियद्वा सुख। एतावन्त काल अनुभूत अखण्ड सुख इति तत्र कालत देशत वस्तुतश्च अपरिच्छिन्नत्व कथयति। इद न जानेऽप्यनिद न जाने इत्यनेन वस्तुत परिच्छेदो नास्तीत्युक्त। किंवा कियद्वा सुखमस्य पारमिति कालतो देशतश्च स नास्तीत्युक्तम् ॥४८२॥

वाचा वक्तुमशक्यमेव मनसा मन्तु नवा शक्यते
स्वानन्दामृत-पूरपूरितपर-ब्रह्माम्बुधे-र्वैभवम् ।
अम्भोराशिविशीर्ण-वार्षिक-शिलाभाव भजन्मे मन.
यस्याशाशलवे विलीनमधुनाऽऽनन्दात्मना निर्वृतम् ॥४८३॥

वार्षिकशिला वर्षोपलस्तु करक इत्यमर ।

क्वगत केन वा नीत कुत्र लीनमिद जगत् ।
अधुनैव मया दृष्ट नास्ति किं महदद्भुतम् ॥४८४॥

किं हेय किमुपादेय किमन्यत् किं विलक्षणम् ।
अखण्डानन्दपीयूष-पूर्णो ब्रह्ममहार्णवे ॥४८५॥

नकिंचिदत्र पश्यामि नश्रृणोमि न वेद्म्यह ।
स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि विलक्षण ॥४८६॥

पच-कोशविलक्षण इत्यर्थ ॥ ४८६ ॥

प्लुष्टाज्ञान कृतकृत्य गुरु प्रणमति। नम इति। "भावाद्वैत सदा कार्यं क्रियाद्वैत न कुत्रचित्। अद्वैत त्रिषु लोकेषु नाद्वैत गुरुणा सह" इत्यनुशासनम्।

नमो नमस्ते गुरवे महात्मने विमुक्त-सगाय सदुत्तमाय।
नित्याद्वयानन्द-रसस्वरूपिणे भूम्ने सदापार-दयाम्बुधाम्ने ॥४८७॥

सदुत्तमाय ब्रह्मविद्वरिष्ठाय भूम्ने ब्रह्मव्यतिरिक्तविषयक-दर्शन-श्रवण विज्ञानशून्याय सदा अपारा च सा दया च संवाम्बु तस्य धाम्ने निक्षेपस्थानाय करुणाजलनिधय ॥४८७॥

यत्कटाक्ष-शशि-सान्द्रचन्द्रिका-पातधूत-भवतापज-श्रम ।
प्राप्तवानह-मखण्डवैभवानन्द-मात्मपद-मक्षयम् क्षणात् ॥४८८॥

निष्कल-निष्क्रिय शान्त निरवद्य निरजन परब्रह्म-निर्मग्न-मनस्-वलिततया शिशिर-शिशिरा जगदाह्लादका ये कटाक्षा अमृतक्षरणा अपागा त एव शशी तदीया सान्द्रचन्द्रिका। यद्वा त एव शशि-सान्द्र-चन्द्रिका तस्या पातेन निरर्गल प्रसरणेन धूत तिरस्कृत ससारतापजश्रम यस्य मम स अह अखण्डवैभवानन्द निरतिशय-स्वप्रकाशसुख अक्षय शाश्वत आत्मपद विष्णुपरमपद क्षणात् प्राप्तवान तस्मै गुरवे महात्मने नम इति पूर्वेणान्वय ॥४८८॥

गुरुप्रसादलब्ध स्वानुभवमाविष्करोति।

धन्योह कृतकृत्योह विमुक्तोह भवग्रहात्।
नित्यानन्दस्वरूपोह पूर्णोह त्वदनुग्रहात् ॥४८९॥

असगोह-मनगोह-मलिगोह-मभगुर ।
प्रशान्तोह-मनन्तोह-मतान्तोह चिरतन ॥४९०॥

अतान्त अग्लान इत्यर्थ ॥४९०॥

अकर्ताह-मभोक्ताह-मविकारोह-मक्रिय ।
शुद्धबोध-स्वरूपोह केवलोह सदाशिव ॥४९१॥

मय्यखण्ड-सुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचय ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुत-विभ्रमात् ॥४९७॥

स्यात्मनिरूपण " मयि सुखबोधपयोधौ महति ब्रह्माण्ड-बुदबुद-
सहस्र । मायामयेन मरुता भूत्वा भूत्वा पुनस्तिरोधत्ते " इति स्पष्टम्
॥४९७॥

स्थूलादिभावा मयि कल्पिता
भ्रमादा-रोपितानुस्फुरणेन लोकै ।
काले यथा कल्पक-वत्सरायन-
र्त्वादियो निष्कल निर्विकल्पे ॥४९८॥

' अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ता कला ' इत्यादिना अखण्ड
एककाल निष्कले निरवयवे निर्विकल्प कलाकाष्ठादिपरिणाम रहिते यथा
लोकै क्षणदिन मासर्त्वयन-संवत्सर-कल्पादिभेदा कल्पिता तथा
आरोपितानुस्फुरणेन कल्पितस्फूर्तिमात्रेण स्थूलादिभावा स्थूल-सूक्ष्म-
कारण-शरीर रूपपदार्था भ्रमात मयि कल्पिता लोकै इत्यन्वय ।
नहि नादबिंदु-कलातीत काल वा तद्भेदान वा पश्यति तद्वत् तदनारोपयन्तु-
परिच्छेदशून्य भूमान पश्यतो मम समुत्थाप-कल्पिताज्ञानस्य नारोपितानु
स्फुरण भ्रान्त्यभावादिति भाव ॥४९८॥

आरोपित नाश्रयदूषक भवेत् कदापि मूढैर्मतिदोषदूषितै ।
नार्द्रीकरोत्यूषर-भूमिभाग मरीचिका-वारिमहाप्रवाह ॥४९९॥

मतिदोषदूषितै मूढैरारोपित आश्रयदूषक निरधिष्ठानभ्रमायोगात
आश्रयस्य स्वाधिष्ठानस्य दोषावह कदापि न भवेत । उक्त हि अध्यास-
भाष्य " तत्रैवसति यत्र यदध्यास तत्कृतेन गुणेन दोषेण वा अणुमात्रेणापि
स न सम्बध्यते " इति । तद् दृष्टान्तेन स्पष्टयति नेति । मरीचिकावारि-
महाप्रवाह ऊषरभूमिभाग नार्द्रीकरोतीति । ऊषरभूमिभाग मरीचिका-
वारिमहाप्रवाह-स्वसनाश्रय ॥४९९॥

आकाशवत् कल्पविदूरगोऽह
आदित्यवद्भास्य- विलक्षणोऽहम् ।

अहार्यवन्नित्य-विनिश्चलोह
अम्भोधिवत् पारविवर्जितोहम् ॥५००॥

'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य " इत्यादिश्रुतेरर्थं अनुभूत इति अनुभवप्रकाशनमिद। कल्पविदूरग कालापरिच्छिन्न। "स्वयज्योति " श्रुत्यर्थमाह आदित्यवत् भास्य-विलक्षणोह अहार्यवत् पर्वतवत् नित्यविनिश्चलोहम्। अम्भोधिवत् पारविवर्जितोहम् ॥५००॥

न मे देहेन सम्बन्धो मेघेनेव विहायस ।
अत कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तय ॥५०१॥

विहायस आकाशस्य मघेन यथा सवन्धो नास्ति, 'धूमज्योतिस्सलिलमरुता सन्निपात क्व मेघ इतिकालिदासोक्ते पृथ्वी जलतेजो वायुसघातरूपण मेघेन यथाकाश न ससृज्यते नवा नीरवर्षणेन आर्द्रीक्रियते निर्लिप्तस्वभावत्वात् अमर्तत्वात् एव मे मम आत्मन पाचभौतिकेनापि देहेन सवन्ध नास्ति उक्तहेतोरेव। अत धर्मिसवन्धाभावात् तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तय मे कुत इत्यन्वय ॥५०१॥

उपाधिरायाति स एव गच्छति
स एव कर्माणि करोति भुङ्क्ते।
स एव जीवन् म्रियते सदाह
कुलाद्रिवन्निश्चल एव सस्थित ॥५०२॥

न मे प्रवृत्ति-र्नच मे निवृत्ति
सदैकरूपस्य निरकुशस्य।
एकात्मको यो निबिडो निरन्तरो
व्योमेव पूर्ण स कथ नु चेष्टते ॥५०३॥

" उत्क्रान्ति गत्यागतीना " " तद्गुणसारत्वात्त-द्व्यपदेश प्राज्ञवत् " " चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ' " यथा च तक्षोभयथा " " कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ' इति क्रमेण तत्र तत्र सूत्राणि। सदाह कुलाद्रिवन्निश्चल एव सस्थित प्रवृत्तिनिवृत्यो यौगपद्ये वा क्रमिकत्वे

वा एकरूपत्व न सभवति, निरंशकस्य निरवयवस्य विक्रियासभवश्च।
तदुपपादयति एकात्मको यो निबिड सान्द्र, निरन्तर निरवकाश
व्योमेव गगनमिव पूर्णं स कथ नु चेष्टते ॥५०३॥

पुण्यानि पापानि निरिन्द्रियस्य
निश्चेतसो निर्विकृते-निराकृते ।
कुतो ममाखण्ड-सुखानुभूते र्ब्रूते
ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुति ॥५०४॥

विहितकर्म-जन्य पुण्य, निषिद्धकर्म-जन्य पाप, कर्म च त्रिविध
शारीर मानस वाचिक चेति, उक्त च गीतासु 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्
कर्म प्रारभते नर । न्याय्य वा विपरीत वा" इति। महानदी-स्नान-
देवब्राह्मण-प्रदक्षिणादीनि शारीराणि पुण्यानि, महामन्त्रजप-भगवन्नाम-
सकीर्तन-तद्गुणकथनादीनि वाचिकानि पुण्यानि, ईश्वरध्यानस्वपरहित-
चिन्तनादीनि मानसानि पुण्यानि। अगम्यागमन-परनिन्दा-अनृतवदन-
निषिद्धध्यानादीनि क्रमेण शरीर-वाङ्मनोजन्यानि पापानि। उक्त हि
"शरीरजै कर्मदोषैर्याति स्थावरता नर । वाचिकै पक्षिमृगता मानसै-
रन्त्यजातिता" इति। वाक्पद चक्षुश्श्रोत्राद्युपलक्षक। यद्वा वाक्पदेन
कर्मसाधनानीन्द्रियाणि, मन पदेन ज्ञानसाधनानि चक्षुरादीन्द्रियाणि
गृह्यन्ते। सदसत्स्मरण-दर्शन-श्रवणादीनि तत्तत्पुण्यपापानि। एतत्कर्तृ
इन्द्रियाणा चेतसो वा साकारस्य शरीरस्य वा स्थूलस्य। निरिन्द्रियस्य
"न तस्य कार्यं करण च विद्यते' इतिश्रुते। 'सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण
इव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इवेति च। वस्तुत अचक्षुरपि [illegible]
सचक्षुरिव जीवन्मुक्त आध्यासिक-[illegible] लिप्यतीति तदर्थ।
तथा च सेन्द्रियत्व समनस्कत्व सशरीरत्व च मिथ्याज्ञाननिबन्धन आभिमानिक
तादात्म्य-सम्बन्धेन तत्तद्विशिष्टत्वमेव। [illegible]
कृत अभिमान [illegible] तादात्म्य। तस्मात् निरिन्द्रियस्य [illegible]
निराकृते इतिपदत्रयेण वाङ्मन[illegible]
वर्जित। तादृशा आत्मन एव पुण्य पाप च वदन्ति। [illegible]
विहित-निषिद्ध-कर्मजन्ययो पुण्यपापयो [illegible] उक्त। [illegible]
धर्माधर्मयो अनित्य[illegible] [illegible] आत्मा [illegible]

श्रुतिसारसमुद्धरणे तोटकाचार्यै "न हि नित्यमनित्यगुणेन गुणि" इति। वियदधिकरणभाष्ये च अनित्यशब्दाश्रयत्वेन गगनस्यानित्यत्वमिति। तथाच स्वतो निर्विकारतया मूलाज्ञाननाशेन शरीरेन्द्रिय-चेतोरूपोपाधि-सवन्धाभावाच्च अखण्ड-सुखानुभूते अनावृतापरिच्छिन्न-स्वयप्रकाशानन्दस्वरूपस्य मम युत पुण्यानि युतस्तरा पापानि। तत्र श्रुति प्रमाणयति "यूते ह्यनन्वागतमित्यपि श्रुति" इति। "अनन्वागत पुण्येन अनन्वागत पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवति" इति सुषुप्तिकाले मूलाज्ञानसत्वेपि तत्कार्याध्यासाभावात् पुण्यपापास्पृष्टत्व हृदयगत-सकल-शोकास्पृष्टत्व च बोधित। तथा सर्वैरनुभूयते च। सप्रति कारणाज्ञानस्यापि नाशात् पुण्यपापदु ख-सबन्ध सुतरा नास्तीति को मोह क शोक इति-श्रुताविव युतरशब्देन तेषा अभाव आक्षेपेण बोधित। यदि पुण्यपाप-दु खाना आत्मधर्मत्व सुषुप्तावपि तदन्वय स्यात्। तदा स्वरूपसुखानुभव, नतु पुण्यफल परिच्छिन्न सुखमनुभूयते। तस्य सुखस्य विषयसबन्धा-जनितत्वात्। तदा दु ख तु नैवास्ति "एषोस्य परम आनन्द" इतिश्रुते अनुभवाच्च। तत पापानन्वय। हृदयस्य शोकान् इत्यनेन शोकशब्दित-दु खस्य आत्मधर्मत्व नास्तीति कथित भवति। जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासात् ते कल्प्यन्ते स्म, इदानी तदभावात् कल्पना नास्तीति श्रुत्यर्थ ॥५०४॥

उक्तमर्थ दृष्टान्तेन विशदयति द्वाभ्या,

छायया स्पृष्टमुष्ण वा शीत वा सुष्ठु दुष्ठु वा।
न स्पृशत्येव यत्किंचित् पुरुष तद्विलक्षणम् ॥५०५॥

स्वशरीरस्छायाया. जलाग्न्यादिसबन्धे सदसद्वस्तु-सबन्धे वा शरीरस्य यथा शीतोष्णादिसबन्धो नास्ति एव बुद्धौ प्रतिफलत जीवस्य उपाधे: प्रतिबिंब-पक्षपातित्वात् तद्धर्म-पुण्यसुखादिसबन्धेपि अज्ञान-नाशेन जीवत्वविगमानन्तर तद्विलक्षण बिबभूत पूर्णत्वात् पुरुष यत्किंचिदपि न स्पृशति। छायापर्याय पुरुषशब्देन शरीर ग्राह्यम्। तद्विलक्षण छाया-विलक्षण। न साक्षिण साक्ष्यधर्मा सस्पृशन्ति कदाचन ॥५०५॥

अविकारमुदासीन गृहधर्मा प्रदीपवत्।
देहेन्द्रिय-मनोधर्मा: नैवात्मान स्पृशन्त्यहो ॥५०६॥

गृहधर्मा गृहप्रकाशक प्रदीप यथा न सस्पृशन्ति, एव साक्ष्यधर्मा दृश्यबुद्धीन्द्रिय-शरीरधर्मा विलक्षण कदाचन दृग्रूप स्वयप्रकाश अविकार उदासीन साक्षिण न सस्पृशन्ति। देहेन्द्रिय-मनोधर्मा नैवात्मान अविकारमुदासीन स्पृशन्तीति प्रदीपदृष्टान्तेन पुण्यानि पापानीत्यादि-श्लोकार्थो विवृत ।।५०६।।

त्रिभि दृष्टान्तै आत्मनोऽसगता प्रतिपादयति। रवेरिति।

रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो वह्नेर्यथा वाऽयसि दाहकत्वम्।
रज्जोर्यथाऽऽरोपितवस्तु-सग तथैव कूटस्थ-चिदात्मनो मे।।५०७।।

कर्मसाक्षी जगच्चक्षुरिति प्रसिध्या सकलप्राणिकर्मसाक्षित्व तादृश-कर्मासगिनो रवेर्यथा तथा कूटस्थ चिदात्मनो मे निर्विकारचिद्रूपस्य मम सकल-कर्मासगिन साक्षित्व। एव वह्नेर्दाहकत्व अयोदहतीति यथा अयसि कल्पित एव बुध्याविगत कर्तृत्व मयि। एव रज्जो कल्पितसर्प-दण्डोदधारादि-वस्तुसग तादात्म्यरूप यथा कल्पित तथा निर्विकार-चिद्रूपस्य मम कल्पितदेहादि-सबन्ध। वस्तुत असगत्व दृष्टान्तत्रयेपि ।।५०७।।

स्वस्यानुभयाग्निर्धर्मवत्वमाह। कर्तेति।

कर्तापि वा कारयितापि नाह
भोक्तापि वा भोजयितापि नाहम्।
द्रष्टापि वा दर्शयितापि नाह
सोह स्वय-ज्योतिरनीदृगात्मा ।।५०८।।

"विज्ञान यज्ञ तनुते, एष ह्येव साधु कर्म कारयति" इतिश्रुत्या बुध्युपहितस्य मायोपहितस्य च क्रमेण कर्तृत्व कारयितृत्व एव भोक्तृत्व भोजयितृत्व च। द्रष्टृत्वस्यापि दृश्यसापेक्षत्वात् अद्वितीये तदपि कल्पितमेव वस्तुतो नास्ति। चक्षुरादिप्रेरकत्वमपि व्यवहारावस्थायामेव न वस्तुत। अत दर्शयितापि नाह सोह अनीदृक् सर्वधर्मवर्जित "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इतिश्रुत। स्वयज्योति आत्माधीनप्रकाश आत्मा ।।५०८।।

चलत्युपाधौ प्रतिबिंबलौल्य-
मौपाधिकं मूढधियो नयन्ति।
स्वबिंबभूतं रविवद्विनिष्क्रियं
कर्तास्मि भोक्तास्मि हतोस्मि हेति ॥५०९॥

ध्यायतीव लेलायतीव इतिश्रुतिः। बुद्धिशरीराद्युपाधि धर्मान् भ्रान्त्या मूढधियः विनिष्क्रिये रवौ निवभते यथा चलति जले तत्र उपाधौ भासमानरविप्रतिबिंबं प्रतीयमानं चलनं नयन्ति कल्पयन्ति रविश्चलतीति तथा उपाधौ बुद्ध्यादौ चलति औपाधिकं तन्निमित्तं तत्र प्रतिबिंबभूत जीवलौल्यं विनिष्क्रियं स्वबिंबभूतं आत्मनः कर्तास्मि भोक्तास्मीति बुद्धि तादात्म्याध्यासात् हतोस्मीति स्थूलदेहतादात्म्याध्यासात् नयन्ति। प्रति बिंबेपि उपाधिधर्मा भ्रान्तिसिद्धा नित्य सुतरां न सन्ति। तथापि मूढधियः नयन्ति। अतः श्रुत्या युक्त्या अनुभवेन च सिद्धनिर्गुणत्वस्य न कोपि विरोधः ॥५०९॥

घटाकाशदृष्टान्तेन स्थूलदेहधर्मा नात्मन इत्याह। जल इति।

जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः।
नाहं विलिप्ये तद्धर्मैः घटधर्मैर्नभो यथा ॥५१०॥

जडात्मकः एष देहः जले वापि स्थले वापि लुठतु। नभ आकाश यथा घटधर्मैः अनित्यत्वादिभिः पृथुबुध्नोदराद्याकारं नीलादिरूपश्च न लिप्यते तथा तद्धर्मैः स्थूलदेहधर्मैः जलस्थलादि संबंध प्रयुक्त ।त्याभि घातादिभिः नाहं विलिप्ये जरामरणादिभिश्च ॥५१०॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वखलत्व-
मत्तता—जडत्वबद्धत्वविमुक्ततादयः।
बुद्धेर्विकल्पा न तु सन्ति वस्तुतः
स्वस्मिन्परे ब्रह्मणि केवलेऽद्वये ॥५११॥

केवलेऽद्वये परे ब्रह्मणि स्वस्मिन् कर्तृत्वादि विमुक्ततान्ता बुद्ध्यध्यास निबंधना विविधकल्पना वस्तुतो न सन्ति ॥५११॥

सन्तु विकारा प्रकृतेर्दशधा शतधा सहस्रधा वापि।
तै कि मेऽसगचिते न ह्यबुदडबरोऽम्बर स्पृशति ॥५१२॥

सर्वस्य प्रपञ्चस्य मूलप्रकृते सकाशात साक्षात्परपरया जातत्वात् मूलप्रकृते मायाया विकारा दशधा शतधा सहस्रधा वापि सन्तु। असग-चिते मे तै विकारै कि स्यात। तत्र दृष्टान्त अम्बुदडम्बर मेघगर्जनादिव अम्बर गगन न हि स्पृशति। सदा निर्विकारे गगने मघोदय-गर्जन विनाशा-विना न कोपि विकार इति ॥५१२॥

श्रीगुरूपदेशानुसारेण जात अद्वतानुभव विशदयति। अव्यक्ता-दीत्यादिना।

अव्यक्तादि स्थूलपर्यन्तमेतद् विश्व यत्राभासमात्र प्रतीतम्।
व्योमप्रख्य सूक्ष्ममाद्यन्तहीन ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि ॥५१३॥

स्पष्टम ॥

सर्वाधार सर्ववस्तुप्रकाश सर्वाकार सर्वग सर्वशून्यम्।
नित्य शुद्ध निष्कल निर्विकल्प ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि ॥५१४॥

यत्प्रत्यस्ता (यस्मिन्नस्ता) शेषमाया विशेष
प्रत्यग्रूप प्रत्ययागम्यमान।
सत्यज्ञानानन्त-मानन्दरूप
ब्रह्माद्वैत यत्तदेवाहमस्मि ॥५१५॥

तस्य भासा सर्वमिद विभातीतिश्रुत सर्वेषा वस्तूना प्रकाश। यस्मात् तत्सर्ववस्तुप्रकाश इद सर्व यदस्मात्मिका सर्वाकार सर्वग अपरिच्छिन्न सर्वशून्य स्वव्यतिरिक्तास्या भावात (यस्मिन्निति अभेद सप्तमी) अखण्डाकार-वृत्तीतवृत्तिविषय स्वय प्रत्ययागम्यमानमिति यत्र।

निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि निष्कलोऽस्मि निराकृति।
निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि निरालम्बोऽस्मि निर्द्वय ॥५१६॥

सर्वात्माह सर्वोऽह सर्वातीतोऽहमद्वय।
केवलाखण्ड-बोधोऽह-मानन्दोऽह निरन्तरम् ॥५१७॥

स्वाराज्य-साम्राज्य-विभूतिरेषा भवत्कृपा-श्रीमहितप्रसादात् ।
प्राप्ता मया श्रीगुरवे महात्मने नमो नमस्तेस्तु पुनर्नमोस्तु ॥५१८॥

महास्वप्ने मायाकृतजनिजरामृत्युगहने
भ्रमन्तं क्लिश्यन्तं बहुलतरतापैरनुकलम् ।
अहंकारव्याघ्रव्यथितमिममत्यन्तकृपया
प्रबोध्य प्रस्वापात्परमवितवान्मामसि गुरो ॥ ५१९ ॥

नमस्तस्मै सदेकस्मै नमश्चिन्महसे मुहुः ।
यदेतद्विश्वरूपेण राजते गुरुराज ते ॥ ५२० ॥

इति नतमवलोक्य शिष्यवर्यं
समधिगतात्मसुखं प्रबुद्धतत्त्वम् ।
प्रमुदितहृदयः स देशिकेन्द्रः
पुनरिदमाह वचः परं महात्मा ॥ ५२१ ॥

ब्रह्मप्रत्ययसंततिर्जगदतो ब्रह्मैव सत्सर्वतः
पश्याध्यात्मदृशा प्रशान्तमनसा सर्वास्ववस्थास्वपि ।
रूपादन्यदवेक्षितुं किमभितश्चक्षुष्मतां विद्यते
तद्वद्ब्रह्मविदः सतः किमपरं बुद्धेर्विहारास्पदम् ॥ ५२२ ॥

कस्तां परानन्दरसानुभूति-
मुत्सृज्य शून्येषु रमेत विद्वान् ।
चन्द्रे महाह्लादिनि दीप्यमाने
चित्रेन्दुमालोकयितुं क इच्छेत् ॥ ५२३ ॥

असत्पदार्थानुभवे न किंचि-
न्नह्यस्ति तृप्तिर्नच दुःखहानिः ।
तदद्वयानन्दरसानुभूत्या
तृप्तः सुखं तिष्ठ सदात्मनिष्ठया ॥५२४ ॥

स्वमेव सर्वतः पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम् ।
स्वानन्दमनुभुंजानः कालं नय महामते ॥ ५२५ ॥

अखण्डबोधात्मनि निर्विकल्पे
विकल्पनं व्योम्नि पुरः प्रकल्पनम् ।
तदद्वयानन्दमयात्मना सदा
शान्तिं परामेत्य भजस्व मौनम् ॥ ५२६ ॥

तूष्णीमवस्था परमोपशान्ति-
र्बुद्धेरसत्कल्पविकल्पहेतोः ।
ब्रह्मात्मना ब्रह्मविदो महात्मनो
यत्राद्वयानन्दसुखं निरन्तरम् ॥ ५२७ ॥

नास्ति निर्वासनान्मौनात्परं सुखकृदुत्तमम् ।
विज्ञातात्मस्वरूपस्य स्वानन्दरसपायिनः ॥ ५२८ ॥

गच्छंस्तिष्ठन्नुपविशन् शयानो वान्यथापि वा ।
यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा मुनिः ॥ ५२९ ॥

न देशकालासनदिग्यमादि-
लक्ष्याद्यपेक्षा प्रतिबद्धवृत्तेः ।
संसिद्धतत्त्वस्य महात्मनोऽस्ति
स्ववेदने का नियमाद्यवस्था ॥ ५३० ॥

घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः कोऽन्वपेक्ष्यते ।
विना प्रमाणसुष्ठुत्वं यस्मिन्सति पदार्थधीः ॥ ५३१ ॥

अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ।
न देशं नापि वा कालं न शुद्धिं वाप्यपेक्षते ॥ ५३२ ॥

देवदत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ।
तद्वद्ब्रह्मविदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् ॥ ५३३ ॥

भानुनेव जगत्सर्वं भासते यस्य तेजसा ।
अनात्मकमसत्तुच्छं किं नु तस्यावभासकम् ॥ ५३४ ॥

वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सकलान्यपि ।
येनार्थवन्ति तं किं नु विज्ञातारं प्रकाशयेत् ॥ ५३५ ॥

एष स्वयं ज्योतिरनन्तशक्ति-
रात्माप्रमेयः सकलानुभूतिः ।
यमेव विज्ञाय विमुक्तबन्धः
जयत्ययं ब्रह्मविदुत्तमोत्तमः ॥ ५३६ ॥

न खिद्यते नो विषयैः प्रमोदते
न सज्जते नापि विरज्यते च ।
स्वस्मिन्सदा क्रीडति नन्दति स्वयं
निरन्तरानन्दरसेन तृप्तः ॥ ५३७ ॥

क्षुधां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति वस्तुनि ।
तथैव विद्वान्रमते निर्ममो निरहं सुखी ॥ ५३८ ॥

चिन्ताशून्यमदैन्यभैक्षमशनं पानं सरिद्वारिषु
स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशा स्थितिरभीर्निद्रा श्मशाने वने ।
वस्त्रं क्षालनशोषणादिरहितं दिग्वास्तु शय्या मही
संचारो निगमान्तवीथिषु विदां क्रीडा परे ब्रह्मणि ॥ ५३९ ॥

विमानमालम्ब्य शरीरमेतत्
भुनक्त्यशेषान्विषयानुपस्थितान् ।
परेच्छया बालवदात्मवेत्ता
योऽव्यक्तलिङ्गोऽननुषक्तबाह्यः ॥ ५४० ॥

दिगम्बरो वापि च साम्बरो वा
त्वगम्बरो वापि चिदम्बरस्थ ।
उन्मत्तवद्वापि च बालवद्वा
पिशाचवद्वापि चरत्यवन्याम् ॥ ५४१ ॥

कामान्नी कामरूपी सञ्चरत्येकचरो मुनि ।
स्वात्मनैव सदा तुष्ट स्वय सर्वात्मना स्थित ॥ ५४२ ॥

क्वचिन्मूढो विद्वान्क्वचिदपि महाराजविभव.
क्वचिद्भ्रान्त सौम्य क्वचिदजगराचार कलित ।
क्वचित्पात्रीभूत क्वचिदवमत क्वाप्यविदित-
श्चरत्येव प्राज्ञ सततपरमानन्दसुखित ॥ ५४३ ॥

निर्धनोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबल. ।
नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसम समदर्शन. ॥ ५४४ ॥

अपि कुर्वन्नकुर्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि ।
शरीर्यप्यशरीर्येषपरिच्छिन्नोऽपि सर्वग ॥ ५४५ ॥

अशरिर सदा सन्तमिम ब्रह्मविद क्वचित् ।
प्रियाप्रिये न स्पृशतस्तथैव च शुभाशुभे ॥ ५४६ ॥

स्थूलादिसबन्धवतोऽभिमानिन
सुख च दु खच शुभाशुभे च ।
विध्वस्तबन्धस्य सदात्मनो मुने
कुत शुभ वाप्यशुभ फल वा ॥ ५४७ ॥

तमसा ग्रस्तवद्भानादग्रस्तोऽपि रविर्जनै ।
ग्रस्त इत्युच्यते भ्रान्त्या ह्यज्ञात्वा वस्तुलक्षणम् ॥ ५४८ ॥

तद्वद्देहादिबन्धेभ्यो विमुक्त ब्रह्मवित्तमम् ।
पश्यन्ति देहिवन्मूढा शरीराभासदर्शनात् ॥ ५४९ ॥

अहिनिर्ल्वयनीवास्य मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ।
इतस्तत श्चाल्यमानो यत्किंचित्प्राणवायुना ॥ ५५० ॥

स्त्रोतसा नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ।
दैवेन नीयते देहो यथाकालोपभुक्तिषु ॥ ५५१ ॥

प्रारब्धकर्मपरिकल्पितवासनाभि
ससारिवच्चरति भुक्तिषु मुक्तदेह ।
सिद्ध स्वय वसति साक्षिवदत्र तूष्णो
चक्रस्य मूलमिव कल्पविकल्पशून्य ॥ ५५२ ॥

नैवेन्द्रियाणि विषयेषु नियुङ्क्त एष
नैवापयुङ्क्त उपदर्शनलक्षणस्थ ।
नैव क्रियाफलमपीषदपेक्षते स
स्वानन्दसान्द्ररसपानसुमत्तचित्त ॥ ५५३ ॥

लक्ष्यालक्ष्यगति त्यक्त्वा यस्तिष्ठेत्केवलात्मना ।
शिव एव स्वय साक्षादय ब्रह्मविदुत्तम ॥ ५५४ ॥

जीवन्नेव सदा मुक्त कृतार्थो ब्रह्मवित्तम ।
उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सद्ब्रह्माप्येति निर्द्वयम ॥ ५५५ ॥

शैलूषो वेषसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान् ।
तथैव ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सदा ब्रह्मैव नापर ॥ ५५६ ॥

यत्र क्वापि विशीर्ण पर्णमिव तरोर्वपु पतनात ।
ब्रह्मीभूतस्य यते प्रागेव हि तच्चिदग्निना दग्धम् ॥ ५५७ ॥

सदात्मनि ब्रह्मणि तिष्ठतो मुने
पूर्णाद्वयानन्दमयात्मना सदा ।
न देशकालाद्युचितप्रतीक्षा
त्वङ्मांसविट्पिण्डविसर्जनाय ॥ ५५८ ॥

देहस्य मोक्षो नो मोक्षो न दण्डस्य कमण्डलोः।
अविद्याहृदयग्रन्थिमोक्षो मोक्षो यतस्ततः॥ ५५९॥

कुल्यायामथ नद्यां वा शिवक्षेत्रेऽपि चत्वरे।
पर्णं पतति चेत्तेन तरोः किं नु शुभाशुभम्॥ ५६०॥

पत्रस्य पुष्पस्य फलस्य नाशव-
द्देहेन्द्रियप्राणधियां विनाशः।
नैवात्मनः स्वस्य सदात्मकस्या-
नन्दाकृते र्वृक्षवदास्त एषः॥ ५६१॥

प्रज्ञानघनइत्यात्मलक्षणं सत्यसूचकम्।
अनूद्यौपाधिकस्यैव कथयन्ति विनाशनम्॥ ५६२॥

अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति श्रुतिरात्मनः।
प्रब्रवीत्यविनाशित्वं विनश्यत्सु विकारिषु॥ ५६३॥

पाषाणवृक्षतृणधान्यकटाम्बराद्या
दग्धा भवन्ति हि मृदेव यथा तथैव।
देहेन्द्रियासुमनआदिसमस्तदृश्यं
ज्ञानाग्निदग्धमुपयाति परात्मभावम्॥ ५६४॥

विलक्षणं यथा ध्वान्तं लीयते भानुतेजसि।
तथैव सकलं दृश्यं ब्रह्मणि प्रविलीयते॥ ५६५॥

घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्फुटम्।
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मवित्स्वयम्॥ ५६६॥

क्षीरं क्षीरे यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले।
संयुक्तमेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः॥ ५६७॥

एवं विदेहकैवल्यं सन्मात्रत्वमखण्डितम् ।
ब्रह्मभावं प्रपद्यैष यतिर्नावर्तते पुनः ॥ ५६८ ॥

सदात्मैकत्वविज्ञानदग्धाविद्यादिवर्ष्मणः ।
अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत उद्भवः ॥ ५६९ ॥

मायाक्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वात्मनि वस्तुतः ।
यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासविनिर्गमौ ॥ ५७० ॥

आवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे ।
नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृतम् ।
यद्यस्त्यद्वैतहानिः स्याद्द्वैतं नो सहते श्रुतिः ॥ ५७१ ॥

बन्धश्च मोक्षश्च मृषैव मूढा
बुद्धेर्गुणं वस्तुनि कल्पयन्ति ।
दृगावृतिं मेघकृतां यथा रवौ
यतोऽद्वयासङ्गचिदेकमक्षरम् ॥ ५७२ ॥

अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ।
बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः ॥ ५७३ ॥

अतस्तौ मायया क्लृप्तौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि ।
निष्कले निष्क्रिये शान्ते निरवद्ये निरञ्जने ।
अद्वितीये परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुतः ॥ ५७४ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ५७५ ॥

सकलनिगमचूडास्वान्तसिद्धान्तगुह्यं
परमिदमतिगुह्यं दर्शितं ते मयाद्य ।
अपगतकलिदोषः कामनिर्मुक्तबुद्धि-
स्तदतुलमसकृत्त्वं भावयेदं मुमुक्षुः ॥ ५७६ ॥

इति श्रुत्वा गुरोर्वाक्य प्रश्रयेण कृतानति ।
स तेन समनुज्ञातो ययौ निर्मुक्तबन्धन ॥ ५७७ ॥

गुरुरेष सदानन्दसिन्धौ निर्मग्नमानस ।
पावयन्वसुधा सर्वा विचचार निरन्तर ॥ ५७८ ॥

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य सवादेनात्मलक्षणम् ।
निरूपित मुमुक्षूणा सुखबोधोपपत्तये ॥ ५७९ ॥

हितमिदमुपदेशमाद्रियन्ता
विहितनिरस्तसमस्तचित्तदोषा ।
भवसुखविमुखा प्रशान्तचित्ता
श्रुतिरसिका यतयो मुमुक्षवो ये ॥ ५८० ॥

ससाराध्वनि तापभानुकिरणप्रोद्भूतदाहव्यथा-
खिन्नाना जलकाङक्षया मरुभुवि भ्रान्त्या परिभ्राम्यताम् ।
अत्यासन्नसुधाम्बुधि सुखकर ब्रह्माद्वय दर्शय-
न्त्येषा शकरभारती विजयते निर्वाणसदायिनी ॥ ५८१ ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छकरभगवत कृतौ विवेकचूडामणि
श्रृगगिरिजगद्गुरुश्रीचन्द्रशेखरभारतीस्वाम्यनुगृहितव्याख्यासनाथ
समाप्त ॥

॥ ओम् ॥

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकानुक्रमणिका

॥ इति श्रीविवेकचूडामणिश्लोकानां अनुक्रमणिका समाप्ता ॥